

ЛЮСБЕН КЭРЭН
АМИР ТЕМУР
САЛТАНАТИ

Соҳибқирон Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни ҳақида Францияда ўнлаб тарихий-бадний ва илмий асарлар яратилган. Улардан энг мукаммали, бизнинг назаримизда, Люсьен Кэрэннинг «Амир Темур салтанати» асаридир. Китоб илк бора 1978 йилда Швейцариянинг Нюшател шаҳридаги «Ла Баконьер» нашриётида чоп этилган бўлиб, у йигирмадан ортиқ харита ва суратлар билан безатилган эди. 1980 йилда эса Париждаги «Пайот» нашриёти томонидан нашр қилинди. Шундан сўнг яна бир неча бор қайта-қайта босилган бу роман Самарқанд тарихи билан бошланиб, Амир Темурнинг дунёга келишидан умрининг охиригача босиб ўтган ҳаёт йўлини қамраб олади. Унда соҳибқирон барпо этган салтанатнинг кейинги тақдири ҳамда Бобурнинг ҳаётига алоҳида боблар ажратилган, буюк бобокалонимизнинг Оврўпо қироллари билан ўрнатган муносабатлари ҳақидаги қимматли маълумотлар илова қилинган.

Китоб кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

**Француз тилидан таржима ва изоҳлар
муаллифи — Баҳодир Эрматов**

**Тақризчи — Убайдулла Уватов, филология
фанлари номзоди.**

Махсус муҳаррир — Хайриддин Султон

Қ 96

Кэрэн Л.

Амир Темур салтанати//Француз тилидан тарж. ва изоҳлар муаллифи: Б. Эрматов; Махсус муҳаррир: Х. Султон; Сўз боши: Луи Базен/. —Т.: «Маънавият», 1999.—224 б.

И(Фр)

Қ 4702620204— 3
М 25 (04)—99

13—99

© «Маънавият», 1999

Аждодлари ушбу гайриоддий саргузаитнинг бош қаҳрамонлари бўлмиш икки қадрдон дўстимга:

Амир Темуравлодидан шаҳзода Исломбек Худоёрхонга ва юнонистонлик донна Анжелина авлодидан маркиз Контрацде Лоцояга бағишланади.

СЎЗ БОШИ

Амир Темур ёхуд «Темур Ҳукмдор» каби тарих ғилдирагини ўзгартирган инсонлар жуда кам: у 1402 йили Анқара жанггоҳида Боязид Йилдирим устидан қозонган кучли ғалаба Константинопол умрини ярим асрга узайтирди ва бу билан Оврўпони турк истилосидан сақлаб қолди; у Тўхтамишхон ва Олтин Урдага берган қудратли зарбалар ўрусларни мўғул мустамлакасидан халос қилди ва Московияга ислоҳотларни амалга ошириш имкониятини яратди; унинг Яқин Шарқ, Эрон ва Шимолиғарбий Ҳиндистонга қилган юришлари ушбу минтақаларнинг сиёсий мувозанатини тубдан ўзгартириб юборди.

Шунга қарамай Амир Темурни Ғарбда яхши билишмайди, бу айниқса Пети де ла Круа француз тилига таржима қилган «Зафарнома» туфайли уни зиёлилар орасида кенг танитган XVIII асрда эмас, балки бизнинг давримизда яққол кўзга ташланади.

У шарқ мамлакатлари ҳаётида катта из қолдирган, бу ўлкаларда унинг номи яхши маълум, бироқ шахси ва тарихий роли тўғрисидаги фикрлар бир-бирига қарамақаршидир; рўй берган воқеалардан сўнг беш юз йил ўтган бўлса ҳам Амир Темур бетўхтов баҳсларга сабаб бўлмоқда, унинг ҳақида турли ривоятлар тўқилмоқда.

Мазкур китобда жаноб Лյусьен Кэрэн бу ғаройиб сиймо тўғрисидаги замонавий, баъзан бир-бирига зид тарихий билимларни ойдинлаштиришга, тор мутахассислар гуруҳигагина маълум бўлган айрим маълумотларни кенг китобхонлар ўртасида оммалаштиришга ҳаракат қилади.

Жаноб Кэрэн Амир Темурнинг уч авлоди вакиллари: Шоҳрух Мирзо, Улуғбек ва Бобурга бўлган чуқур ҳурмати биз билан ўртоқлашади.

Амир Темурнинг ўғли ва меросхўри бўлмиш Шоҳрух Мирзо қирқ йил мобайнида отаси бунёд этган салтанатнинг катта бир қисмига ҳукмдорлик қилди ва унинг парчаланиб кетишининг олдини олди. Адабиёт ва санъатнинг ҳомийси ҳисобланмиш бу подшоҳ Самарқанднинг гул-

лаб-яшнаши учун катта хизмат кўрсатди, мард ва одил ҳукмрон сифатида танилди.

Унинг ўғли Улуғбек ҳоким эмас, балки олим сифатида донг таратди: дунёда тенги йўқ расадхона яратган бу аллома ўз даврининг энг буюк фалакиётчиси эди, ўзи олиб борган тадқиқотлар ҳамда араб ва хитой олимларининг асарларини ўрганиш натижасида у само жисмларининг энг биринчи ва энг мукамал жадвалини яратди.

Амир Темурнинг авлодларидан бири бўлмиш Бобур эса Ҳиндистонда инглиз мустамлакачилари келгунича ҳукмронлик қилган Буюк Мўғул империясига¹ асос солди.

Кўриниб турганидек, Люсьен Кэрэннинг ушбу китоби буюк бир оилга бағишланган бўлиб, унда аниқ тарихий фактлар ёрдамида, бир томондан, оёғи ногирон, аммо шунга қарамай, иккинчи томондан қудратли фотиҳ бўлган Амир Темурнинг ёрқин характери ёритилади.

Луи БАЗЕН,

*Париж университетининг Туркий тадқиқотлар
институти директори*

ОСНОВНОЕ ХРАНИЛИЩЕ

¹ Буюк Мўғул империяси — Ҳиндистонда Бобур асос солган ва 1877 йилгача давом этган бобурийлар сулоласи Оврўпода шундай деб аталган. Л. Кэрэннинг қўлингиздаги «Амир Темур салтанати» номли асарининг оригинал матнида атоқли отлар, топонимик атамаларга изоҳлар берилмаган. Шунингдек, кўплаб муаррихларнинг фикрлари келтирилган бўлса-да, уларнинг манбалари аниқ кўрсатилмаган. Бу ишни мутаржим ўз зиммасига олди ва баҳоли қудрат бажаришга ҳаракат қилди. Шу сабабли ҳам айрим ўришларда бизга боғлиқ бўлмаган ҳолда баъзи фикрларнинг манбалари кўрсатилмай қолди (*таржимон*).

КИРИШ

«Амир Темур адолатни ниҳоятда яхши кўрарди, шу сабабли ҳам унинг салтанатида бирорта инсон беҳуда ранжитилмаган, зулм кўрмаган. У илм-фанни ҳам, илм аҳлини ҳам ҳурмат қилар, энг эзгу мақсади эса бутун салтанатида маданият ва санъатнинг гуркираб яшнашига эришиш эди. Унинг олижаноблиги бисёр ва бисёр ҳолларда намоён бўлмишким, алар ҳақида сўйлаб ўтиришнинг ўрни эмасдир».

(Шарафиддин Али Яздий. «Зафарнома», Муқаддима)

«Ўзининг мураккаблиги билан энг зукко инсонларни ҳам ақлдан оздирадиган, узоқни кўра биладиганларни кўр, доноларни подон, давлатмақдларни хор на баландларни паст қиладиган энг ғаройиб ёхуд энг оғир синовлардан бири бу Мағрибу Машриқни титратган фотиҳлар сардори... Темурнинг ғаройиб саргузаштларидир».

(Ибн Арабшоҳ. «Амир Темур тарихи», Муқаддима)

1370 йилдан 1405 йилгача бўлган даврда зукко бир жаҳонгир Эрон, Ироқ ва Туркистонни забт этди, Сурия, Ҳиндистон ва Ўрусияни бўйсундирди, Туркияни мағлубиятга учратди, Дамашқ, Бағдод ва Деҳлида зафар қучди, замонасининг энг моҳир жангчилари бўлмиш мўғуллар, мамлуклар ва яничарларни маҳв қилди.

Бизга Оврўпода Тамерлан (форсча Темурланг — Оқсоқ Темур) номи билан маълум Амир Темур ўттиз беш йилга яқин вақт ичида Осиёни тиз чўқтирди ва тарихан қисқа муддат умр кўрган буюк салтанат барпо этди, унинг пойтахти Самарқандни тенгсиз меъморий обидалар билан безатди.

Амир Темур минглаб ваҳший феодаллару азму шижоатсиз хонлар ўртасида пароканда қилинган Оврўосиё тахтига даъвогар сифатида майдонга чиққанида эндигина ўттиз тўрт баҳорни қаршилаган, ўн йиллик курашлардан сўнг кичик бир Мовароуннаҳр хонлигини қўлга киритган эди, холос. У на шаҳзода ва на қудратли хоқоннинг меросхўри эди, балки оддий бир уруғ бошлиғи бўлганлиги сабабли, бу ўлка тахтига ғанимларини енгиб ўтирди.

Унинг илк рақиблари Самарқанд вилоятининг шимоли ва шарқида кўчманчилик қилиб юрувчи урушқоқ турк-мўғул уруғлари бўлди. Улар бундан бир ярим аср нлгари Чингизхон туғи остида бутун Осиё ва Оврўпони таҳликага солган енгилмас суворийлар авлодидан бўлиб, шафқатсизлиги билан ажралиб туришарди. Бу «ўрдалар» Урусия ҳудудларида, Туркистон тоғу даштларида хўжайинлик қилишарди; кўриниб турибдики, улар Мовароуннаҳр (ҳозирги Ўзбекистон)га қўшни эдилар.

Ғарбда жойлашган Эрон ва Ироқ бой, сернуфус ва тараққий этган давлатлар бўлса-да, инқирозга юз тутган, уларнинг тахти турли сулолалар ўртасида талаш бўлиб ётарди. Улардан нарида эса Сурия ва Мисрнинг хўжайинлари мамлуқлар ҳамда яничарлари Оврўпо иттифоқи қўшинларини маҳв этган усмонли турклар қудратли кучга эга эдилар.

Жанубда, Хуросон ортида жойлашган Ҳиндистонни туркий қавмдан бўлмиш мусулмон бир султон бошқарар¹, ҳукумат исёнкор ҳинд қабилаларига қарши курашлардан толиққан бўлиб, Марказий осийлик шиддатли суворийларга бас келолмасди.

Ва ниҳоят, Шарқдаги Буюк Ипак йўлининг мўғул холиги ҳимояси остидаги карвонсаройларидан кейин беҳисоб бойликларга эга мажусий Чин ястаниб ётар, унинг бепоён дашту биёбонларини, қудратли қўшинларини Ғарбдан келувчи ҳар қандай куч ҳам енга олмасди.

Амир Темур ана шу ўлкаларнинг барчасини забт этди, фақатгина Хитойга қўли етмади: бунга ажал халақит берди.

Шундай беқисс галабаларига қарамай Амир Темур осийлик буюк фотиҳлар ичида энг кам танилгандир; у Атилла ва Чингизхонга нисбатан бизга яқин замонда яшаб ўтганига қарамай, унинг номи ва қучган зафарлари оврўполикларга яхши таниш эмас.

Агар Амир Темур фақатгина жангу жадал ёхуд ашаддий истилолар ишқида ёнган буюк фотиҳ бўлганида эди, у тарихни кўп ҳам қизиқтирмасди. Тўғри, Амир Темур йирик ҳарбий қўмондон, моҳир саркарда ҳамда битмас-туганмас ғайратга эга раҳбар ва шу сабабли қатъиятли, қаттиққўл жангчи бўлгани рост, бироқ бу—биз у ҳақда билганларимизнинг ҳаммаси эмас.

¹ Маҳмуд Ғазнавий назарда тутилмоқда (тарж.).

Унинг шахси мураккаб, қарама-қарши ва ранг-баранг. Кенгликлар ва озодлик нашидасидан маст кўчманчи аждодлари шаҳарларни қўрқоқларнинг маскани деб ҳисобловчи бу инсон тиниб-тинчимас бунёдкор эди... Мўғуллар хонадонига кувёлик риштаси билан боғланган бўлса ҳам, у Олтин Ўрда қудратини чилпарчин қилди. Эрон маданиятидан озуқа олган эрса-да, Эрон маданиятининг йирик марказларини талади. У аҳли илм ва аҳли санъатни эъзозлар, бироқ аскарларининг ҳайвоний истакларига ҳам эрк берарди. Исёнкор шаҳарлар аҳолисини жазога тортишда Амир Темур шундай қондага амал қиларди: бир томондан, ҳарбийлар ўлимга маҳкум этилса, иккинчи томондан, диндорлар, алломалар ва саводхон кишилар авф этиларди. Фотиҳ кишининг ғаройиб хислати эмасми бу! Ягона қарама-қаршилик яна шунда эдики, у ўз аскарлари билан ёнма-ён яшар, уларнинг ташвишларини баҳам кўрар, уларга бош бўлиб жангга кирар ва бепоён салтанатининг сарҳадларини тинимсиз кезиб юрарди; шундай экан, уни ҳарб юришлари чарчоқларию жанггоҳларнинг оғир ҳаётидан роҳат топгувчи жисмонан мукамал жангчи экан-да, деб ўйласангиз керак? Афсуски, ундай эмас: Амир Темур айни куч-қувватга тўлган пайтида жиддий жароҳат олган бўлиб, бир оёғи ва қўлини қийналиб ишлатарди.

Ҳақиқий исми Темурбек, туркчадан айнан таржима қилганда «Темир хоқон» бўлмиш Амир Темурни яхши билмаслигимизнинг сабаби у ҳақдаги тарихий маълумотлар йўқлигида эмас, унинг набираси Иброҳим Султон бошчилигида 1424 йилда ёзилган «Зафарнома» фикри-мизнинг далилидир.

Ориф ва санъаткор бу шаҳзода Эрону Ироқдан замонасининг энг кучли муаррих ва котибларини, бобосини кўрган, унга хизмат қилган кекса аскарлар ва мулозимларни ўзи яшаб турган Ҳирот шаҳрига чақиртириб, бутун Осиедан Амир Темурга алоқадор турк, форс ва араб тилларида битилган барча ҳужжатларни йиғдирган. Иброҳим Султон алломаларни турли гуруҳларга бўлиб, уларга қўлёзмаларни ўрганишни, матнларни таҳлил қилишни, тирик гувоҳларнинг кўрсатмаларини тинглаб, ҳар бир воқеанинг ҳақиқатга энг яқин талқинини яратишни топширади. Шаҳзода бу йирик тадқиқотни мозий-шунос адиб Шарафиддин Али Яздийга топширади, адиб эса форс тилида нафис бир услубда (ҳаддан ташқари нафис десак ҳам бўлади) Амир Темур салтанатининг

солномасини яратади ва унга «Зафарнома» деб ном беради. Мазкур асарнинг энг катта камчиликларидан бири унда қаҳрамонни намунавий мусулмон ҳукмдори сифатида тасвирлаш мақсадида ҳаддан зиёд идеаллаштирилиши ва унинг ўтган йўлларида баъзан вайрона манзиллар ҳам қолгани сукут остига олиниб, қўйган ҳар қадамига мадҳиялар ўқилишидир.

Адолатни ҳамма нарсадан устун қўйгувчи Амир Темур ҳам меъёридан ошириб юборилган ушбу мадҳияни ёқтирмаган бўларди.

«Зафарнома» битилганидан кўп ўтмай унинг раддияси вужудга келди: бу болалигидаёқ банди қилиниб Самарқандга келтирилган суриялик муаррих Ибн Арабшонинг қаламига мансуб Амир Темурнинг аламзада, бироқ тадқиқотчилар учун қимматли маълумотларга тўла солномаси бўлиб, оқу қорани таниган муаллиф қуллик йиллари учун ўч олаётганга ўхшарди.

Мағриблик буюк файласуф Ибн Халдуни Амир Темур билан фожиали бир дамда — Дамашқ таслим бўлган кунларда учрашди; унинг ҳикоясидан кўз ўнгимизда тарих илмларининг зукко билимдони, илм-фан аҳлининг раҳнамоси сиймоси намоён бўлади.

Оврўполик бир киши Самарқандга Амир Темур билан учрашди, у билан суҳбатда бўлди. Бу Кастилия ўлкасининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо эди. У ўз саёҳати ҳақида бебаҳо кундалик ёзиб қолдирди, бироқ унда муаллиф Самарқанддаги турмуш тарзи ҳақида, унинг тарихий ёдгорликлари ҳақида батафсил баён қилса-да, ўзи кўп зиёфатларининг, унутилмас учрашувларининг шоҳиди бўлган Амир Темур ҳақида узуқ-юлуқ маълумот беради.

Кунлардан бир куни Франция қироли Карл VI нинг саройига шарқдан бир руҳоний келади ва унга Амир Темурнинг мактубини топширади.¹ Соҳибқирон қиролга дўстона муносабатлар изҳор қилиб, икки мамлакат ўртасида тижорат ишларини йўлга қўйишни таклиф қилганди. Бу ғалати диндор («дўстона муносабатлар» элчиси) сарой аҳлига Амир Темур билан ҳамкорлик қилиш учун зарур маълумотлар жамланган йўлнома тарқатиб, соҳибқирон ҳақида энг илиқ гаплар айтади. Ушбу йўлнома ҳамда Амир Темурнинг зарҳал ҳарфлар билаң би-

¹ Бу ерда гап Султония шаҳрининг (ҳозирги Туркия) епископи Жан (Йоан) ҳақида борапти (тарж.).

тилиб, «Куч — адолатда» деган шнорли муҳри босилган мактуби француз архивларида сақланмоқда.

Амир Темурнинг ўз рақиблари ва дўстлари билан олиб борган ёзишмаларидан бир қисми ҳам топилган. Мактубларнинг оҳанглари турлича: Миср ва Суриянинг мамлук султониغا дағдағали, Франция, Кастилия ва Англия қиролларига мулойим (расмий), Туркия султони Боязидга баландпарвоз, Константинополь императорига, венециялик элчилар ва маршал Бусико¹ раҳнамолиги остидаги генуялик савдогарларга қардошларча номалар битилган.

Амир Темур оламдан ўтгач, унинг ўғиллари ва набиралари муаррих ва шоирларга буюртмалар бериб, «Темурнома»лар битказишган; бу китоблар асосан Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида зикр этилган воқеаларга янгича жилло беришдан иборат бўлган. Шаҳзодалар дунё тарихи ҳақидаги (Нух пайғамбардан Искандар Зулқарнайнгача, Чингизхондан Амир Темур ва унинг авлодларигача бўлган даврларни ўз ичига олган) китоблар битилишига ҳам раҳнамолик қилдилар. Зоҳиран тарихий, бироқ моҳиятан афсонавий бу асарларнинг айрим бобларида Амир Темур ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган, бу жиҳатдан Ҳофизи Абрў, Хондамир ва Абдураззоқ Самарқандийнинг асарлари диққатга сазовордир.

Ҳатто Яман ҳукмдорларидан бирининг кутубхонасидан ўз мукамаллиги билан катта шов-шувларга сабаб бўлган йирик бир қўлёзма топилган: бу Амир Темур тузуклари бўлиб, унда соҳибқирон тахтга ўтириш ва жанггоҳларда зафар қучишнинг сирини асрорларини баён қиллади.

XVIII асрда Амир Темур Францияда, айниқса машҳур бўлган: католик диндорлар унинг солномаларини битишган, шарқшунослар Шарафиддин Али Яздий ва Ибн Арабшоҳнинг асарларини таржима қилишган, Вольтер эса ўзининг «Тарих ҳақида эсселар»идан бирини унга бағишлаган.

Мутаржимларнинг меҳнатлари зое кетмади, бироқ солномачиларнинг асарлари, асосан, тахт ворислари бўлмиш шаҳзодаларга қаратилган бўлиб, мутлақ ҳокимликнинг кўкларга кўтарар, зеро бу китобларни ёзишга қирол-

¹ Маршал Бусико — Жан II Бусико (1365–1421) — Франция маршали, Боязидга қарши икки бора жанг қилган (1396 ва 1399), 1401—1407 йилларда Генуя ҳокими. 1415 йили Азинкурда инглизлар томонидан банди қилиниб, ғурбатда вафот этган (тарж.).

лар буюртма беришар эди. Амир Темурнинг турли андозаларга солинган тарихи улар учун ўрناк бўлиб хизмат қиларди.

Саҳнада ҳам Амир Темур образи яратилган. У илк бора Кристофер Марло яратган икки ажойиб трагедиянинг (1587) қаҳрамони бўлди. Бу асарнинг номи бутун бир дастурдан иборат:

«Ўзининг кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган зафарлари билан буюк ва қудратли ҳукмдор даражасига етган ҳамда жангларда рақибларига солган даҳшати ва шафқатсизлиги билан Худонинг Ғазаби дея ном олган Буюк Амир Темур тарихи».

Тарихий нуқтаи назардан бу пьесалар чалкашликлар ва тўқималарга тўла, уларнинг қаҳрамони тили билан эса ўз кишанларидан халос бўлиб, куч-қувватини намоён этишга шай турган Уйғониш даври кишиси сўзлайди:

Тақдирим бутунлай менинг измимда,
Тарих ғилдирагин бурар қўлларим.

(Амир Темур, 1-қисм, 1-парда, 2-кўриниш)

Орадан бир аср ўтиб Марлодан ўрнак олган италян, испан ва инглиз драматурглари янги пьесалар яратдилар, табиийки уларнинг сифати анча паст эди. Вивальди эса ундан бугунга келиб бутунлай унут бўлиб кетган опера яратди. Гёте эса ўзининг «Ғарбу Шарқ девони»га кирган поэмаларида Амир Темур номини кўп тилга олади, уларга берилган қизиқарли изоҳларда у, ҳатто ўзининг соҳибқирон ҳақида алоҳида асар ёзиш нияти борлигини ҳам маълум қилади.

XIX аср охирига келиб Амир Темур яна тилга олина бошлади. Ўрус темир йўлининг Марказий Осиёга кириб бориши туфайли, овруполик адиб ва журналистлар Амир Темурни ва Самарқанд меъморий ёдгорликларини кашф қилдилар. Улар ўз саёҳатлари натижасида мақола ва китоблар ёзиб, маҳаллий ўзбек халқи орасида Амир Темур ҳақида кенг тарқалган афсоналарни келтирганлар. Бу афсоналар муаррихлар учун, бирор қимматга эга бўлмаса-да, шарқ афсоналарининг шайдолари учун бебаҳо дурдоналар эди.

Тарихий мавзудаги замонавий асарларга назар солиб, Амир Темур адибларнинг кичик бир гуруҳини қизиқтирганлигига амин бўламиз. Унга бағишланган асарлар ичида тадқиқотчиларнинг изланишларидан кўра, Амир Те-

мурнинг романтик саргузаштлари акс эттирилган китоблар кўпчилигини ташкил этади.

Люсьен Буванинг теран тадқиқотидан сўнг машҳур муаррих Рене Груссе ўзининг «*Даштлар салтанати*» асарида Амир Темурга катта ўрин ажратган, бироқ унда адиб ўз қаҳрамони образи орқали Чингизхон ва унинг авлодлари доимо темурийлардан устун келган, деган гаплари бир фикрни олға суради.

Правдин, Ламб, Шампдор, Першерон каби адиблар қаламига мансуб солномаларнинг қиймати асар муаллифларининг бадий маҳорати билан ўлчанади. Бу асарларда Амир Темур «Хотиралари» («*Малфузот*» ва «*Тузукот*»)га кенг мурожаат қилинса-да, уларнинг чин ёки солталлиги ҳисобга олинмайди.

Яқинда Жерар Вальтёр ва Марсель Брион Амир Темурни ўзларининг «*Асрлар ёдгорлиги*» мажмуаларидан бири учун қаҳрамон қилиб танлашди («XV аср тақдирини ҳал қилган инсон»); ушбу китобда келтирилган асарлар рўйхати эътиборга лойиқдир.

Эммануэль Берль ўз асарида Амир Темурнинг Осиё тарихидаги инқилобий таъсири хусусида фикр юритади, аниқ тарихий маълумотларга асосланган бу фикрлар афсуски, атиги уч-тўрт кичик саҳифани эгаллайди, холос. Ўздан олдинги тадқиқотчиларнинг алламчи таҳлилларига берилмаган ва қатор илк манбалардан фойдаланган Жан Обен аниқ далилларга асосланиб ёзилган икки мақоласида XIV—XV асрлар бўсағасида яшаб ўтган соҳибқироннинг кучли ва мураккаб образини яратди.

Шунга қарамай, Амир Темур ҳақида битилган асарларни таҳлил қилар эканмиз, унинг шахси ва фаолиятининг сиру асрори очиб берилмаганига амин бўламиз.

Самарқандга қилинган унутилмас сафар натижасида Амир Темур ва унинг салтанати ҳақида асар ёзиш фикри туғилган мазкур китоб муаллифи узоқ йиллар давомида олиб борган изланишлари туфайли XV асрдан бери Амир Темур шахси ҳақида битилган қиссаларнинг кўпчилиги бирёқламалиги ва қарама-қаршилиги билан ажралиб туришини аниқлади. Мазкур солноманинг асосий мақсади Амир Темур шахсига ҳар томонлама ёндашиш ҳамда унинг тарихан бир сониялик ҳаётини қўршаб олган шахслар ва воқеа-ҳодисаларнинг объектив тасвирини яратишдан иборатдир. Муаллиф назарида мазкур китобда сўзетлар ҳукмронлиги даврида Амир Темур жасади

қолдиқларининг анатомик ва паталогик тадқиқ қилиниши ҳамда соҳибқирон Самарқандда бунёд эттирган ажойиб ёдгорликлар ҳақида сўз юритилиши ҳам фойдадан холи бўлмас.

Икки машҳур темурий ҳукмдор — илми нужум алломаси Улуғбек ва Бобурнинг тарихига мурожаат қилмай туриб, буюк салтанатнинг инқирозга юз тутиши ҳақида ҳам, бу инқирозга сабабдор шахслар ва воқеалар ҳақида ҳам гапириб бўлмайди.

Муаллиф мазкур асарнинг яратилишида ўзларининг қимматли маслаҳатлари билан дўстона ёрдам берган профессор Луи Базен ва Жан-Луи Баке-Граммонга ўз миннатдорчилигини билдиради.

ЕШЛИК ЙИЛЛАРИ

Бугунги Ўзбекистон — қадимий Трансоксиана ёки араблар Мовароуннаҳр деб атаган ўлка — Амир Темурнинг ватани Марказий Осиёнинг қоқ марказида жойлашган. У шимолда Қозоғистон, ғарбда Туркменистон, жанубда Афғонистон, шарқда Қирғизистон ва Тожикистон билан чегарадош, Қорақум чўлларию фусункор Тангри Тоғ тизмалари билан ўралган.

Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатой номи билан аталган қадимий хонлик таркибига кирган бу ўлка XIII асрда Орол денгизидан Ҳиндистоннинг шимолий чегараларигача бўлган катта бир ҳудудни эгаллар, унинг шарқий чегаралари Мўғулистон ва Хитойга бориб тақаларди. Турфа миллат ва элатларни бирлаштирган хонликнинг ғарбий қисмида Бухоро, Самарқанд, Кеш, Термиз, Балх, Бомиён, Ғазна каби ислом ва будда маданий анъаналарини ўзида мужассамлаштирган бой шаҳарлар жойлашган бўлиб, шимолида эса, аксинча, кўчманчи турк ва мўғул қабиалари макон тутган Туркистон чўллари ва Тарбағатой тепаликлари ястаниб ётарди. Хонликнинг жануби-ғарбий минтақаси — қадимий Қорахитой давлатининг марказида жойлашган Торим дарёси ҳавзасининг ҳам аҳамияти катта бўлиб, бу ерлардан минг йиллик тарихга эга Буюк ипак йўли ўтар, йўл устида Чин маданияти катта из қолдирган Қошғар, Ёркент, Хўтан, Оқсув, Қорашаҳар ва Турфон шаҳарлари жойлашган эди.

Чингизхон иродаси билан бирлаштирилган бу вилоятлар Чигатой номи билан аталса-да, аҳолининг асосий қисмини мўғуллар эмас, турклар ташкил этар, шу сабабли ҳам адабиётда маҳаллий аҳоли гаплашадиган тил «Чигатой туркий тили» дея аталган. Буюк фотиҳнинг ўғли ашаддий консерватор бўлиб, бу хислати учун отаси уни «Қопун назоратчиси» (Ясоқ) деб атаган, ўғил эса отаси замонида амалда бўлган мўғул анъаналарини сақлаб қолишга катта эътибор берарди. Шу сабабли ҳам хонлик фуқаролари авлодларининг катта бир қисми

XIV асрда ҳам кўчманчилигида қолиб кетди. Улар на шаҳар-қишлоқларда яшай олдилар, на иқтисодий тартиб ва муаммоларни англай билдилар.

Мўгуллар истилосидан бир аср кейин ҳам кўлаб уруғлар — «обоқ»лар ўтовларда яшар, бой қишлоқ ва шаҳарларга, ҳатто ўз хонликлари таркибига кирувчи айрим шаҳарларга ҳам босқинчилик қилиб ҳаёт кечирардилар.

Анъанавий равишда ҳайвонларга сиғинишни сақлаб қолган, Тангрига («Фалакка») таъзим қилувчи, шамавлар (афсунгарлар)га содиқ, бошқа миллатларга нисбатан қолюқ бу мўгуллар шундоқ ҳам зўрга сақланиб турган хонликни диний-ижтимоий нифоқлар оқибатида жар ёқасига олиб келдилар.

Асосан уйғур миллатига мансуб (илгаридан мўгул истилосида бўлган) камчиликни ташкил этувчи несториан насронийлари ва буддийлар тартиб-қондаларни кўп ҳам бузишмаса-да, шаҳарларда кўпчиликни ташкил этувчи, тиришқоқ ва меҳнаткаш, мўгулларнинг Ясоқидан фарқли ўлароқ, турли қурбонликлар қилишга, масалан, қўй сўйишга ижозат бергучи Қуръонни карим ақидаларига риоя қилувчи мусулмонлар тўғрисида бундай деб бўлмасди. Ислонни қабул қилган қатор турк-мўгул уруғлари йирик шаҳарлар тарқатаётган эрон маданияти таъсирига берилгач, аҳвол янада мушкуллашди. Бунинг устига, чингизий шаҳзодалар билан қўшни Эрон, Қипчоқ ва Хитой хонликлари ўртасидаги нифоқ ва тўқнашувлар натижаси ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Шу хил диний-ижтимоий қарама-қаршиликлар оқибатида кўҳна Чигатой хонлиги 1334 йилда икки рақиб хонликка бўлиниб кетди: шимолда ва шимоли-шарқда мўгул урф-одатлари ва анъаналарини сақлаб қолган, ярим ёввойи кўчманчи қабилалар яшайдиган даштлар ва тоғлар ўлкаси Мўғулистон; марказда ва жануби ғарбда эса шаҳар ва қишлоқларда ўтроқ ҳаёт кечирувчи, асосан, мусулмон динига мансуб, эрон маданияти таъсирисидаги ва ислонлашган турк-мўгул гуруҳлари бошқарган халқлар юрти — Мовароуннаҳр.

Мовароуннаҳрнинг янги хонлиги ўз фаолиятини турк-лашган мўгул уруғлари бошлиқлари тахтга кўтарган Чигатой хонадонилик бир шаҳзода қўл остида бошлаган бўлиб, ул киши мўгул анъаналарига қатъий риоя қилар, Осиё хоқонлари, албатта, Чингизхон сулоласидан бўлмоғи керак, деб ҳисобларди.

Бироқ исёнкор уруғбошиларни ўз измига солмоқчи бўлган бу хон, охир-оқибатда мағлубиятга учради ва унинг ўрнини йирик мулкдорлар сардори амир Қозоғон эгаллади. Обрў-эътибори кучли, зукко бу инсон ҳийла-найрангга уста бўлиб, илоҳий анъаналарга мослашиш йўлини топди ва Чингизхон сулоласидан бўлмиш ақл-фаросат бобида ўртамиёна бир кимсани Мовароуннаҳр хони деб эълон қилди: бунинг натижасида у шу қўғирчоқ хоқон орқали мамлакатни бошқариш имкониятига эга бўлди.

Мўғулистон деб аталмиш иккинчи хонликни бошқараётган Чигатой оиласининг яқинларидан бўлмиш Туғлуқ Темур фақат зулм ва макр ила тахтни ушлаб турарди. Куч-қувватга тўла, уддабурон бу хоқон буюк аждодининг улкан салтанатини қайта тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. У режасини амалга оширишни бир гуруҳ аъёнлари билан ислом динини қабул қилишдан бошлади, зеро шу тариқа у ўзини Мовароуннаҳрнинг энг бой шаҳарлари Самарқанд ва Бухоронинг хўжаси ва паноҳғўйи қилиб кўрсатар, дин уламоларининг мухолифатига дучор бўлмас эди. Фақатгина рақиб амир Қозоғоннинг обрў-эътибори ва ҳарбий салоҳияти уни ўз кўчманчи суворийлари билан назарида аждодларидан унгагина мерос бўлиб қолган ўлкаларга юриш қилишдан қайтариб турарди.

Шу орада 1336 йил 8 апрелда мўғуллар вайрон қилган ва ўша даврларда Кеш деб аталмиш қадимий Шаҳрисабз яқинидаги Хўжа Илғор деган кичик бир қишлоқда бўлажак буюк Амир Темур дунёга келди.

Унинг отаси, маҳаллий барлос уруғининг бошлиғи бўлмиш Тарағай («Тўрғай») ўғлига туркий халқларда кенг тарқалган Темур деган исм қўйди. Чингизхон қўшинлари орасида мўғулларнинг Барулас (туркчасига Барлос) уруғидан ҳам жангчилар бўлиб, Кеш атрофида жойлашиб қолган барлослар шулардан келиб чиққан бўлса ажаб эмас; улар маҳаллий аҳоли билан қўшилиб туркийлашиб кетишган ва исломни қабул қилишган бўлсалар-да, ҳарб санъати соҳасида тенгсиз эдилар.

Амир Тарағай тинчликсевар инсон бўлиб, у ҳарб ишларидан кўра, кўпроқ диний вазифалар билан машғул бўларди. Барлос уруғининг кўпчилиги бу борада ўз бошлиғига тенглаша олмасди: қилнч билан камондан ўзларидан олдин ўтган аждодларидек моҳирона фойдаланувчи бу суворийлар доимо жангга шай туришарди. Та-

рагайнинг Ҳожи Барлос исмли укаси эса уруг бошлиғи бўлишга даъво қилиб юарди.

Самарқанддан юз километрча жанубда, Олой тоғларининг ғарбий қисмида жойлашган Шаҳрисабз ёхуд Кеш Қашқадарё ва Қизилсув дарёларининг зилол сувлари билан суғорилган зумрад водийнинг қоқ марказини эгаллайди; баҳаво иқлими, серҳосил замини ҳамда ям-яшил ўтлоқлари туфайли ҳам бу кентга «Яшил шаҳар» дея ном берилган. Зилол булоқларию ривожланган деҳқончилиги боис халқининг қорни тўқ ва усти бут, баланд тоғлар билан ўралган ва барлос уруғининг ҳимояси остидаги Кеш Мовароуннаҳрнинг энг йирик ва муҳим шаҳарларидан бири бўлиб, Амир Темур уни бежиз ўз салтанатининг илк пойтахти қилиб танламаган, фақат кейинчалик салтанат пойтахти Самарқандга кўчирилган эди.

Амир Темурнинг болалиги мана шу жаннатмакон Кеш ўлкасида ўтди. Онасидан бевақт ажралган бола жуда эрта эркаклар жамоасига қўшилди. Унинг ҳаёти ғоят бғир кечди: Темурбек ов билан шуғулланар, уруғ молларини боқар ва барлос йигитларига бошчилик қилиб, яқин атрофларга юришлар уюштирар эди.

Баъзан қўшни уруғларнинг чўпонларига қарши куч ишлатишга ҳам тўғри келарди; ана шунда ўқ-ёйлар уча бошлар, қилич тиглари ялтирар, ҳатто қон ҳам тўкилар, мол-ҳоллар эса қўли баланд ёки макри кучлининг ихтиёрига ўтарди. Айрим адибларнинг Амир Темур ўз фаолиятини мол ўғирлашдан бошлаган, деган нотўғри даъволарининг сабаби ҳам ана шунда бўлса керак.

Темурбек бу хил ўсмирлик машғулотларидан бўш пайтларида Кеш мачитига қатнар, тақводор отаси Тарағайга муносиб тарзда диний билим олишга интиларди. Унинг шайх ва уламолар мажлисларида тез-тез иштирок этиши ҳамда шарият ақидаларини яхши эгаллагани жангари уруғ фарзанди бу соҳада чуқур таълим олганидан далолат берарди.

Оқшомлари эса у, Марказий Осиёда кенг тарқалган мистик мазҳаб аъзолари — мол-дунёни инкор этиб, хайр-садақа ҳисобига кун кўрувчи сайёҳ турк дарвешлари билан гулхан атрофида узоқ қолиб кетарди. Эҳтимол, Тарағай шу мазҳабнинг аъзоси бўлгандир, эҳтимол Темурбек ҳам уларнинг таълимини олгандир? Бу борада бирон нарса дейиш қийин, фақат шуниси маълумки, ўша дарвишлар бир умр Амир Темурни қўллаб келишди: унга

қимматли маълумотларни етказиб туришди, жамоатчилик фикрини ўзгартиришга қодир кучли мафкуравий қурол бўлиб хизмат қилишди. Айтишларига қараганда, ҳатто уларнинг пирлари ҳам Кешга ташриф буюриб, Тарағай ўғлининг табиатини узоқ муддат ўрганишган экан. Натижада улар йигитнинг ғайриоддий хислатларини кашф этдилар, бу хислатлар уни келажакда улкан раҳбар даражасига олиб чиқиши ҳамда унга кўрсатган ёрдамлари эвазига уларни ўз ҳимоясига олиши лозим эди.

Йигирма ёшга тўлган Темурбек Мовароуннаҳрнинг ҳақиқий беги амир Қозоғоннинг саройига бориб, унинг қўшинида хизмат қилиш истагини билдирди. Амир Қозоғон ўзи тахтга ўтқизган қўғирчоқ хонни совуққонлик билан у дунёга жўнатганидан сўнг¹ «хон яратгучи» деган ғаройиб лақаб олган эди. Уни ўта қайсарликда айблаган амир узоқ қариндошининг қайғули қисматидан тегишли хулоса чиқарган Чигатой авлодидан бўлмиш бошқа бир шаҳзодани тахтга ўтқизди.²

Қозоғон қаттиққўл, ҳатто шафқатсиз, аммо одил ҳукмдор эди. У Кеш барлослари бошлиғининг ўғли кўрсатган хизматлар ва ўспириннинг қобилиятини муносиб қадрлаб, уни қиз набираларидан бирига уйлантириб қўйди ва лашкаридаги танланган бўлинмалардан бирига бошлиқ этиб тайинлади.

Темурбек «хон яратгучи»га беш йил хизмат қилди. Амир Қозоғон илгари ўзи хафа қилган бир мулкдор томонидан ов пайтида ўлдирилди. Бу жиноят оқибатида Мовароуннаҳрда тартибсизликлар бошланиб кетди, уруғ-бошилар тахт талашиб ўзаро жангга кирдилар.

Ўз ҳукмдори ҳам қайнотасининг фожиали ўлиmidан сўнг Темурбек Кешга қайтган эди. У оғир хасталикка чалинган отасини кичик бир масжиддан топди. Оқсоқоллар ёхуд ҳарбийлар Тарағай баҳодир ўрнига ворис тайинлагунича уруғни Темурбекнинг амакиси Ҳожи Барлос бошқармоқда эди. Амаки ва жиян орасида чуқур ғов пайдо бўлди, зеро уларнинг иккиси ҳам барлосларга яқка ўзи ҳоким бўлишни истарди.

Бу орада бутун Мовароуннаҳрда ҳукм сураётган парокандаликдан ташвишланган Мўғулистон хони қачон-

¹ Бу ерда ўгадай қоон наслидан бўлган Донишмандчакхон назарда тутиляпти (тарж.).

² Бобнқули ўғлон назарда тутилмоқда (тарж.).

лардир аждоди Чигатойхон тасарруфида бўлган ҳудудни яна қайтадан ўз қўли остида бирлаштириш ҳаракати-га тушди. У қудратли бир қўшин тузиб, Тошкентни қўлга киритди. Сўнг фурсатни бой бермай кўчманчилардан иборат суворийларини Самарқандга бошлади.

Мана шу ҳужум хавфигина Кеш ҳокимлигини талашаётган амаки-жиян ўртасидаги нифоққа хотима берди. Уларни қарама-қарши қўйган Тарағай баҳодир ҳам оламдан кўз юмган эди. Ҳануз икковига дахлдор ҳисобланмиш меросни сақлаб қолиш ниятида амаки барлосларнинг кичик бир гуруҳи билан Хуросон тараф чекиниб жангга кирди, жияни эса Кешда қолиб, уруғнинг мол-мулкани босқинчилардан сақлайдиган бўлди. Бундай иттифоқдан Темурбек усталик билан фойдаланди, шаҳарни талончилардан сақлади ва ўзини расмий равишда барлос уруғининг бошлиғи, Кеш ҳукмдори сифатида танитди.

Мўғулистонда кўтарилган исёнлар сабабли мўғул қўшини кутилмаганда Кешдан кетгач, Ҳожи Барлос ортга қайтиб, ниятини амалга оширмақчи бўлди. Бу сафар энди рақиблар ўз сафдошлари билан жанг майдонида учрашдилар. Шу орада исёнкор Мовароуннаҳр мулкдорларининг таъзирини беришга қатъий аҳд қилган Туғлуқ Темурхон яна пайдо бўлди. Кешда аҳвол бутунлай ўзгарди: Темурбек Туғлуқ Темурга таслим бўлди-ю, уруғбошилиқни сақлаб қолди, Ҳожи Барлос эса ўзига содиқ жангчилар билан Хуросонга қайтди. Афсуски, Туғлуқ Темур юборган лашкарлар уни қувиб етиб, мағлуб этдилар; мўғул қўшинлари таъқибидан қочиб юрган Ҳожи Барлос бир қишлоқда тунаш учун тўхтаган пайтида талончилар томонидан ўлдирилди.

Итоатсиз амирларни қатл эттириб, иттифоқдошларига мол-мулк ва амал тарқатган Туғлуқ Темур бутун мамлакатни босиб олди. У Темурбекни Самарқандга таклиф қилиб, уни мўғул қўшинининг бир тумани (минг жангчидан иборат бўлинмаси)га раҳбар этиб тайинлади.

Шундан сўнг у ўғли Илёсхўжани Мовароуннаҳрда қолдириб, ўзи Мўғулистонга қайтиб кетди. Шу билан бирга, у ёш бўлишига қарамай, Темурбекни Илёсхўжанинг фавқулодда маслаҳатчиси этиб тайинлади.

Бахтга қарши Илёсхон ўз атрофидаги мўғул зобитларининг таъсири остида маҳаллий аҳоли ва унинг раҳбарларига нисбатан таҳқирли сиёсат юргизиб, қатағон бошлади. Унга қаршилиқ кўрсатишга уринган Темурбек

ғазабга учради. Шундан сўнг у Илёсхондан бутунлай юз ўгирди ва ўзини Мовароуннаҳр туркларининг, халқ урф-одатларининг ҳимоячиси деб эълон қилди. Босқинчилар томонидан таъқиб остига олинган Темурбек бир неча содиқ дўсти билан яширинишга мажбур бўлди.

Мақсади Туғлуғ Темурхон томонидан ўз амлокидан қувилган ва интиқом онларини кутиб Мовароуннаҳр сарҳадлари яқинида юрган қайиноғаси амир Ҳусайп билан учрашиш эди. Қочқинлар саҳро қўйнида жойлашган бир қудуқ ёнида юз кўришиб, умумий рақибларидан ўч олиш учун биргаликда курашишга аҳдлашиб олдилар. Бу вақтда иккисининг лашкари қўшиб ҳисоблаганда атиги олтмиш кишидан иборат эди.

Уларни банди қилшни ўйлаган Хива ҳокими мингта суворий билан ҳужум қилди; орада бўлиб ўтган тенгсиз жангда ҳокимнинг атиги эллик жангчиси омон қолди, ўзи эса Темурбекнинг найзасидан ер тишлади.

Омон қолган беш киши тоғларга яшириниб, бир неча ой қийинчиликда кун кечиришди. Шундан сўнг Ҳусайп ва Темурбек қўшин тўплаш мақсадида ўз ўлкаларига қараб йўл олдилар.

Темурбек яширин равишда Кешга кириб келди: барлос уруғининг йигитлари уни илиқ кутиб олишди; у билан учрашган дарвишлар эса самарқандлик дўстларига яқин орада Темурбекнинг у ерга бориши ҳақида хабар бериб қўядиган бўлишди. Чиндан ҳам унинг салтанат пойтахтига бориб, хонга қарши исён кўтаришдек дадил режаси ҳам йўқ эмасди. Самарқанд атрофида яшайдиган уруғларга бориб, ҳамма унга яқин-орада босқинчиларга қарши уюштирилажак исённинг йўлбошчиси сифатида қараётганидан қаноат ҳосил қилди.

Қоронғу тунларнинг бирида у қаттиқ қўриқланадиган шаҳарнинг қоқ марказида пайдо бўлди. Кундуз кунлари у қайиноғасининг ҳарамида яшириниб ўтирар, опаси Туркон оғо емак келтириб, шаҳар янгиликларидан хабардор қилиб турарди. Тунлари эса у девонасифат кийиниб, бозор ва карвонсаройларни кезиб юрар, соқчиларга чап бериб гап-сўзларга қулоқ тутарди, зимистон тор кўчаларда дарвишлар билан учрашиб, Самарқандда рўй бераётган воқеалардан воқиф бўларди.

Кунлардан бир куни тонгда у опасникидан чиқиб кетаётган пайтда бир гуруҳ йўловчилар уни таниб қолишди ва номини баралла айтиб, қуршаб олишди. Айғоқчи орқали бу гапдан хабар топган мўғул қўриқчилари уни тутиш пайига тушишди, бироқ фурсат бой берилган

эди: Темурбек ўз вақтида яшириниб, шаҳардан чиқиб кетишга улгурган эди. Шаҳар ташқарисидаги боғда эса уни яхши қуролланган беш юз нафар сафдошлари кутиб туришарди. Улар Кешга етиб боргач, амир Ҳусайн ва унинг одамлари қароргоҳ қилган Қандаҳор тарафларига йўл олишди.

Уларнинг лашкари биргаликда минг суворийга етган эди. Суворийларнинг барчасини етарли маош билан таъминлаш учун Темурбек ва амир Ҳусайн ўзларининг энг содиқ жангчилари билан исёнкор уруғларга бас келолмаётган Сейистон вилоятининг ҳокими хизматига ёлландилар. Орадан бир неча ҳафта ўтиб улар ғалаёни бостирдилар ва тартибни тикладилар. Ҳоким ваъда қилинган ақчаларни бериш ү ёқда турсин, бу жасур ажнабийларнинг таъзирини бериб қўйиш учун, ўша даврларда кенг тарқалган одат бўйича, ўзининг эски ғанимлари билан қайта тил топишди.

Сон жиҳатидан ўзларидан кўп бора устун рақиблар томонидан қуршаб олинган мовароуннаҳрлик ботирлар юракларида умидсизлик ўтию ўч олиш иштиёқида жанг қилдилар. Темурбекнинг мардона жанг қилишини кўрган ғанимлар, энг аввало, шу ботирдан қутулиш керак, деган фикрга келдилар. Кўз очиб юмгунча уни ёв камончилари ўраб, унинг устига ёй ўқлари ёмғирини ёғдирдилар. Уқлардан бири Темурбекнинг ўнг қўли томирига чуқур ботди, иккинчиси эса ўнг оёгининг сонини тешиб ўтди. Шунга қарамай ғаним тумтарақай бўлди, Темурбекнинг яраларига эса малҳам қўйдилар. Уша пайтда ҳали у бу икки зарба ўзини аста-секин ногиронликка олиб боришини ҳам, бутун Осиёни тиз чўктирган тақдирида ҳам кинояли «оқсоқ» (форсча «ланг») деган лақаб орттиришини ҳам ва шу лақаб остида ҳатто Оврўпогача танилишини ҳам билмасди. Биз оврўполиклар эса Темурлангни Тамерланга айлантириб юбордик.

Хасталик даврида Темурбек ҳузурига кўпдан-кўн исёнкорлар гуруҳлари келиб, унинг фармонларига мунтазир эканликларини изҳор қилдилар. Темурбек улардан кичик ва жанговар бир лашкар тузди, бу лашкар эса кўп ўтмай Илёсхўжа унинг йўлларини тўсиш учун юборган маҳаллий қўшинларни Балх остонасида маҳв этиб, ўзининг нималарга қодир эканлигини намоён қилди.

Бу илк муваффақиятдан кейин қўшни Бадахшон вилояти қўшинлари устидан зафар қучилди, аммо у ёқдан қайтаётиб Темурбек лашкарлари дарёнинг нариги

қирғоғида уларни кутиб турган энг кучли мўғул зобитлари қўл остидаги ғаним қўшинига дуч келдилар. Замонанинг кучли саркардаси пайдо бўлганидан дарак берувчи оқилона бир ҳаракат Темурбекка сон жиҳатидан кучли ғаним устидан зафар қозонишга имкон яратди.

Амир Ҳусайн ва лашкарларининг ярмини дарёнинг бу қирғоғида қолдириб, яккаю ягона кўприкни қўриқлашни топширган Темурбек қолган суворийлари билан дарёни кечиб ўтди ва ғаним ортида жойлашган тепаликларни эгаллади. Эртаси куни ғаним жангга кирганида у тепаликлар устидаги хашакларга ўт қўйдирди ва уруш дўмбираларини жаранглатди. Мўғул қўшинлари ўзларини қудратли қўшин томонидан қуршаб олинган деб ўйладилар ва қаттиқ ҳимоя қилинаётган кўприкни қўлга кирита олмагач, тумтарақай қочнишга тушдилар. Темурбек ва амир Ҳусайн турли томондан берилган зарбалари билан ғалабани мустаҳкамладилар.

Бу жанг ниҳоясига етгач, Темурбек лашкарларини Кешга йўллади ва уларга шаҳар деворлари кўриниши билан отлар думига дарахт шохларини боғлаб олишни буюрди. Ўзи томон елдек учиб келаётган чанг булутларини кўрган мўғул ҳукмдори Кешга қудратли бир қўшин ҳужум қиляпти, деб ўйлади ва ўз яқинлари билан шаҳардан қочиб кетди. Темурбек қўшинлари шаҳарни жангсиз эгалладилар ва сардорларининг номини элу юртга баралла маълум қилдилар.

Шу пайтдан бошлаб Осиё халқлари тарихида янги бир афсона пайдо бўлди: бу барлос уруғининг ёш ҳокими Темурбек алангалар шуъласи билан бутун бир қўшинни тор-мор қилгани ва чанг-тўзон ёрдамида бутун бир шаҳарни эгаллагани ҳақидаги афсона эди.

1363 йил, бу воқеадан бир неча ой кейин отаси оламдан ўтгани сабабли Мўғулистон хони этиб тайинланган Илёсхўжа Кеш яқинида кучли ва қақшатқич мағлубиятга учради. Темурбек жанг арафасида бир туш кўрган бўлиб, тушида илоҳий бир овоз агар у ўз вақтида ҳужум бошласа, муваффақиятга эришишини башорат қилган эди. Темурбек уйқудан уйғониб, ўз қўшинларини ваҳийдан келган бу хабарнинг ҳаққонийлигига ишонтира олди ва шахсан ўзи ғанимга нисбатан кам сонли лашкарини кутилмаган ҳужумга бошлаб борди. Айнан мана шу жангда унинг илоҳий хис-

латлари илк бора намоён бўлди, айнан мана шу жангдан сўнг унинг замондошлари, у Худонинг ердаги элчиси дея гапира бошладилар. Замонавий сурнялик муаррихлардан бири уни Шайтон иродасини амалга оширувчи банда деб атаган бўлса, Шарқдан келган бир руҳоний Франция қиролига, Темурбек ўз фаришталарининг тушида айтган гапларини бажаради, деб етказган.

Илёсхўжа Мўғулистон томонларида дом-дараксиз йўқолгач, Мовароуннаҳр ҳукмдорлари Самарқандга йиғилиб, ўз ораларидан ягона тахт эгасини танлаш борасидаги туганмас баҳсларини бошлаб юбордилар. Салтанат парокандалигининг олдини олишни истаган Темурбек ва амир Ҳусайн амирларнинг умумий мажлисини чақириш тарафдори бўлиб чиқдилар, мажлис эса ҳукмдорни Чингизхон авлодлари орасидан танлаш лозим деган кўҳна одатга қайтиш ҳақида қарор қабул қилди. Амирларнинг ҳар бири тахтга қўғирчоқ бир хонни тайинлаб, кези келганда унга ўз сўзимни ўтказаман, деб ўйларди.

Енгилмас ҳукмдор авлодидан бўлмиш дарвиш кийимидаги керакли одамни кичик бир хонақоҳдан топишди. Ҳукмдорлар бу содда ва қўрқоқ кимсага шоҳона кийим кийгиздилар, тилларанг тахтга ўтқаздилар ва мўғул анъаналарига мувофиқ қўлларидagi қадаҳ билан тўққиз бора тиз чўкишиб, унинг олдидан сафдан ўтдилар.

Оқшом чўккач, Темурбек амирларни дабдабали зиёфат қилди ва уларга қимматбаҳо совғалар улашди. У бунини — «меҳмонларга саховат кўрсатиш мезбоннинг бурчидир»,—деб тушунтирди. Унинг Самарқанд ҳокимлигига бўлган ҳуқуқини бу тариқа изҳор қилиши қайиноғаси ва дўсти амир Ҳусайнга ёқмади ва у норозилик белгиси сифатида зиёфатгоҳни жимгина тарк айлади.

Мажлис Темурбекка «Соҳибқирон», яъни «сайёралар яқинлашган пайтда туғилган инсон» дея ном берди. Одатда бу дабдабали тахаллус Шарқ хоқонларига берилар, бироқ бу билан Темурбекнинг илоҳий хислатлари ва режаларининг беҳато амалга оширилиши етарли таъкидланган эди.

Салтанат ҳукмдорини тайинлашдек нозик иш амирларнинг кўнглидагидек ўтгач, улар баҳорни қаршилаш учун ўз амлокларига қайтиб кетдилар.

Баҳор қайтиши билан янги қўшин тўплаган Илёсхўжа ҳам қайтиб келди. Ўз қўшинларини тезкорлик билан бир туғ остига тўплаган Темурбек ва Ҳусайн ғанимга қарши чиқдилар.

Жанг ёмғирдан илвиллаган дарё соҳилида рўй берди ва мовароуннаҳрлик жангчиларнинг бахтига қарши бу сафар омад улардан юз ўғирди. Бизнингча, бунинг асл сабаби жанг айни қизиган пайтида Темурбек ва амир Ҳусайн тарафдорлари ўртасида пайдо бўлган нифоқдадир.

Кейинчалик «Яда» номли тошнинг соҳиби бўлмиш бир мўғул афсунгари томонидан чақирилган ёмғир ва тўфон ҳақидаги ривоятлар пайдо бўлди. Бу сеҳрли тошнинг хусусиятларидан бирига кўра унинг соҳиби истаган вақтда даҳшатли ёмғир ёғдира олиши мумкин экан.

Бундан огоҳлантирилган Илёсхўжа қўшини сув ўтмас ўтовлар билан қуролланган, аскарлар эса тунда ўз боргоҳларида хандақлар қазиган эди. Мовароуннаҳрлик жангчилар эса суяк-суякларигача ивиб кетишди, бунинг устига, тонгни мижжа қоқмай қаршилашди. Эртасига эрталаб улар ҳаддан ташқари ҳолдан тойган, ивиб шалаббо ва ғазабнок бўлган, нам тортиб иллари бўшашиб қолган камонларини ишга сололмас эдилар. Мағлубият билан тугаган бу жанг «Лой жанги» деб ном олди.

Аскарларига чекиниш ҳақида буйруқ берган Темурбек ва амир Ҳусайн Кеш остоналарида ғанимларча ажралдилар. Қудратли бир мўғул қўшинининг яқинлашиб қолганлиги туфайли Темурбек жануброққа, Балх яқинига чекинди.

Бу пайтда ғаним лашкарининг асосий қисми салтанат ҳукмдори ва қўшинлари тарк этган Самарқандга яқинлашиб қолган эди. Бироқ Илёсхўжа шаҳар дарвозаларининг ёпиқлиги ва аҳолининг сўнгги нафасигача шаҳарни ҳимоя қилишга қарор қилганини кўриб, ақлдан озаёзди. Шаҳарнинг етти ёшдан етмишгача бўлган барча аҳолиси қўлига тушган нарса билан қуролланиб, кўчаларга тўсиқлар қурдилар ҳамда босқинчиларни тошбўрон қилдилар. Мўғуллар қўшини шаҳарга кира олмагач, уни яқиндан қамал қилиш билан кифояланди. Қамалдагилар орасида очлик бошланган пайтда Самарқандни бир мўъжиза қутқарди. Қўшини-

даги отлари ўлатга чалинган мўғуллар қамални давом эттиришдан воз кечишга мажбур бўлдилар.

Бу билан Илёсхўжанинг ҳам куни битди. У Мўғулистонга қайтиб бориб, янги суворий лашкар тузмоқчи эди, бироқ ўз юртига етар-етмас уни дуғлатлар бошлиги амир Қамариддин ўлдирди ва тахтини эгаллади.

Баҳорда Темурбек ва Ҳусайн Самарқандга қайтганларида шаҳарни мўғулларга қаршилик кўрсатиш ҳаракати натижасида пайдо бўлган халқ ҳукумати бошқараётганининг устидан чиқдилар. Лафзли амлокдорлар сифатида улар бузғунчилар — «сарбадорлар»ни ҳибсга олишга аҳд қилдилар. Сарбадорлар амир Ҳусайн фармониغا кўра қатл қилиндилар. Бироқ, Темурбек уларнинг раҳнамоси Мавлонозодани озод қилиб, қайиноғасининг зўравонликларига қарши зимдан кураш бошлади. Амир Ҳусайн бўлса ўзининг «Хон яратгучи» амир Қозоғонга қариндошлигини рўкач қилиб, Мовароуннаҳрнинг қонуний ҳукмдори эканлигига халқни ишонттиришга ҳаракат қиларди. Яқиндагина ўз ёрдами билан Самарқанд хони этиб сайланган кимсанинг қоғоздагина битилган ҳуқуқидан фойдаланиб, Ҳусайн салтанат хазинасини тўлдириш учун амирларга янги солиқ солди. Темурбекка яқин бўлган амир ва зобитларга оғир солиқлар солиш орқали у ўз куч-қудратини намоиш этишни ва шу билан бирга муҳолифатни таҳқирлашни назарда тутган эди.

Бу билан Ҳусайн катта хатога йўл қўйган эди, зеро солиқ тўлашга қурби етмаган ҳукмдорлар Кеш барлослари уруғининг бошлигига мурожаат қилдилар, у эса ҳеч кимдан мурувватини дариг тутмади. У, ҳатто, Ҳусайннинг синглиси бўлмиш ўз рафиқасининг зебу зийнатларини ҳам қайиноғаси юборган солиқчиларнинг ифлос қўлларига топширишгача бориб етди. Уларнинг ҳаммаси қайинтоғасининг чўнтагига бориб тушди.

Шундан сўнг амир Ҳусайннинг хасислиги ва зolimлиги, Темурбекнинг эса олижаноблиги ва ўз сафдошларига самимийлиги ҳаммага аён бўлди. Темурбекка ҳам айнан шу керак эди.

Ўз қўшинларининг кам сонлигига қарамай, у амир Ҳусайнга уруш эълон қилди ва унинг салтанат тахтига бўлган ҳар қандай ҳуқуқини ишкор этди. Мана шундай ҳал қилувчи дақиқаларда Темурбек рафиқасининг

оламдан ўтиши, қайиноға ва куёв ўртасидаги барча муносабатларга чек қўйди.

Орада бўлиб ўтган воқеалар, тортишувлар, макр-хийлалар ва ҳатто, кучли тўқнашувлар натижасида амир Ҳусайн қўшинлари мағлубиятга учради, унинг ўзи эса аҳолининг қаршилигига қарамай Балхда қўлга олинди. Темурбек унинг ҳаётини сақлаб қолмоқчи бўлган, аммо унинг сафдошларидан айримлари амир Ҳусайннинг ортидан хуфёна кузатиб, ўз хўжаларининг хоҳишига қарши уни ўлдиришган, дейилади баъзи тарихларда, бироқ бунга ишониб бўлмайди.

Бу ҳақда хабар тарқалиши билан Мовароуннаҳрнинг каттаю кичик ҳукмдорлари Балхга таширф буюриб, ғолибни табриклашга шошилдилар. Музаффар эса улардан ўзини Чингизхон белгилаган ақидаларга мувофиқ Мовароуннаҳр ҳукмдори деб сайлашларига умид боғлаётганини маълум қилди. 1370 йил 10 апрелда Амир Темур оқ кигиз устидан жой олди, бошига тож кийиб хонлик камарини боғлади; уруғларнинг бошлиқлари ва маросимда қатнашган барча тиз чўкиб, унга олқишлар ўқиди ҳамда устидан тилла танга ва қимматбаҳо тошлар сочишди.

Мўғул анъаналарига биноан бўлиб ўтган бу маросимдан сўнг янги шоҳ оммага ўзини на хон ва на хоқон деб атамасликни, аксинча, ислом ақидаларига содиқ оддий амир ёхуд Улуғ амир деб аташларини уқтирди. Бу пайтда у эндигина ўттиз тўрт ёшга тўлган эди.

Амир Темур ишни бадбахт Ҳусайн тортиб олган пул ва зеб-зийнатларини эгаларига тўллалигича қайтаришдан бошлади, кейин эса ўзига қарши курашда рақибини қўллаб-қувватлаган Балх шаҳри аҳолисининг бир қисмини шафқатсиз қатл эттирди.

Бу билан Улуғ амир қасос олишни ўйлагани йўқ, аксинча, аҳолининг ғанимлар билан ҳамкорлик қилишининг олдини олиш мақсадида қўрқитиб ҳукмронлик қилишнинг шу усулини қўллади. Салтанати ҳудудларининг кун сайин кенгайиб бориши ва пировард натижада аҳоли сонининг ҳаддан ташқари ортиб кетиши уни шу усулда иш юритишга ундар, зеро у бир юртдан йироқлашишга улгурмай, ортидан бузгунчилар исён кўтара бошлар эди.

Мўғул хонлари одатда ўз қўшинларига аскарлар отказиб бергучи кўчманчи қабилалар яқинига тикилган чодирда яшашни удум қилган эдилар. Амир Темур

бу анъанадан воз кечди ва шаҳарда, ўтроқ халқ орасида яшашни ихтиёр этди.

У, дастлаб, салтанатининг пойтахти қилиб Кешни танламоқчи бўлди, бироқ унинг четда жойлашганлиги, денгиз сатҳидан анча баландлиги, қиш фаслида йўлларида қатновни қийинлаштирувчи оғир иқлимю янги бинолар барпо этиш имкониятининг чекланганлиги сабабли у ўз фикрини ўзгартирди.

Амир Темур Самарқандга йўл олди ва уни салтанатининг бошкенти деб эълон қилди, зеро шаҳар ўз ўтмиши ва жуғрофий ўрни билан ана шундай шарафга лойиқ эди.

САМАРҚАНД ТАРИХИ

Самарқанд тарихи афсона ва ривоятлар билан йўғрилган.

Замонавий шаҳарнинг шимоли-ғарбида, Тошкент йўли ёқасида Афросиёб деб аталмиш узун кимсасиз тепалик мавжуд бўлиб, у «Шоҳнома» асари орқали китобхонларга яхши маълум. Айнан мана шу ерда, дунё жуғрофий харитасида Самарқанд номи илк бора пайдо бўлгунча бир ғаройиб шаҳар бўлиб, у замон тушунчаларига бўйсунмас, ер ости кошоналарида, тепаликлар тагида мавжуд эди.

Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да ривоят қилинишича, бу ерларни саҳройи қабилаларнинг ҳукмдори, қудратли сеҳргар Афросиёб исмли шоҳ макон қилган экан. Ўз кун битганини пайқаган шоҳ ўлим худоси Астивихаднинг жазосидан қочиш ниятида тепаликлар остида улкан бир кошона қурдирган ва у ерга чекинган экан.

Шоҳ қолган умрини мана шу ерда, тепаликда қудратли миноралар билан ўралган, ер остидаги баландлиги минг одам бўйи келадиган темир саройда ўтказар эди. Сарой гумбазига чизилган мовий самодаги қуёшдан ёруғлик ва илиқлик ёғиларди. Тунлари эса олов барқаш ўрнида кумуш ой пайдо бўлар, унинг атрофида норлоқ юлдузлар чарақлаб турарди.

Бироқ Астивихаддан бирор кимса қочиб қутилган эмас — у ер ости саройига оҳистагина кириб келиб, ўзига ортиқча баҳо бериб юборган ҳукмдорнинг жонини олибди.

Мана шундан бери кимсасиз ва унсиз афсонавий темир саройда тун ва кун ҳамон алмашиб турармиш.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида ҳам ривоятчиларнинг «ер остидаги Самарқанд» ҳақидаги чўпчакларига ишонувчилар топиларди. Маълум бўлишича, «ер устидаги самарқандликлар» орасида «ер ости афсонаси»га алоқадор қатор ривоятлар яратилиб, авлоддан-авлодга ҳикоя қилиб келинган экан.

Ҳақиқатдан ҳам Афросиёб тепалиги қадимий Са-

марқанд шаҳрининг бешиги ҳисобланади, зеро унинг замини асрлар давомида бири иккинчисидан кейин яшаган маданият қатламларидан иборат. Шу давргача у ерда олиб борилган археологик қазилмалар ниҳоясига етгани йўқ, бироқ у ердан топилиб ўрганилган анжомлару форс, хитой, араб ва юнон тилларидаги ҳужжатлар чиндан ҳам бу ерда қадимий бир шаҳар бўлганини тасдиқлайди.

Бу ердаги ҳақиқий маданиятнинг илк илдизлари эрамиздан аввалги VI—V асрларга бориб тақалади. У замонларда инсонлар Ахурамаздага сизинишар, уларнинг ердаги вакиллари бўлмиш аҳмонийлар эса чексиз бир салтанатга ҳукмронлик қилишарди; Самарқанд шу давлатнинг олтинчи сатрапи таркибига кирар, Суза¹ шаҳридаги подшолик саройи қурилишида бу ерлардан қазиб олинган лазурит ва киноварлар ишлатилган эди.

Миллоддан аввалги IV асрда Самарқандга Искандар Зулқарнайн ташриф буюрди. Тарихий маълумотларда қайд этилишича, бу пайтлар шаҳар Мароканда деб аталар, Сўғдиёнадаги энг йирик бозорга эга эди. Ташриф зўраки эди, зеро аҳоли юнонларга тиш-тирноғи билан қарши турди, бундан ғазабланган «меҳмонлар» шаҳарнинг каттагина қисмини вайрон қилишди. Бироқ тақдир тақозоси билан забт этилган Марокандада македонияликнинг буюк фотиҳ деган шаънига ювилмас доғ тушди. Қўшин шаҳарга кирганидан сўнг катта базм уюштирилди, зиёфат чоғида шаробдан ва ғазабдан маст бўлган, эҳтимол Афросиёбнинг қаҳрига учраган буюк Искандар болалик дўсти Клитусни мунофиқона ўлдирди: зобитларининг кўзи ўнгида унинг кўксига найза урди.

Фақат икки йиллик қувғинлар, қамаллар, жазо юришлари ва қирғинлардан сўнггина македониялик фотиҳ Сўғдиёна қаршилигини бостиришга муваффақ бўлди ва ўз лашкарларини Ҳинд сари бошлади.

Искандарнинг ўлимидан сўнг Мароканда генерал Салавка ва унинг авлодлари қўлига ўтди. Эрамиздан аввалги 256 йилда уларнинг ноиб Диодот исён кўтарди ва Юнон-Бақтрия давлатига асос солди. Орадан юз йил ўтиб шаҳар Парфия шоҳи Митридат I қўлига ўтди.

Самарқанд музейларидаги нодир экспонатлар — ажойиб тангалар ва нафис ҳайкалчалар бир-бирлари

¹ Суза — ҳозирги Эроннинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган шаҳар, қадимий Элам подшолиги ва кейинчалик аҳмонийлар давлатининг пойтахти (тарж.).

билан уйғунлашиб кетган қадимги юнон маданияти ва маҳаллий маданиятларнинг маҳсулидир.

Эрамизнинг I асрида тарих майдонида келиб чиқишлари ҳамон баҳсталаб, бироқ туркий халқларга яқин кушонлар пайдо бўлди. Кушонлар Қобулни пойтахт айлаб, шимолий Ҳиндистон ва Марказий Осиёнинг каттагина бир қисмини ўз ичига олган улкан давлат туздиларким, Самарқанд ҳам шу подшолик таркибига кирди.

Шундан сўнг кўлами ва теранлиги жиҳатидан тарихда тенги бўлмаган маданий гуркираб яшаш даври бошланди. Самарқанд мана шу маданиятнинг йирик бешигига айланиб, унда юнон, ҳинд, сўғд, бақтрия илми ва санъати уйғунлашди ҳамда ўзининг энг гўзал намуналарини яратди.

Кушон подшолиги янги қўшинлари — Эронда тахтга ўтирган сосонийлар берган зарбалар натижасида тарих саҳнасида бутунлай йўқолди. Бироқ сосонийлар ҳам Марказий Осиёда узоқ туrolмадилар, зеро улар Кушон подшолигига барҳам бериб, кўчманчи қабилаларга қўшни бўлиб қолишган эди.

Эрамизнинг 426 йилига келиб туркий халқлардан бўлмиш эфталитлар ёки «оқ хунлар» Сўғдиёни забт этдилар ва Самарқандга ўрнашдилар. Орадан бир ярим аср ўтиб уларнинг ўрнини Олтой томонлардан келган бошқа туркий қабилалар эгаллади ва араблар истилосигача ҳукмронлик қилди. Мазкур ғарбий турклар Марказий Осиёнинг ўзлари икки аср давомида бошқарган бу қисмида хавфсизлик ва барча динларнинг тенглигига имконият яратиб, маданий ривожланишга катта улуш қўшдилар.

Уларнинг бундай муносабати, айниқса, қўл остидаги сўғд халқи фаолиятига кенг йўл очиб берди. Самарқанд шаҳри атрофи баланд девор билан ўраб олиниб, бутун Осиёни кесиб ўтадиган энг катта йўлларига туташувчи тўрт ҳайбатли дарвоза қурилди; шу дарвозалардан йўлга чиққан шаҳарликлар кўп ўтмай ўз тижоратларини Хитойга қадар ривожлантирдилар. Алифбоси оромий ёзувигача асосланган сўғд тили осийлик тижоратчиларнинг халқаро тилига айланиб қолди. Уларнинг узум узиш манзараси тасвирланган ёғоч ўймакорлик ишлари, олтин ва кумушдан ясалган идишлари, нафис ва пишиқ газламалари, жун матолари, хушбўй атир-

упаларию дид бериб ишланган шиша буюмларининг шуҳрати бутун Осиёга тарқалган эди.

Хитойда бу ҳормас-толмас савдогарларни илиқ кутиб олишар, уларни «Хон юртининг одамлари» ёхуд «Самоқён» деб аташарди. Улар эса хитойларга қандай қилиб узумдан шароб тайёрлаш ва истеъмол қилишни ўргатишди, Чин хоқонлари учун безакли шиша тахт ясаб беришдек ўз замоналаридаги энг нозик ва масъулиятли буюртмани бажаришди. Ўз навбатида сўғдиёналиклар Хитойдан нафис ипак газламалар харид қилиб, эронийлар ва византияликларга сотишарди.

Бу даврга келиб Самарқанд қалъасида ўн икки минг хўжалик ҳисобга олинган бўлиб, Сўғдиёнада дин эркинлиги таъминланганидан шаҳарда турфа ибодатхоналар мавжуд эди. Буддизм, фетишизм, анимизм ва зардуштийлик тарғиботчилари Осиё йўлларини тинмай кезиб юришар, Афросиёб тепалигидан чор атрофга илоҳий нур таратишар эди. Бошқа бир турдаги элчилар — самарқандлик латофатли раққосалар турли ўлкаларнинг ҳукмдорлари саройида таманно айлашар, улар, айниқса, император Танг саройига тез-тез таклиф қилинар эди.

Бутун VIII аср Самарқанд тарихи Сўғдиёнани араблар истило ва итоат қилдириш даври билан боғлиқ бўлди. Улканинг янги ҳукмдорлари унга «Мовароуннаҳр» ёки «Дарё ортидаги юрт», бизнингча Трансоксиана деб ном беришди. Ўша замонда йирик ҳарб юришларини бошлаган Хитой туркий ҳукмдорларни ўз паноҳига олган бўлса-да, Мовароуннаҳр халқларини араб истилочиларидан ҳимоя қилиш учун юборилган хитойлик аскарлар шундай бемаъниликларга қўл урди-ларким, тез орада ерли аҳолининг улардан кўнгли қолди.

Музокаралар, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган тўқнашувлар, шубҳа ва хиёнатлар билан орадан ўттиз йил ўтди. Ҳал қилувчи тўқнашув 751 йили Самарқанд яқинида рўй берди. Кўп миллатларнинг узоқ асрлик тақдири бир кундаёқ ҳал бўлди. Самарқанд остонасида ўша даврнинг икки буюк давлати қўшинлари: ёш ва қизиққон араб салтанатининг олд лашкари ҳамда кўҳна ва тажрибали Хитой империясининг илгари қисмлари куч синашди.

Чин қўшини ва унинг баҳодир сарқардаси Као-Сенч Че Зиёд ибн Солиҳ қўмондонлигидаги араб ва турк-

сўғд лашкарлари томонидан маҳв этилди. Хитойликларнинг ғарбга юриши Самарқанд остонасида абадулабад тўхтатилган бўлса-да, музаффар араб қўшинлари шарқ томон юришга журъат қилолмадилар.

Турли-туман ғоялар ва моллар оқимига баъзан очиқ, баъзан ёпиқ Самарқанд Осиёнинг ғарбини шарқи билан боғлаб турувчи олтин дарвозага айланди. Араблар қучган зафар туфайли Самарқандга минглаб хитой ҳарбий асирлари келтирилди, улар орасида қўшинга зўрлаб жалб қилинган ноёб қоғоз тайёрлаш санъатининг моҳир усталари ҳам бор эди.

Маҳаллий аҳоли улардан бу санъат сирларини ўрганди ва ўз маҳоратини шу даражага етказдиким, тез орада бутун мусулмон дунёсига сифатли маҳсулот етказиб берувчи ягона манзилга айланди. Мусулмон ҳукмдорлари папье-маше ва папирус қоғозларининг ўрнига шонрлар тилидан тушмайдиган, аммо савдогарлар отасининг нархини қўйган Самарқанднинг пафис қоғозларига ихлос қўйдилар.

Араб истилосининг дастлабки йилларида аббосий халифа хоразмлик туркий қаҳрамон Абу Муслимни қатл қилдирганидан сўнг жуда кўп халқ галаёнлари рўй берди. Абу Муслимнинг мўминлар йўлбошчисини тахтга ўтқазिशга қўшган салмоқли ҳиссаси ҳам инobatга олинмади. Бу Самарқанд тарихидаги энг нотинч даврлардан бири эди. Қатағон қурбонларининг устида аббосийларнинг қора туғлари ҳилпираганидан сўнг, золимларнинг мурдалари устига турк жангчиларининг оппоқ байроқлари илинди. Халифа қўшинлари бундан тўғри хулоса чиқаргандек бўлишди, бироқ айнан мана шу пайтда оломон қаршисида фақат тилла ниқоб кийган ҳолда кўринувчи ғалати бир шахс — Ал-Муқанна исмли «ниқобдаги пайғамбар» пайдо бўлди. Ўз кийимбошлари туфайли «оқ яктаклилар» деб ном олган Муқанна ва унинг муридлари Самарқандда икки йил ҳукмронлик ва зўравонлик қилдилар. Халифа қўшинлари томонидан қуршаб олинган исёнчилар тириклайин қўлга тушмаслик учун ўзларини ёниб турган гулҳанга ташладилар.

Қатағон бошланиб, Афросиёб тепалигидаги қалъа деворлари ва ибодатхоналар вайрон этилди, аҳолининг уйлари тортиб олиниб, арабларга ҳадя этилди, муқаддас даргоҳлар харобаларида янгидан-янги мачитлар

барпо этилди. Шу муносабат билан тепаликнинг жанубий қисмида узоқ қариндошларидан бирига атаб мақбара қурдира бошлаган халифа қадимий ер ости султони Афросиёбнинг ўрнига ислом дунёсида янги бир авлиё пайдо бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Қусам ибн Аббос исмли янги авлиё эса араб истилоқининг дастлабки кунларида ибодат пайтида қандайдир бир ғайридин томонидан маккорона ўлдирилди.

Самарқандда асрлардан бери ва ҳатто, ҳозирги кунда ҳам мавжуд ривоятларга қараганда, Қусам ибн Аббос ўзининг кесилган бошини қўлтиғига олиб, қиёмат кунигача тоат-ибодат қилиш учун ер ости саройига равона бўлган экан. Ривоятларда унинг номини «Шоҳи зинда» ёки «Тирик шоҳ» деб аташади, маҳаллий аҳоли эса ўзгача ҳурмат ва эҳтиром ила у ер остига кириб кетган жойни сизга кўрсатади.

Бағдод халифалари замонида ва айниқса, аста-секин мустақилликни қўлга киритган сомонийлар даврида Самарқанд гуллаб-яшнади, Буюк Ипак йўлидаги энг йирик халқаро бозорга ва бутун ислом дунёси тан олган муқаддас даргоҳга айланди.

Шаҳарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар: қиш қировлари аримаган қовунлар, кумуш ипли матолар, капдакор мис кўза ва қадаҳлар, машҳур бинафша ранг кимхоблар, қимматбаҳо тошлар ила безатилган эгарлару доврўғи оламни тутган Самарқанд қоғози бутун дунёда сотила бошланди.

XIII асрнинг биринчи ярмида қудратли Хоразм султони Шоҳ Муҳаммадга қарашли саодатли шаҳарлардан бири бўлмиш Самарқанд жар ёқасига келиб қолганидан ҳали беҳабар эди. Мағриб томон ғолибона юришларини давом эттираётган мўғуллар Марказий Осиёдаги мусулмон ўлкалари дарвозасига келиб қолган эдилар. Уларга қарши жанг бошлаган Шоҳ Муҳаммад бу қилмиш билан шундай қудратли бир тўлқинни қўзғатдиким, натижада у хонни ҳам, унинг салтанатини ҳам супуриб ташлади.

Гуллаб-яшнаётган шаҳарни 1220 йилги мўғул тўфони бутунлай вайрон қилди. Чарм камзул ва темир совут кийган суворийларнинг кетма-кет ҳужумлари натижасида қалъа деворлари қулади, шаҳарни сув билан таъминлаб турган қўрғошин сув қувури бузилди, жоме масжидининг кули кўкка совурилди, тинч аҳоли эса ганим камонбозларининг тирик ўлжаларига айланди.

Туроннинг янги ҳоқони Чингизхон афсонавий аждоди Афросиёбдан эрамизнинг бошида саҳройи қабилаларга мажбуран қабул қилдирган эроний маданияти учун шу хилда ўч олган эди.

Шундан бери Афросиёб мангу қарор топган ва Самарқанд бешиги ҳисобланмиш бу тепалик ўлик масканга айланган: у ерни фақат узоқ аждодларини ёд этгани келувчилар зиёрат қиладилар, холос.

Чингизхон оламдан ўтгач, Самарқанд унинг ўғли Чигатой ва фарзандларининг мулкига айланди. Бу даврдаги шаҳар тарихи ҳақида биз деярли ҳеч нарса билмаймиз. Марко Полонинг «Дунё тасвири» номли китобида ёзилишича, шаҳардаги ўзининг марказий устунидан маҳрум қилинган насроний черков фақат фаришталарнинг мадади билангина тик турган экан.

Авлиё Луи замонасида Самарқандга Арманстон қиролининг маршали Семпад ташриф буюрди. Бу олий мартабали зобит ёзган мактубларни Франция қироли ҳам ўз аъёнларига ўқиб берган; кейинроқ қирол Хайтоннинг ўзи ҳам бу мактубларни ўқиган ва ўз иттифоқчилари бўлмиш мўғулларни мусулмон салтанатига қарши салиб юришига чорлаб, тарих ғилдирагини бутунлай ўзгартирмоқчи бўлган. Яхши ҳамки бошқа насроний ҳукмдорлар бу таклифни рад этишган.

XIV асрнинг ўрталарида марокашлик машҳур сайёҳ Ибн Баттута Самарқандга ташриф буюрди; унинг хотираларида Самарқанд оғир талафотлар оқибатини тугатаётган шаҳар сифатида тасвирланади. Ибн Баттутанинг таъкидлашича, «Самарқанд дунёнинг энг йирик ва энг гўзал шаҳарларидан бири ҳисобланади, бироқ шаҳар аҳолисининг юксак ақлу заковатидан дарак бермиш саройлар ва иморатлар» ҳамда кўплаб маҳаллалар вайрон қилинган. Муаррихнинг ёзишича, шаҳар қалъа деворлари ва дарвозалари бузиб ташланган бўлса-да, унинг боғларини суғориш учун кўплаб сув иншоотлари бунёд этилган. Оқшомлари ариқларнинг соя-салқин қиргоқларида қурилган чойхоналарда маҳалла аҳли йиғилиб, суҳбат қуради. Ибн Баттута маҳаллий хоннинг ўз холаваччаси томонидан тахтдан ағдарилиши ва темир совут ҳамда дубулға кийган тўқсоннинг суворий қатнашган ҳарбий кўрикнинг гувоҳи бўлган.

Амир Темур ўзи таълаган пойтахтга Иби Баттутанинг сафаридан атиги ўттиз йил кейин тантанали равишда кириб келди. Унинг дастлабки қилган иши юртининг барча бошлиқларини Самарқанд яқинига тўплаб, қурултой ўтказиш бўлди. Бундай катта йиғинлар одатда мўғул ҳукмдорлари томонидан уюштирилар ва уларда бўлажак жангларга тайёргарлик масалалари муҳокама қилинарди.

Деярли барча амирлар таклифни қабул қилишди; улар муносиб тарзда рағбатлантирилдилар, бироқ қурултойга келмаганлар исёнкор деб ном олди ва кейинчалик шунга лойиқ жазоландилар.

Амир Темурнинг Мовароуннаҳрни бўлажак Бутуносиё салтанатининг бешигига айлантириш режаси туб моҳияти билан енгиб бўлмас ғовларга бориб тақаларди.

Форс маданияти таъсирида тарбия топган шаҳарлар ва қолоқ ярим-кўчманчи ҳаёт тарзи ўртасида ҳамон тафовут мавжуд эди. Шаҳарликлар содда турк тилида сўзлашувчи бу отлиқ кишиларнинг жайдари муомала ва такаллуфдан холи муносабатларидан хавфсирардилар. Кўчманчилар эса ўз навбатида тумтароқ бир тилда сўзлашувчи нозиктаъб шаҳарликларга беписандлик билан қарашарди...

Турли элатларга мансуб бўлган бу аҳоли орасига дин ҳам нифоқ соларди.

Амир Темур бутун юрт ишончини қозониш учун, энг аввало, мамлакат аҳолисининг мутлақ кўпчилигини ташкил қилувчи икки гуруҳни ўзаро бир-бири билан келиштириши лозим эди.

Бу, бир томондан, шаҳарлик мусулмонларни мамлакат қўшинида хизмат қилувчи мусулмонлар билан келиштириш бўлса, иккинчи томондан, шу қўшинни ташкил этиш ва мамлакат сарҳадларини ҳимоя қилишда муҳим ўрин тутувчи турк элатлари ва мўғул қабилаларини муросага келтириш эди.

Улуғ амир мўмин-мусулмонларнинг талабларини қондириш ниятида Муҳаммад пайғамбар онласининг яқинлари — саййидларга катта ҳурмат-эҳтиром кўрсатди, ўзи вақт-вақти билан маслаҳат олиб турувчи уламо ва дарвишларни паноҳига олди, юксак намуна кўрсатиб (жангу жадалларда ҳам олиб юриладиган йиғма ёғоч масжид ясаптириб), қатор масжид, мадраса ва хонақоҳлар бунёд эттирди. Ва ниҳоят, у барча мўмин-

мусулмонлар шариаат қонунларига мувофиқ идора қилинишини тантанали равишда эълон қилди.

У мўғуллар ҳукмронлиги даврини қўмсаганлар учун қўшинда Чингизхон томонидан тузилган қоидалар — «ясоқ»ни сақлаб қолди. Тангри («Мовий Осмон худоси») тарафдорларини эътиқодларидан қайтармади ва уларнинг шаманларини ўз ҳолига қўйиб берди. Ўзи аҳоли кўз ўнгида мўғул хонлари бажо келтирадиган айрим урф-одатларга ҳам амал қилди: ноиблари унинг қаршисида тиз чўкиб, қимиз тўла қадаҳлар тутадиган бўлишди, у эса ҳар бир зафардан сўнг тоғ чўққисига кўтарилиб, раҳнамолик қилгани учун «Фалак» — Тангрига шукрона изҳор этишни одат қилди.

Амир Темур тахтга Чингизхон авлодидан бўлмиш янги шахзода Суюрғатмишни ўтқазиб, ўзини унинг лашкарбошиси деб эълон қилди. Аслида эса хон барча масалаларда унга иттибат қилар, ҳарбий юришларида доимо бирга бўлар ҳамда энг сара жангчилар бўлинимасига қўмондонлик қилишдек жуда чегараланган вазифани бажарарди, буни ҳам у Амир Темурнинг ризоси билан амалга оширарди.

Амир Темур мана шундай турфа инсонлар билан кўп ўтмай бутун Осиёни тиз чўктирган музаффар бир қўшиннинг асосини яратди.

Бу одамларнинг Амир Темурга нисбатан чексиз садоқатининг сабаби нимада бўлган, деган савол туғилиши табиий. Амир Темур уларга на бир илоҳий хабар, на ватанпарварлик руҳи ва на ирқчилик туйғусини берган, аммо шунга қарамай улар Чингизхондан кейин бошқа ҳеч бир зот қўлламаган қатъий бир тартиб оқибатида юзага келган чарчоқ ва азоб-уқубатлар тўла ҳаёт тарзини танлаб, унга хизмат қилишга рози бўлганлар; демак, Амир Темурдан ўта кучли бир нур ва таъсир кучи таралиб турган.

Унинг қўшинидаги ҳар бир жангчи ирқи, эътиқоди ва жамиятда тутган ўрнидан қатъи назар, кўрсатган мардлиги ва қаҳрамонлиги билан қадрланарди. Бирон-бир жангчини рағбатлантириш ёхуд жазолаш масаласида Амир Темурга ҳеч кимнинг сўзи ўтмасди. У доимо ўз аскарлари ёнида, уларнинг қисматларига шерик бўлар, тақдирлари билан қизиқарди. Шунинг учун ҳам у хасталиги туфайли юришдан чиқиб қолганида аскарлар уни Осиёнинг чексиз оловли ва музли йўлларида елкаларида олиб ўтишган. Унинг қўшини эса беқиёс

бир қўшин эди, унда мўғул эроний билан, собиқ шаҳарлик кўчманчи турк билан, мусулмон оташпараст билан, насроний буддапараст билан—турфа тилларда сўзлашадиган ва Улуғ амир иродасининг сеҳри билан елкама-елка жанг қиладиган аскарлардан иборат қўшин эди.

Сара жангчиларнинг қурол-яроғи дубулга, зирҳ, совут, найза, садоқ, қилич, ханжар, ойболта ва ўқ-ёйдан иборат бўлган. Уларнинг отлари ҳам ўзига хос совут билан ҳимояланган. Бу суворийлар жанговар сафар бошланишидан олдин ҳам жам қилинар, кечаю кундуз олиб борилган машгулотлар натижасида уларкамондан беҳато отадиган ва қўл жангида доимо голиб чикувчи жангчилар бўлиб етишишарди.

Ушбу жанговар тайёргарлик билан бир пайтда Амир Темур Самарқанд қалъа деворларини тиклатди ва шаҳар ичкарасида «Арк» саройини қурдирди. Мазкур саройда мамлакат тилла заҳиралари сақланадиган махсус хоналар ҳамда янги қурол-яроғларни лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқариш устахоналари мавжуд эди.

Амир Темур шундай кучли ҳамда ўзаро боғлиқ фуқаровий ва ҳарбий бир маъмурият туздиким, у ҳукмдор узоқ муддатли сафарга кетганида ҳам самарали фаолият кўрсата бошлади. Бир гуруҳ адиблардан иборат котибият (расмий ёзма тил форс тили бўлиб) унинг кўрсатмаларига мунтазир турар, барча воқеаларни рўйхатга олар, вилоятлар ва чет эллар билан ёзишмаларга жавоб берар ва мавжуд маълумотлар асосида янгилашиб борадиган ҳужжатлар маркази ишини юритишарди. Улуғ амир нарх-наво ва айниқса озик-овқат маҳсулотлари нархини текшириб борар ҳамда ҳунармандлар уюшмаларининг унумли ишлашига ҳомийлик қиларди. У йўловчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида бутун Мовароуннаҳрда юк ташиш ва почта хизматини яхши йўлга қўйди.

ДАСТЛАБКИ ЗАФАР: ХОРАЗМ

Бироқ Улуғ амир ўз бунёдкорлик режаларини кечаги ғаними — мўғулистонлик мустамлакачиларга қарши бешафқат кураш билан бирга олиб боришга мажбур эди. Бўлиб ўтган қурултойнинг эртасигаёқ, у ўз лашкарларининг илғор бўлинмаларини шимоли-шарққа жўнатди ва шу йўсинда бунга қадар қўрқоқ қўшниларининг қўли етмаган дашту биёбонларда даврон суриб юрган довюррак кўчманчи суворийлар ўлкасига кириб борди.

Илёсхўжани енгган Қамариддинхон бешафқат рақиблардан бўлиб, ҳарбий санъат сиру асрорларини ипидан игнасигача биларди; у юзма-юз муҳорабада мўғул қўшинининг мағлубиятга учраётганини сезгач, ўз лашкарларини эргаштириб салтанатига чегарадош сарҳадсиз даштликларга кириб ғойиб бўларди. Унинг одатда Юқори Осиёга чекинишлари натижасида Самарқанд қўшинлари ўз юришларини бир неча маротаба қайтадан бошлашга мажбур бўлишарди.

Илёсхўжа қўшинлари устидан илк зафар қучган Амир Темур Мовароуннаҳрга қайтиб келди, зеро нияти ўзи тахтга ўтиришидан олдин мамлакатда ҳукм сурган парокандаликдан фойдаланиб, Қиёт ва Хива қалъаларини эгаллаб олган Хоразм шоҳи билан орани очиқ қилмоқ эди. Хоразмшоҳ босиб олинган шаҳарларни қайтаришни рад этди. Кўп ўтмай Амир Темур хонлик ерларини босиб олди, шоҳнинг ўзини эса ўлка пойтахти Урганчда қамалга олди.

Ривоятларга қараганда қамал чоғида шоҳ хасталикдан вафот этади, унинг ўрнини эса укаси Юсуф эгаллайди. Янги ҳукмдор агар Амир Темур уни тинч қўйиб, Мўғулистонга қарши курашини давом эттирадиган бўлса, Қиёт ва Хивани қайтариб беришга рози бўлади.

Амир Темур Хоразмдан йироқлашгач, бу шаҳарлар қўлдан кетганини тан олгиси келмаган Юсуф уларни қайтадан эгаллашга киришади.

Амир Темур бундан хабар топиши билан Мўғулистонни тарк этиб, энг тезкор лашкарлари билан Хоразм-

га етиб келди. Шоҳ Юсуф жангда мағлубиятга учради, қочди ва қуршаб олинди, бироқ бағоят гўзал қизи малика Хонзода бу сафар унинг жонига оро кирди. Маликанинг қадди-қомати ва ҳусни-латофатига лол қолган газабнок фотиҳ уни суюкли ўғли Жаҳонгирга келин қилишга қарор қилди. Унинг оталарча муҳаббатини туфайли Хоразм шоҳи авф этилди.

Малика Самарқандга дабдаба билан кириб келди, никоҳ тўйи катта тантанага айланиб кетди; Амир Темурнинг узоқ ва машаққатли ҳарбий юришлари орасида мана шундай қисқа муддатли шодиёналарни уюштириш минбаъд одат тусига кириб қолди.

Тантаналарнинг эртасигаёқ Амир Темур лашкарлари билан тутқич бермас Қамариддинхоннинг изига тушди. Қамариддин жосуслари орқали бундан хабар топиб, Тангри Тоғдан олиб ўтадиган довон устига катта кўшиндан иборат пистирма қўйди. Солномаларнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур ўз шахсий жасорати ва битмас-туганмас куч-қудрати туфайли мушкулотдан омон чиққан: у ёвга қарши шафқатсиз курашда ўз шамшири, найзаси, зирҳ ва садогидан моҳирона фойдаланган.

Кўриниб турибдики, 1375 йилда ҳам Амир Темур соғлом ва бақувват бўлган, Сейистон ноибининг хизматида юрган пайтида олган жароҳатларининг машъум асоратлари ҳали намоён бўлмаган.

Амир Темур мўғул рақибини дашту биёбонларда қувиб юрар экан, башоратли бир туш кўради — ҳаётининг энг оғир дамларида у шундай тушлар кўриб юрган: бу сафарги тушида ўғли Жаҳонгир бетоб ётган экан. Кўнглига гулгула тушиб, у Самарқандга қайтди. Шаҳар аҳли уни қалъа деворлари ташқарисида қарши олди. Ешу қари мотам белгиси сифатида елкасига кўк ва қора мато ёпиб олган, уввос солиб, доду фарёд қиларди: соҳибқироннинг тўнғич ўғли Жаҳонгир қисқа муддатли хасталикдан сўнг йигирма ёшида оламдан кўз юмган эди.

Саройларида ота-болалар ва ака-укалар ўртасида сон-саноқсиз фитнаю хиёнатлар, қотилликлар бўй берётган ўзига замондош шарқ ҳукмдорларидан фарқли ўлароқ Амир Темур чуқур қайғурди. Зеро шафқатсизлигини билан ном чиқарган бу фотиҳ ўз фарзандлари ва қа-

риндош-уруғларига ниҳоятда меҳрибон эди. Унинг на ўзи онла аъзоларига қарши куч ишлатган ва на бошқаларнинг шундай қилишига рухсат берган. Фақат унинг ўлимидан кейингина темурий шаҳзодалар ўзга сулолалардан ёмон ибрат олиб, падаркушлик ва жиғаркушликка берилиб кетдилар.

Белгиланган мотам муддати тугагач, Амир Темур ўзининг икки қўшнисига қарши илгаригидан ҳам кучли иштиёқ билан жангга киришди. У яна Мўғулистон даштларида юрар экан, олдинги мағлубиятидан тегишли хулоса чиқармаган Юсуф Қиёт ва Хивани қайтариб олиш пайига тушди. Хоразм шоҳи зикр этилган шаҳарларни қамал қилишга улгурмай, Амир Темур яшин тезлигида етиб келди, катта талафотлар етказиб, хонни пойтахтига яширинишга мажбур қилди. Шундан сўнг Хоразмшоҳ Амир Темурни яккама-якка жангда маҳв қиламан, деб ҳаммаёққа жар солди.

Бироқ белгиланган вақт ва жойга — Урганч қалъасининг катта дарвозаси олдидаги мухолифатчи қўшинлар бўшатиб қўйган майдонга фақатгина Амир Темур келди; у суюкли отининг устида ўтирарди. Жанг арафасида ўзини йўқотиб қўйган Юсуф эса рақибнинг ҳақоратларини унсиз тинглаб ўтиришдан бошқа илож тополмади. Ўз фуқаролари олдида обрўси кетган, таъна-надоматларга қолган Хоразмшоҳ орадан бир неча ҳафта ўтгач, алам билан дунёдан кўз юмди.

Урганч қалъаси уч ҳафталик қамалдан сўнг таслим бўлди. Хоразм эса Мовароуннаҳрга қўшиб олинди. Иккинчи огоҳлантиришдан кейин ҳам таслим бўлмаганлиги ва Улуг амирнинг йўқлигидан фойдаланиб унга қарши исён кўтаргани учун шаҳар аҳлининг каттагина қисми қиличдан ўтказилди.

Шу йўл билан Амир Темур бундан сўнг ўзи забт этадиган ўлкаларда тобе бўлишдан бош тортган аҳолини жазолашнинг ўзига хос бир усулини кашф этди. Бу жазолаш қатъий бир тартибда амалга оширилди.

Унинг қўшини маълум бир қалъани қуршаб олар экан, ҳар қандай жиддий қамал олдида шаҳар аҳолиси илк марта огоҳлантирилди. Агар аҳоли таслим бўлса, деярли ҳамманинг ҳаёти сақлаб қолинар, бироқ улардан катта товон йиғилар, соҳибқиронга садоқатли бўлишга сўз олинар эди. Қалъа лашкарлари ва аҳоли дастлабки огоҳлантиришни рад этса, Амир Темур му-

ҳосара (қамал) бошлашдан олдин ўз раъдандозлари (сапёрлари) бўлинмасига рақиб мудофаасининг заиф жойларини портлатиб ташлашни топширарди.

Бироқ, ҳужум бошланишидан олдин қамалдагиларга сўнгги огоҳлантириш бериларди. Сўзсиз таслим бўлган аҳоли маълум бир қисмининг ҳаёти сақлаб қолинар, қалъа эса вайронага айланмасди. Унинг деворлари бузилар, мулки таланар, ҳимоячилари қатл этилиб, омонатлар (гаровлар) олинарди.

Рад жавобидан сўнг аксинча, бутун қўшин итоатсиз қалъа ёхуд шаҳарга зудлик билан ҳужумга ўтар, эртами-кечми барибир уни таслим этмай қўймасди. Тарихда Улуғ амир забт этолмай ташлаб кетган бирорта қалъа йўқ.

Бундай ҳолларда қамалдагиларнинг тақдири аянчли тугарди: шаҳар таланар, аёлларнинг номуслари топталар, деярли барча аҳоли қиличдан ўтказилар, тирик қолганлари эса умрбод қулликка маҳкум этилиб, хонадонларига ўт қўйилар эди. Дастлаб итоат этиб, Амир Темур узоқлашиши билан исён кўтарганларни ҳам шундай қисмат кутарди. Айниқса уларга қарши Амир Темур ниҳоятда шафқатсиз бўларди; бошқаларга ўрнак бўлсин учун вайрон этилган шаҳарлар олдида уларнинг кесилган бошларидан мезаналар ясаларди.

Кундан-кунга кенгайиб ва шу билан беқарорлашиб бораётган салтанатини бошқариш учун старли миқдордаги ноибларга эга бўлмаган Улуғ амир забт этилган ўлкаларда тартиб сақлаш ва ерли аҳолини итоатда тутиш мақсадида мана шундай ҳаддан ташқари шафқатсизлик услубини қўллашга мажбур эди.

Баъзилар назарида ўта ваҳшийликдек кўринмиш шу одатга айрим изоҳлар беришга тўғри келади. Амир Темур ҳар қандай куч ишлатишдан олдин масалани тинч йўл билан ҳал қилишга интиларди.

У элчиларни ниҳоятда ҳурмат қилар ва ганимлар билан тил топишиш учун доимо ўзи биринчи бўлиб элчи юборарди. У баъзан макр-ҳийладан ҳам ҳоли бўлмаган музокараларида ўта бардошли инсон эди.

Бироқ энг қизиги шунда эдики, Улуғ амир доимо тинчликсевар ва маърифатпарвар сиёсат юритарди. Чиндан ҳам у исёнкор шаҳарларни олиш пайтида амалга оширилган қатлиомларда ганимнинг барча аскар ва зобитларини қиличдан ўтказса ҳам, пайғамбар

авлодларига, уламоларга, адиб ва шоирларга, мусиқачилар, истеъдодли рассом ва усталарга раҳнамолик қиларди. Улардан энг машҳурлари Самарқандга жўнатилад, Темурбек салтанати пойтахтининг гўзаллиги ва маданияти равнақи учун хизмат қилишарди. Уларга шаҳарда алоҳида хонадонлар ажратилар, яхшигина нафақа белгиланарди.

Шу йўл билан бало-қазолардан омон қолганлар орасида салтанат шавкатли баҳодирларининг рафиқалари ва канизакларига айланган кўплаб ҳурлиқолар бўлиб, уларнинг Самарқандга келишлари шаҳар аҳолиси жисмоний кўринишини яхшилашда фойдадан холи бўлмади.

Мана шу даврдан бошлаб, Амир Темур форсча «Рости—русти», яъни «Куч—адолатда» деган шиор битилган уч ҳалқадан иборат байроқни ўзининг туги этиб белгилади. Ривоятларга қараганда, тугдаги уч доира курраи заминнинг Амир Темур ҳукмронлик қилишни истаган уч қисмини билдирар, мўғул урф-одатлари бўйича эса у ўз хўжасига омад келтирувчи сеҳрли белгилардан бири ҳисобланарди.

Мактублар, турли рухсатномалар ва фармонларда в «Темурбек» дея имзо чекарди (сўзма-сўз таржима қилганда «Темир ҳукмдор»: Темур — темир ва бек — ҳукмдор).

Расмий қогоз ва тангаларда форсчада «Темур Кургон», туркчада «Темур Кўрагон» сўзлари битиларди («Кургон» ўзининг туркча синоними «Кўрагон» каби «хон оиласининг куёви» деган маънони англатади. Чиндан ҳам, Амир Темур Чингизхон авлодидан бўлмиш бир маликага уйланган эди).

Ниҳоят 1380 йилнинг бошига келиб, Амир Темур ўзининг жаҳонни фатҳ этиш учун етилганига ишонч ҳосил қилди. Бу дунёда кўп вақти қолмаганини сезган Улуғ амир (у қирқ беш ёшга тўлганди) ўз мақсадларига эришиш учун энг шафқатсиз чораларни ҳам қўллашга қарор қилган эди.

У шундан сўнг орада ўтган атиги ўн бир йил ичида Мўғулистон кўчманчиларини ўз салтанати сарҳадларидан анча узоққа улоқтириб ташлашга, Хоразмни бўйсундиришга, қаттиққўл, аммо бирлаштирувчи сиёсат юритишга, аскарларни ўз саркардасига садоқатли қилиб тарбиялашга муваффақ бўлди. Шундай сермаҳ-

сул бошқарув натижаси ўлароқ «Амир Темур салтанати» дунёга келди.

Табийки, мазкур салтанат ўз ҳукмдори билан тирик эди; бу унинг вафотидан сўнг яққол намоён бўлди. Улуғ амирнинг энг буюк хислатларидан бири ҳамма жойда ҳозир у нозир бўлиш ва доимо зафар қозониш эди.

Ҳамманинг — фуқаролар, ғанимлар ва иттифоқдошлар кўз ўнгида Амир Темур тақдир танлаган инсон ёки соҳибқироннинг ўзи Миср султониغا ёзганидек «Тангри таолонинг ғазоби қайнаб турган пайтида, унинг қаҳрига учраганларнинг жазосини бериш учун дунёга келган». У ўз мактубида яна шундай деб ёзади: «Худо менинг қалбимдан раҳм-шафқатни олиб ташлаган».

Шундай экан, Амир Темур на мағлуб бўлишга, на ўз вазифасидан воз кечишга ва на адашишга ҳақли эди. Таҳликага тушган халқлар ва элатлар назарида у қучган ҳар бир ғалаба, у қўлга киритган ҳар бир қалъа ва истехком, у маҳв этган ҳар бир ғаним «Аллоҳнинг иродасини» бажариш йўлидаги зафарлар бўлиб кўринарди.

Аmmo, унинг қаҳрамонликлари ортида яширин хасталигини, тобора авж олиб бораётган ногиронлигини сарҳадсиз салтанатининг на бирор фуқароси, на бирор аскари ва на бирор душмани кўра олган. Ҳақиқатда эса унинг ёшлиқда жароҳатланган қўли ва оёғи кундан-кунга заифлашиб бормоқда эди. Бироқ Улуғ амир ўтиб бораётган ёши ва хасталигига қарамай ўз аскарлари билан ёнма-ён, уларнинг ғаму ташвишлари, азобларига шерик бўлиб дунё кезди.

Ўз руҳининг танасидан устун келганлиги, иродасини бу қадар юксакларга кўтара билганлиги Амир Темур қозонган ғалабаларнинг энг каттаси бўлса ажаб эмас.

ҒАРБИЙ ВА ШАРҚИЙ ЭРОННИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Бир-бирига душман хонликларга бўлиниб кетган Эрон, Ироқ ва Афғонистон подшоликларини забт этиш нияти фотиҳ Амир Темур тузган режанинг энг биринчи сатрларида турарди. Булар, асосан, Мовароуннаҳрнинг жанубий ва жануби-ғарбий сарҳадларида жойлашган ўлкалардан иборат бўлиб, Шарқий Эрон, Сейистон, Хуросон, Мозандарон, Форс, Ироқи ажам ва Ироқи араб, Озарбойжон, Гуржистон ва Арманистонни ўз ичига оларди.

Амир Темур ишни Шарқий Эрон (қисман замонавий Афғонистон)дан бошлаб, Ҳирот малиги Фиёсиддинни ўз ноиби сифатида қурултойга таклиф қилди. Малик ўта эҳтиёткор киши эди, шу сабабли йўқ деб жавоб қайтара олмади, бироқ қурултойга бормаслик учун ҳар сафар турли баҳоналар топа берди.

Сабри тугаган Улуғ амир Ҳирот устига юриш бошлаб, шаҳарни қамал қилди. Қисқа муддатли, бефойда қаршилиқдан сўнг малик шаҳарни топширди.

Музаффар Темур катта бойликларни қўлга киритди, зеро Ҳирот Марказий Осиё билан Ҳиндистонни бир-бирига боғлаб турган йирик маданият ва тижорат маркази ҳисобланарди. У шаҳарнинг силлиқ темирдан ясалган ўймакор ва муқаддас ёзувлар битилган дарвозаларини Кешга олиб кетишларини амр қилди.

Ҳар эҳтимолга қарши қалъа деворлари вайрон қилинди, Ҳирот малиги Самарқандга олиб келинди, Амир Темур уни маликлик лавозимида сақлаб қолган бўлсада, бирор юмуш бермади.

Улуғ амир шаҳардан чиқиб кетиши билан бир гуруҳ афгон жангарилари Ҳиротга кириб олди ва қалъа аҳолисининг каттагина бир қисмини бу ерда қолдирилган лашкарга қарши кўтаришга муваффақ бўлди.

Бундан хабар топган жаҳонгир исёнчиларни жазолаш учун ўғли Мироншоҳни Ҳиротга жўнатди. Шаҳар қонга беланди, исёнчилар қаттиқ жазоланди. Фигнада

қўли борликда айбланган бахтиқаро Гиёсиддин 1382 йили қатл этилди.

Мироншоҳ шу топшириқни бажариш билан машғул экан, Ҳиротдан олислаб кетган Амир Темур шимолигарбга йўл солди ва бутун Хуросонни қўлга киритди. Хуросон, Мозандарон ва Сейистон вилоятларини бир-бирини кўрарга кўзи йўқ уч хонбачча бошқарарди.

Унинг йўлида биринчи бўлиб Хелат ва Тус қўрғонларининг хўжаси Алибек учради. Мовароуннаҳр қўшинининг кучи ва салоҳиятини кўрган Алибек ўзи яшириган тоғдан тушиб, талаб этилганидек таслим бўлди.

Сабзавор ва Сейистон хўжаси Али Муайяд ҳам ундан ўрнак олди: Амир Темур ҳақида кўп гапларни эшитган бу ҳукмдор қўл остидаги ерларни унинг ихтиёрига топшириб, ўзи ҳам унинг хизматига ёлланди. Улуғ амирга садоқатли хизмат қилган Али Муайяд орадан беш йил ўтгач, оғир жанглардан бирида ҳалок бўлди.

Алибекка ноиблик учун лозим бўлган барча ҳужжатларни топширган Улуғ амир Каспий денгизининг жанубидаги Озарбойжонгача бўлган ҳудудни эгаллаган Мозандарон вилояти ҳокими амир Валини маҳв этиш учун жадал суръатлар билан олға кетди.

Бироқ бу сафар вилоят ҳокими Амир Темур чақириқларига қулоқ солмади ва қўл остидаги Астрабод, Бистом, Дамғон ва Семнан қалъаларини зўр бериб ҳимояга тайёрлай бошлади.

Улуғ амир уни таслим бўлишга мажбур қилиш ҳамда қалъаларни бирма-бир қамал қилмаслик учун амир Валига қарашли бўлган шаҳарлардан яна бири — Исфарайннинг кулини кўкка созуриб, ўз қудратини намойиш этишга қарор қилди.

Бир куннинг ичида Амир Темур лашкарлари қалъа деворларини ишғол қилдилар, унинг марказий майдонини эгалладилар, истеҳкомларни вайрон этиб, зовурларни тўлдирдилар. Солномаларда ёзилишича «Исфарайндан фақат унинг номи қолди».

Ушбу «дарс»дан сўнг амир Вали тез орада келиб, «ҳукмдор тахти пойини ўпажагини» ҳамда қадимий анъаналарга мувофиқ таслим бажо келтиражагини маълум қилди. Бироқ Амир Темур қисқа муддатли хасталикдан сўнг бевақт оламдан ўтган суюкли қизи Оға бегимнинг дафн маросимида қатнашиш учун Самарқандга қайтгач, у ўз фикрини ўзгартирди ва қўшни-

си Али Муайяд Улуғ амир ихтиёрига топширган ҳудудларга ҳужум қилиш учун Алибек билан тил бириктирди.

Бундан Амир Темурнинг қаттиқ ғазаби келди; солномада ёзилишича у яна қайта йўлга чиққач, бутун Осиё титраб-қақшади. Қиш бўлишига қарамай у Бухоро остоналарида катта бир қўшин йиғди ва Хуросон устига юриш қилди.

Унинг яқинлашиб келаётганидан даҳшатга тушган Алибек ўз яқинлари билан баланд тоғ устида жойлашган мустаҳкам Хелат қалъасига яшириниб олди. Аммо Амир Темур шундай қалъаларни забт этиш учун танланган тоғлик аскарлардан бир бўлинма тузган эди. Хелат тезда қўлга киритилди, Алибек ҳам кўп ўтмай қатл этилди.

Шундан сўнг қўшин Туршез қалъасини қамал қилди; қалъа атрофи чуқур жарлик ва ўрмон билан қуршалган улкан қоятош устига қурилган бўлиб, даҳлсиз ҳисобланарди. Қалъа ҳимоячилари ниҳоятда жасур афғон жангариларидан ташкил топган эди.

Амир Темурнинг тоғлик жангчилари қўпоровчилар ва уларнинг ўқ-дори ҳамда анжомларини ўз елкаларида жарликлардан олиб ўтдилар; уларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли қалъа буржлари титради, деворлар орасида очилган дарчалардан ҳужумчилар ичкарига кирдилар.

Афғонлар қаттиқ қаршилик кўрсатдилар, бироқ ўзларидан бир неча баробар ортиқ ҳужумчиларга узоқ бардош беролмадилар. Уларнинг бу жасоратидан руҳланган Улуғ амир барчасини авф этди ва ўз лашкарлари сафига қўшиб олди. Бу ҳодиса хусусида алоҳида тўхталмоқ лозим, зеро у шу даҳшатли муҳосара чоғида Амир Темур кўрсатган ягона мурувват нишонаси бўлди.

Алибек маҳв этилгач, Амир Темур ҳокими Самарқанд қўшинларида хизматда бўлишига қарамай аҳолиси исён кўтарган Сейистон томон юрди. Қақшатқич жангдан сўнг қўлга киритилган Сабзаворнинг ҳолига маймунлар йиғлади.

Шундан сўнг қўшин ўлка пойтахти Заранж устига юриш қилди, шаҳар беҳуда ва қаттиқ қаршиликдан сўнг таслим бўлди. Қадим замонлардан бери ўлкани оби ҳаёт билан таъминлаб келаётган сув омборлари

вайрон этилди. Сўнг қўшин шарқ томон йўл солиб, Қандаҳорни забт қилди.

Хуросон ва Сейистонни ҳам шафқатсиз жазолаган Амир Темур мағриб томон юрди, Мозандаронни айланиб ўтиб, яқиндагина шаҳзода Мироншоҳ қўлга киритган Султонияга йўл олди.

1385 йил Султонияда мириқиб ҳордиқ чиқарган Улуғ амир ва унинг лашкарлари тўсатдан шарққа йўл тутдилар ва Эльбрус ҳамда Филон тоғи мавзеларига кириб бордилар. Тинч йўл билан таслим бўлишни истамаган қалъалар забт этилиб таланди, қишлоқларнинг тоғу тошларга қочмаган аҳолиси тобе этилди, ўлкаларнинг ҳукмдорлари Улуғ амир қаршисида тиз чўкдилар.

Бундай тезкор ғалабалардан руҳланган Улуғ амир лашкарлари тузкўр Валининг жазосини бериш мақсадида Мозандарон томон отилдилар. Вали эса қўлидан келганича қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилди, бироқ ўз йўлида ҳар қандай тўсиқни ҳам ювиб кетадиган бундай қудратли тўлқинга қарши туролмади.

Мозандароннинг барча шаҳарлари таслим бўлиб, унинг пойтахти Астробод ҳам қўлдан кетгач, амир Вали Озарбойжон¹га қочиб кетди.

Ўз режасининг дастлабки қисми амалга оширилганига ишонч ҳосил қилган Амир Темур лашкарларига бир оз дам бериш ва салтанат юмушларини тартибга келтириш мақсадида Самарқандга қайтди. Шаҳар аҳли уни буюк фотиҳларгагина муносиб тантана билан қарши олди. Ҳукмдор ўзи билан беҳисоб ўлжа олиб келаётганидан хабар топган самарқандликларнинг хурсандчилигига хурсандчилик қўшилди. Чунки одатда бу ўлжаларнинг каттагина қисми пойтахт фаровонлиги учун ажратиларди.

Энди салтанат ҳудудлари ғарбда Султониягача, жанубда Қандаҳор ва Заранжгача етган, Ҳирот вилояти, Хуросон, Сейистон, Эльбрус ва Мозандарон истило қилинган эди.

Амир Темур салтанатининг пойтахтида бир йил турди; бу орада у давлат бошқарувини такомиллаштириш, қўшинни кучайтириш билан машғул бўлди, салтанат шимолий ҳудудларига таҳдид солаётган мўғул жангариларига қарши лашкарлар жўнатиб турди.

¹ Бу ерда Эрондаги Озарбойжон вилояти назарда тутилмоқда (тарж.).

У бу вақтдан ҳозирги Оврўпо ва жанубий Урусиянинг таркибига кирувчи бепоен ҳудудларга ўша пайтларда эгаллик қилиб турган мўғул ўрдаларига қарши муқаррар жангга ёш салтанатининг барча кучларини жамлаш учун унумли фойдаланди. У ўз режасига биноан Ғарбга қараб йўл соладиган бўлса, албатта мўғулларнинг Каспий деңгизининг шарқу ғарбида жойлашган ҳудудларига кириб ўтиши лозим эди.

Улуғ амир ўзининг Шимолий Эрон, Арманистон ва Гуржистонни истило қилиш режасининг амалга оширишига мўғул ўрдалари қаршилик кўрсатишини жуда яхши биларди. Уларга қарши курашиш учун мисли кўрилмаган жасорат талаб қилинарди. Негаки яқиндан бери ўрда хонлари Амир Темурнинг эски ғаними Тўхтамишхоннинг қудратли қўли остига бирлаштирилган эди.

Бу ҳолатнинг нақадар хавф-хатарга тўла эканлигини англаш учун бир неча йилга орқага қайтиш ва ўрдалар тарихига назар солиш лозим.

Чингизхон истилосидан илгари ҳам Осиёнинг Урусия ихтиёрида бўлмиш дашту биёбонларида турли элат ва миллатларга мансуб кўчманчи ва ўтроқ халқлар истиқомат қилар, уларнинг орасида туркий халқлар кўпчилигини ташкил этар эди. Асосан Волга дарёсининг қирғоқларида жойлашган ва яҳудий (яҳудий турк-мўғулларининг!) динини қабул қилган Хазарлар салтанати ҳам мавжуд эди. XI асрга келиб хазарлар, византияликлар «куман»лар, ўруслар эса «половец»лар деб атайдиган қилчоқлар томонидан ўз ерларидан бутунлай сиқиб чиқарилдилар ёхуд улар билан аралашиб кетдилар (Бородиннинг «Шаҳзода Игор» номли операсидаги «Половец рақслари» айнан шулар ҳақидадир).

Қилчоқларнинг амлоқлари Дунай дарёсининг irmoқларидан Урал тоғларигача чўзилган бўлиб, Волга бўйидаги Булғор (замонавий Қозон шаҳри атрофлари) каби гуркираб яшнаган йирик тижорат марказини ҳам ўз ичига оларди. Ўз замонасининг энг бадавлат қулжаллоблари ҳам қилчоқлар эди. Улар шимолдаги қўшнилари—ўрус князьликлари устига тез-тез муваффақиятли юришлар уюштириб туришарди.

XIII аср бошидаги мўғул босқини Осиёнинг мазкур қисми тинчлигини бутунлай бузиб юборди. Қилчоқ ҳудудлари Чингизхоннинг қўли остига ўтди. Истило амалга ошгач, Чингизхоннинг катта ўғли Жўчига Мў-

ғулистоннинг ғарбида, Чиғатой улусининг шимоли ва шимоли-шарқида жойлашган даштлардан иборат улус тегди.

Мўғул анъаналарига мувофиқ тўнғич ўғил ва унинг олодларига одатда ота мулкининг энг йироқ ҳудудлатегарди. Бу ҳудуд Мўғул салтанатининг энг ғарбий қисми бўлиб, Оврўпога қўшни турар, қипчоқ даштлари, боразм ҳамда Волганинг ғарбий соҳилида ҳали забт қилини лозим бўлган шаҳарларни ҳам ўз ичига оларди.

Жўчининг ўғли Ботухон замонасидагина бу улкан ҳудудлар қудратли салтанатга айланди. Орадан тўрт йил ўтар-ўтмас мўғуллар ўз ерларига ўрус князликларини, кейин эса уларнинг Украинадаги истеҳкомларини ҳам қўшиб олдилар, Польша ва Можористон қишлоқларини вайрон қилиш учун жазо отрядларини йўллаб турдилар (мўғул қўшинининг олд қисми лашкарлари ҳатто Вена яқинидаги Ньюштад шаҳригача етиб бордилар). Фақат оилавий можаролар туфайлигина мўғулларнинг Оврўпони забт этиш режалари амалга ошмай қолди.

Аслида «Жўчи улуси» ёхуд «Кўк Ўрда» деб аталган Боту улуси ўруслар томонидан «Олтин Ўрда» деб атала бошланди (айтишларича, унинг ҳайма—чодири устига тилла ипли мато ёпилар экан). Боту ўз боргоҳини салтанатининг жанубида, Волга дарёсининг қирғоғига яқин жойда қурдирди ва дарёнинг дельтаси яқинида ўрданинг пойтахти бўлмиш Сарой шаҳрини бунёд эттирди. У битмас-туганмас ғайратли ва моҳир ташкилотчи хон эди: у савдо-сотиқни жонлантирди ва ҳамкорлик эшикларини очди, мамлакати ҳудудида солиқ йиғишнинг ривожланган тизимини жорий қилди. Мўғул солиқ йиғувчилари мунтазам равишда ўрус-князликларига ташриф буюриб туришар; солиқ тўлашдан бўйин товловчилар билан мулоқотда уларга ўзлари билан бирга юрувчи аскарлар ёрдам беришарди.

Орол денгизининг шимолида, Олтин Ўрда ва Чиғатой хонлиги ўртасида Ботухон акасининг «Оқ Ўрда» номи билан маълум улуси жойлашган эди. Бу хонлик унчалик катта бўлмаса-да, Амир Темурнинг салтанати—Мовароуинаҳр билан чегарадош эди.

1255—1266 йилларда Ботунинг укаси Беркахон даврида Олтин Ўрда Оврўосиё қитъасининг қудратли давлатларидан бирига айланди. У ўзининг узоқ биро-

дари, Эрон хонлигининг вассали Ҳалокухон билан иттифоқлашиб, Миср ҳукмдорлари мамлуклар билан иттифоқлашди. Мўғулларнинг душмани, фанатик мамлуклар билан дўстлашган Берка ўз манфаатларини кўзлаб иш тутган бўлиши табиий, бироқ бу дўстлик Чингизхон васиятларига хилоф эди.

Бундай иттифоқдош топилганлигидан бошлари осмонга етган мамлуклар Беркага қимматбаҳо совғасаломлар йўллашди ва уни ўз яқинлари билан мусулмон динини қабул қилишга ундашди.

Нима бўлганида ҳам Олтин Урда уруғларининг барчасини ислом динига киритишнинг иложи бўлмади; хон атрофидагилар ва аҳолининг ўтроқ кун кечирувчи қисми исломни қабул қилди, кўчманчи қабилалар эса узоқ вақтгача ўз эътиқодларини ўзгартирмадилар. Ҳатто, XIV аср бошида ҳукмронлик қилган Тўхта исмли хон ҳам будда динига эътиқод қилган эди.

Беркахоннинг вориси генуялик савдогарларга Қрим ярим оролидаги Кафа шаҳрида ўз ваколатхоналарини очишга ижозат берди. Урус князларига донмий тазйиқ ўтказиш ҳамда ҳар бир мисқол солиқни назорат қилиб туриш учун мўғул хонлари ўз қўл остидаги аҳолини мунтазам равишда рўйхатдан ўтказиб туришарди.

Урда кундан-кунга бойиб бормоқда эди. У Эроннинг мўғуллар қўл остига ўтган қисмига қарши курашда Миср мамлуклари билан иттифоқ тузиб, Озарбойжонни эгаллаб олишга интиларди.

Эронни эгаллаб олган Амнр Темур ана шундай ҳолатнинг гувоҳи бўлди; Олтин Урда ва мамлуклар Ҳалокухоннинг ворисига қарши курашга шайланмоқда эдилар.

1347 йили Олтин Урда бошига оғир мусибатлар тушди: Буюк вабо қабилаларни қуритди, тахту салтанат хонларга хизмат қилган амлокдорлар орасида талон-торож бўлди, бунинг устига устак 1371 йилдан бошлаб ўрус князлари анъанавий ўлпон тўлашдан ва Сарой шаҳрига бўйсуншдан бош тортишди.

Урда амирлари раҳбари Мамай қўмондонлиги остидаги мўғул лашкарлари Куликово жанггоҳида бирлашган ўрус қўшинлари томонидан маҳв этилдилар; мўғул қўшини мағлубият нималигини ўз ҳудудида илк бора татиб кўрди. Бироқ Урда ҳамон куч-қудратдан қолмаган эди; у йўқотган обрўни қайта тиклаш учун шижоатли бир ҳукмдор лозим эди.

1376 йилда рўй берган бир ҷоқеа туфайли Амир

Темур ўзининг ғарб томон юриш ҳақидаги режаларига мўғул қўшинлари кўрсатаётган қаршиликка барҳам бера олди.

Оқ Ўрда хонининг Тўхтамиш исмли жияни бўлиб, у ўз тоғасига қарши бош кўтарган эди. Исёнкор жияни мағлубиятга учраб қочади ва Самарқандга келиб Амир Темурдан паноҳ сўрайди. Амир Темур Тўхтамишни керакли қурол-яроғ ва аскарлар билан таъминлаб, газабнок амакиси салтанатининг шундоқ қаршисида—Сирдарё қирғоқларида жойлашган уч қалъага ҳоким қилиб тайинлайди; бу билан у Оқ Ўрда бирлигига тагидан пуртур етказишни мўлжаллаган эди. Хон қудратли бир қўшин билан ўз жиянининг оз сонли лашкари устига юриш қилади ва уни яна бир бор қочишга мажбур этади, бироқ жияни бошпана топган Мовароуннаҳр ҳудудларига киришга уринган хоннинг ўзи Амир Темурнинг кучли зарбасига учради.

1377 йили хон оламдан ўтди, бироқ унинг ўрнига ўтирган ўгли Темур Малик тоғаваччасини таъқиб қилишни ўз зиммасига олди. Ҳар сафар Тўхтамиш танг ҳолга тушиб қолганда, Улуғ амир ўз лашкарларини унга мададга юборарди.

Ниҳоят, Темур Маликни мағлуб этган Тўхтамиш Оқ Ўрда тахтига ўтирди. Мана шундан кейин ҳамма нарса ўзгарди.

Олтин Ўрда бошидан кечираётган қийинчиликлардан фойдаланган Тўхтамиш ўзини салтанат асосчиси Жўчининг авлодидан эканлигини рўкач қилиб, тахтга даъвогарлик қила бошлади.

У Оқ Ўрда суворийларини бир неча маротаба ўруслар билан жанг олиб бораётган ўзининг мўғул қўшинлари устига йўллади. Орадан икки йил ўтгач, ўруслардан мағлуб бўлган Мамайга қарши қўшин тортди. Азов денгизи яқинидаги муҳорабада зафар қучган Тўхтамиш Олтин Ўрда тахтига ўтирди.

Оврўосиёнинг энг қудратли икки хонлигини эгаллаб, Қора денгиздан Орол денгизигача бўлган бепоён бир ҳудуднинг якка ҳокимига айланган янги буюк хон ўз аждоди Чингизхоннинг муносиб ворисига айланганлигига ишонч ҳосил қилди.

У, ишни ўрус князликларини тиз чўктириш ва анъанавий ўлпонларни тўлаттиришдан бошлади. Куликово жангидаги зафардан руҳланган князлар унинг бу талабларини рад этдилар. Тўхтамиш қудратли бир мўғул қўшинига бошчилик қилиб, уларнинг қаршилигини син-

дирди, йирик ўрус шаҳарларини бешафқат вайрон этиб, 1382 йил 13 август кунн Москванинг кулини кўкка со-
вурди. Қўлга олинган ўрус князлари сулҳ тузиб, Тўх-
тамишга итоат этдилар.

Шундан сўнг Тўхтамиш энг катта нонкўрликка қўл
урди — у Амир Темур қўлга киритган ўлкаларни босиб
олиш режасини тузди. У омма олдида ўзининг кечаги
халоскорини Икки Урданинг Буюк хони билан тенгла-
шишга нолойиқ сафсатабоз туркий хонбачча, деб эълон
қилди.

У ўзининг ожиз ёшлигини ёдга солиб турувчи мана
шу кучли гувоҳдан қутулишни бениҳоя истарди.

У дастлабки огоҳлантириш сифатида Амир Темур ис-
тило қилишни мўлжаллаб юрган Озарбойжоннинг пой-
тахти Табризни муҳосара этди ва талади, сўнг Сарой
шаҳрига қайтиб, Самарқанднинг Улуғ амирига қақшат-
қич зарба беришнинг қулай пайтини кута бошлади.

Эрон истилосига барҳам беришни истаган Амир Темур
1386 йили янги қўшин бошчилигида шу давлатга юриш
қилди. Йўлда унга Исфаҳоннинг шимоли-ғарбида жой-
лашган Луристон вилоятидаги тоғликлар Маккага ке-
таётган карвонга ҳужум қилиб талаганликларини маъ-
лум этдилар. Луристонликлар ашаддий талончилар бў-
либ, баландликларда жойлашган пистирмаларидан кўз
етадиган масофадаги сайёҳларни кузатиб туришар, улар-
ни талар ва ўлдирар эдилар.

Амир Темур бу имкониятдан бирийўла уч ниятни тез
ва соз амалга оширишни мўлжаллади: у аввало ҳаж
зиёратчиларига ҳужум қилаётган қароқчиларни жазо-
ласа (бу билан у мусулмонлар ишончини қозонарди),
иккинчидан, ўзининг янги лашкарларига салтанатда
тартиб ва интизом ўрнатаётганини кўрсатар ва ниҳоят,
аскарларининг нималарга қодир эканлигини намоён
этар эди.

У ўн аскардан иккитасини — кучлилардан энг кучли-
ларини танлади, уларга арқон ва чапгаклар улаштирди
ҳамда ўзи бошчилик қилиб Луристон тоғларига йўл
олди. Қароқчиларнинг мустаҳкам «уялари» яшин тез-
лигида қўлга киритилди, уларнинг ўзлари эса жарлик-
ларга улоқтирилди. Шароитнинг ниҳоятда оғирлиги,
қалъаларининг мустаҳкамлиги ҳамда тоғликларнинг
синовдан ўтган жангариликлари назарга олинса, Улуғ
амир бошчилигидаги сара аскарлар нақадар буюк жа-
сорат кўрсатганлиги яққол намоён бўлади.

Ушбу жазо тадбири амалга оширилгач, Амир Темур шимоли-шарққа йўл олди ва Қазвин қалъаси яқинида жойлашган Неҳовандда ўз қўшинининг асосий қисми билан учрашди.

Озарбойжонни истило қилиш оддий бир ҳарбий машққа айланди, Табриз эса заррача ҳам қаршилик кўрсатмай таслим бўлди. Шаҳар Тўхтамининг куни кеча бўлиб ўтган юришидан қаттиқ азият чеккан эди.

Озарбойжон жанубда Басурадан, шимолда Арманистон сарҳадларигача ястанган бир ҳудудга ҳукмронлик қилувчи Аҳмад Жалойирга тегишли ўлка бўлиб, салтанатнинг маркази Бағдод шаҳрида эди.

Ироқни ҳам ўз ичига олгучи бу ўлка парчаланиб кетган мўғул хонлигининг¹ бир қисми бўлиб, мулкдорларнинг тахт учун кураши туфайли Чингизхон авлодидан бўлган ҳукмдорнинг ўлдирилиши натижасида инқиروزга юз тутган эди². Бу курашлар оқибатида икки даъвогар қолган бўлиб, уларнинг биринчиси Ҳасан Чўпоний Озарбойжон ва Шимолий Ироқни ўз қўлида сақлаб турар, иккинчиси Ҳасан Жалойир эса Бағдод ҳокими сифатида танилган эди. Бахтга қарши, 1355 йил Қипчоқ хонининг Озарбойжонга уюштирилган юриши натижасида биринчи даъвогар оламдан ўтади.

Жалойирнинг ўғли Озарбойжонни ўзининг кичик Бағдод хонлигига қўшиб олган эди. Амир Темур бу ерларга ташриф буюрган пайтда Ироқ ва Табризни Ҳасан Жалойирнинг жияни Аҳмад Жалойир бошқармоқда эди.

Аҳмад Жалойир тадбиркор ҳарбийлардан экан; Тўхтаминш ҳужум қилган пайтда ҳеч ким унинг изларини тополмади, мўғуллар кетгач эса, у яна ҳеч нарса бўлмагандай пайдо бўлди. Амир Темур яқинлашиб келаётганлиги ҳақида хабар тарқалиши билан у Табриздан шунчалик тез ғойиб бўлдиким, кўч-кўронини йиғиштиришни ҳам ёдидан чиқарди.

¹ Бу ерда Чингизхоннинг набираси Ҳалокухон (1256—1265) асос солган Ҳалоқуллар (Элхонийлар) давлати назарда тутилмоқда. 1256—1336 йиллар ичюда Эрон, Озарбойжон ва Ироқ Ҳалоқуллар давлати ҳукмронлиги остида бўлган (*тарж.*).

² Бу ерда мўғул хони Абу Саид назарда тутилмоқда. Бироқ муаллиф хатоликка йўл қўйган: Абу Саид ўз ажали билан оламдан ўтган. Бу ҳақда қаранг: **Ибн Арабшоҳ**. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур, Т., 2 жилдлик, 1-китоб, 1992, 99-бет; **Мирзо Улуғбек**. Тўрт улус тарихи, Т., 1994, 278-бет; **Бўрибой Аҳмедов**. Амир Темур. Тарихий роман, Т., 1995, 575-бет ва ҳ.к. (*тарж.*).

Амир Темур Бағдодга йўллаган элчи ҳам ўз ҳукмдорига бу жирканч кимса ҳақида қуйидаги сўзларни битган эди: «Султон Аҳмад фақат икки кўзигина қолган бир қоп гўштан иборат».

Улуғ амир 1386 йил ёзини Табризда ўтказди. У бу муддатда юрт аҳолиси нчидан энг иқтидорли санъаткорлар, ҳунармандлар ва уламоларни танлаш ва уларни Самарқандга йўллаш билан машғул бўлди. Шу билан бирга у ўз қўшинларига Озарбойжонни бутунлай истило қилишни ҳамда аҳолининг асосий қисмини ташкил этувчи туркман қабилаларини тор-мор этишни буюрди. Шу жанглардан бирида Улуғ амир қўшини зобитларидан бири қайсидир қабила орасида яшириниб юрган амир Валини топишга ва унинг танасини бошидан жудо этишга муваффақ бўлди. Мозандарон ўлкаси собиқ ҳокимининг кунин шу тариқа битди.

Қиш кириши билан Амир Темур ўз лашкарларини Гуржистонга бошлади. Қалин қор билан қопланган ва шу туфайли забт этиш мушкул бўлган баланд тоғли ўлкага ақлдан озган кишигина ҳужум қилиши мумкин эди; бироқ соҳибқирон асрорларидан бири ҳам шунда эдики, у ҳеч ким кутмаган макон ва замонда ҳужум уюштира оларди. Унинг ғайритабиий ғайратидан илҳомланган аскарлар беқийс мардлик намуналарини кўрсатар эдилар.

Гуржистон насроний давлат бўлганлиги сабабли Амир Темур унга қарши жиҳод эълон қилди, бу бир томондан уни ислом манфаатлари учун курашувчи қаҳрамон қилиб кўрсатса, иккинчи томондан шахсий режаларини амалга оширишга имкон яратарди. Соҳибқироннинг сара аскарларини на гуржиларнинг юксак жанговар қобилияти, на қаҳратон қиш совуғи ва на қоядор Таурус тоғларига кўтарилиш мушкулотлари тўхтата олди. Мамлакат пойтахти Тифлис қонли жанглардан сўнг таслим бўлди. Гуржистон подшоси Бағрат V асир тушди ва мусулмонликни қабул қилиб, омон қолди.

Шу муносабат билан янги уммат подшо Давид ўз қўли билан ясаган деб ҳисобланмиш машҳур совутини ғолибга тақдим этди.

Қўшиннинг асосий қисми грузинларнинг тоғларда жойлашган истеҳкомларини бириш-кетин қўлга киритиш билан машғул бир пайтда Амир Темур қишни қолган лашкарларни билан бирмунча жанубда — Қорабоғда ўтказмоқда эди. Эрта баҳорда у ўз одамлари билан ов

қилиб юрган пайтда унга Тўхтамиш Кавказдан ошиб ўтганини ва катта қўшин билан ҳужумга шайланаётганини маълум қилдилар.

Мўғул аскарлари Дарбанд дараси орқали ўтган бўлишиб, Қорабоғ томон ошиқмоқда эдилар; солномада ёзилишича Тўхтамиш ва унинг тўққиз буқа думи илинган туги ортидан Чингизхон авлодидан бўлмиш ўн икки шаҳзода ҳамда ашаддий жангарилар — «баданлари илма-тешик бўлиб кетган жоҳил ва бешафқат кимсалар» келмоқда эди.

Амир Темур бу тажрибали ғанимларга қарши ўз қўшинининг кичик бир ҳировулини йўллади; ҳировул дарё кечувида мўғуллар билан мардона курашди. Шу кичик гуруҳга қарши жанг қилиш билан овора бўлган ғаним кутилмаганда Мироншоҳ бошчилигида ёрдамга етиб келган суворийлар туманларини пайқамай қолди.

Сапоқсиз асирлар қолдирган Тўхтамиш жон алфозда Кавказ ортига чекинди.

Улуғ амирнинг Эронда қиладиган иши кўп бўлиб, Олтин Урда устига юриш қилишга ҳали вақт эрта эди. У дастлаб шу ўлкада бошлаган ишларини ниҳоясига етказишни ва шундан кейингина эски танишининг хомлаёлларига бутунлай барҳам беришга қарор қилди. Шу билан бирга у бир аждоддан бўлган инсонлар ўртасида биродаркушликдан кўра иттифоқ тузилишини афзал кўрар, томирларида Чингизхон қони оқиб турган ҳукмдорларга ҳурмат кўрсатиб, буюк фотиҳ руҳини шод этиш лозимлигига ишонарди. Балки у Тўхтамишни ҳали ҳам ўзига дўст деб билгандир?

Амир Темур мурувват кўрсатиб, асир олинган мўғул аскарларига қурол-яроғларини қайтарди, уларни озик-овқат билан таъминлаб ўз юртларига қўйиб юборди. Асирликдан қайтганлар Тўхтамишга Амир Темурнинг дил сўзлари битилган мактубни ҳам келтирдилар. Унда, жумладан, шундай дейилган эди: «Орадаги гина-кудуратларни унутиб, яна дўст бўлиб қолайлик».

Бироқ Амир Темурга хос бўлмаган бундай келишувчилик мунасабати тесқари натижа берди: бу Урусия князлари ва итбатсиз мўғул шаҳзодалари устидан қозонган ғалабасининг эртасигаёқ Дарбанд жанггоҳини шармандаларча ташлаб қочган Тўхтамишнинг нафсо-ниятига тегди.

Мўғул ўрдаларининг янги хони аламини ичига ютиб, ғанимидан қасос олишга тайёргарликни бошлаб юбор-

ди: Оврўпо сарҳадларида жойлашган Урол тоғлари яқинида ҳаёт кечирувчи иттифоқдош кўчманчи қабила-ларнинг беҳисоб суворийларидан қудратли қўшин туза бошлади.

Бу орада Амир Темур ғолибона юришини давом эттириб, Ғарбий Арманистонни забт этган эди. Мамлакат ҳукуматини бошбошдоқликлари билан ном чиқарган бир тўда туркман ҳукмдорлари бошқармоқда эди.

Улардан бири Маккага йўл олган зиёратчилар карвонига ҳужум қилиб, ислом ва тартиб-интизом ҳимоячиси ҳисобланмиш Улуғ амирнинг қаҳрига дучор бўлди. Туркманлар ашаддий қаршилик кўрсатишган бўлишса-да, қалъаларидан ҳайдалдилар, омон қолганлари эса баланд қоялар орасига яшириниб, оммавий қирғиндан қутулдилар.

Шундан сўнг Амир Темур ўз лашкарларини Кичик Осиё остонасида жойлашган Арзурум шаҳрига бошлади. Шаҳар бир кундаёқ забт этилди; соҳибқирон бу ерда Арзинжон вилоятининг туркман ҳокими Таҳартеннинг элчисини қабул қилди: элчи унга ўз хўжасининг таслим бўлишини маълум қилди. Ҳоким лавозимида қолдирилди, Амир Темур уни ўз ҳимоясига олди.

Орадан бир неча йил ўтиб, Туркия султони Боязид Тоҳиртенга ҳужум қилганида Амир Темур унинг ҳимоясига отилади, оиласига ғамхўрлик қилади.

Қурдистон ва Муш ҳудудини эгаллаб турган «Қорақуюнли» номли туркман Урдаси, айниқса, ашаддий қаршилик кўрсатди. Унинг йўлбошчиси Қора Муҳаммад Турмуш Мироншоҳга қарши ўқ отар қуролларни ишга солди, бунинг натижасида шаҳзода баъзан чекинишга ҳам мажбур бўлди, бироқ туркман лашкарлари Улуғ амир қўшинининг зарбасига узоқ барлош беролмади. Соҳибқироннинг шахсан ўзи жангга киргач, Қора Муҳаммад ўз яқинлари билан ёввойи ўрмон ичкарасига қочиб қутулди.

Вақ қалъасини олиш билан Амир Темур Арманистонни бутунлай истило қилди. Мовароуннаҳр лашкарлари дастлаб кўл бўйидаги баланд қоя устида жойлашган бу қалъанинг остонасида тўхташди. Ингирма кунлик муҳосарадан сўнг қалъа қўлга киритилди, унинг ҳимоячилари эса тубсиз жарликларга ўлоқтирилди. Уша пайтда ватанлари Амир Темурга қарши курашаётган туркманлар қўлида бўлганлиги сабабли ҳам кўплаб арманлар англашилмовчиликлар ва аёвсиз жангларнинг

қурбонлари бўлишди. Улар насроний бўлганликлари сабабли ҳам ўз золимларига қарши курашаётган янги истилочилар кўмагига умид қилолмасдилар.

Амир Темур ўзига садоқат билан хизмат қилишга қасамёд қилган қатор ҳокимларни ўз лавозимларида қолдирди ва Филон тоғлари этагига чодир тикди.

У бу жойда Форс амирлигининг тахт вориси шаҳзода Зайн-ал-Обиддинни кутмоқда эди. Утган йили кекса шоҳ Хўжа таслим бўлган ва Шероз тахтида қолдирилган эди. Эроннинг маркази ва жанубида жойлашган вилоятлари ҳам шоҳ Хўжага бўйинсунади. Шоҳ оламдан ўтар пайтда унинг ўғли Зайн-ал-Обиддин Шероз ва Форснинг ҳокими бўлиб қолган, жияни шоҳ Мансурга эса Исфаҳон ва Язд вилоятлари теккан эди. Бироқ Шерознинг янги ҳокими Амир Темур билан белгиланган учрашувга келмади, аксинча, у ўз ҳузурига йўлланган элчини қамаб туришдек катта хатога йўл қўйди.

Бу эса Улуғ амирга ўз саркардалик маҳоратини яна бир бор намоён этишга имкон яратди. У жануб томон йўл солди ва 1387 йил кузида қўшинларини Исфаҳон қаршисида жамлади.

Амир Темур Шарқнинг бу бой шаҳрини тинч йўл билан истило қилишни ва унинг аҳолисига катта ўлпон солишни мўлжаллаган эди. Дастлаб иш режадагидек борди.

Шаҳар ҳокими ва турли амалдорлар соҳибқиронга пешвоз чиқишиб, унга шаҳар дарвозаларининг қалитларини топширишди ва талаб қилинган ўлпонни тўлашга таянган ваъда беришди.

Ўз ҳамшаҳарларининг итоатсизлик қилишлари мумкинлигини ҳисобга олиб, улар Улуғ амирга шаҳарга ўз ўлпон йиғувчиларини йўллашни ва ҳар бир фуқародан мулк-сармоясига мос равишда ўлпон олишни таклиф қилишди. Соҳибқирон бу таклифга рози бўлди ва каттагина бир бўлинма ҳамроҳлигида шаҳарни айланиб чиқди. Шаҳар ичкарасида Мовароуннаҳр аскарлари турли беъманиликлар қилмаслиги учун у оқшом чўккач, ўз лашкарлари билан шаҳар ташқарисида чодир тикди. У кичик бир гуруҳни қалъа дарвозаларини қўриқлашга, уч минг аскар ҳамроҳлигидаги ўлпон йиғувчиларни эса шаҳар ичкарасига жўнатди.

Ўлпон йиғувчилар ўз ишларига киришадилар. Уларнинг бири бир аёлни зўрлашга уринади. Бунни кўриб қолган маҳаллий темирчи йигит одатда шаҳарликларни

хавфдан огоҳ этиш учун қўлланиладиган дўмбирани ишга солади.

Кўз очиб юмгунча қутурган аҳоли Улуғ амирнинг ўлпон йиғувчилари ва аскарлари устига ёпирилиб, уларни тилка-пора қилиб ташлайди. Рухсатнома билан шаҳарга кирган бир неча аскар таъқиб қилиниб, ваҳшиётга ўлдирилдилар. Соҳибқирон қўшини бир кечанинг ўзида уч минг одамдан ажралди. Ғазабланган ҳамшаҳарлари бошлаган ғалаённинг оқибати бахайр бўлмаслигига кўзлари етган онлалар бошпана берган бир неча аскаргина омон қолди, холос. Исёнчилар шаҳар дарвозалари томон юриб, мовароуннаҳрлик доқчиларга тўсатдан ҳужум қилдилар ва қиличдан ўтказдилар. Сўнгра уларнинг қурол-яроғларини олиб, қалъа деворлари устига кўтарилдилар ва жанг ҳозирлигини кўра бошладилар.

Улуғ амир ўз аскарларининг фожиали қисмати ҳақидаги бу даҳшатли хабарни тоғ отгач, ўгли ҳам шутунда ҳалок бўлган садоқатли бир зобитидан эшитди. Амир Темур дастлаб таслим бўлиб, ортидан исён кўтарган шаҳарлар аҳолисига мутлақо раҳм-шафқат қилмаган; зеро агар у заррача сусткашлик кўрсатса, нисбатан кам сонли лашкарлар қолдирилган ўлкаларда оммавий исёнлар бошланиб кетиши мумкин эди.

Қаттиқ ғазабга келган соҳибқирон бутун қўшинига Исфаҳонга киришни ва шаҳар аҳолисининг бирортасига ҳам шафқат қилмасликни буюрди. Бундан фақатгина фикҳшунос алломалару ўтган тунда Мовароуннаҳр аскарларига бошпана берган онлалар истисно эдилар: уларнинг бола-чақалари ва уйлари махсус қўриқчилар томонидан ҳимоя қилинди.

Яшин тезлигида қўлга киритилган Исфаҳон аҳолиси қирғин қилинди. Бу ишга қўли остидаги барчанинг қатнашини истаган Улуғ амир қўшинининг ҳар бир туманидан исёнкорларнинг маълум миқдордаги кесилган бошларини келтиришни талаб қилди. Кеч кирганида мирзаларнинг дафтарларида етмиш минг кесилган бош қайд этилди. Бу бошлардан шаҳар атрофида тепаликлар уюлди.

Кўп ўтмай Амир Темур бу ўлик шаҳарни тарк этди ва Шерозга келди. Исфаҳон аҳолисининг қирғини қилиниши ҳақидаги хабар аллақачоноқ Шерозга етиб келган эди: шаҳар дарвозалари ланг очилди. Вилоят ҳокими эса амакиваччаси Шоҳ Мансурнинг ҳузурига қочиб кет-

ган экан; кейинчалик Шоҳ Мансур унинг кўзларига мил тортади.

Шероз салтанатга қўшиб олинди ва бу ерга Самарқанддан нонблар тайинланди. Шаҳарнинг энг моҳир ҳунармандлари пойтахтга келтирилиб, унинг ҳуснига ҳусн қўйиш ишига жалб этилдилар.

Кичик бир ривоятда айтилишича, Шероз шахрилик шоир Ҳофиз ҳам соҳибқирон билан айнан ўша пайтларда учрашган экан. Улуғ амир ундаи нима учун ўз газилида Самарқанду Бухорони маҳбубасининг холига бахш этишга журъат қилганлиги ҳақида сўраганда Ҳофиз эғнидаги юнун кийим-бошига ишора қилиб, ўзининг бу хотамтойлиги учун жазосини тортганлигини айтади.

— Бундан бу ёғига ўз давлатининг ва айниқса, менинг пойтахтимни эҳтиёт қил,— дея жавоб беради унга Амир Темур ва катта ақча бериб қўйиб юборади.

Амир Темур Шероздалигида бу шаҳар билан Самарқанд орасидаги бир минг саккиз юз километрлик масофани ўн етти кунда босиб ўтган матонатли бир чопар ташвишли хабар келтирадигим, натижада соҳибқирон шошилинч равишда пойтахтга қайтишга мажбур бўлади.

Унинг сафардалигидан фойдаланган Тўхтамиш Мовароуннаҳрга ҳужум қилган экан. Тўхтамиш лашкарларига мўғулстонлик қатор қабилалар ҳам қўшилганлигидан ва босқинчилар ҳозир Тошкент томон юраётганларидан йўлда хабардор бўлишди.

Шимолдаги туманларни шошилинч равишда жамлай олган Улуғ амирнинг ўғли Умаршайх ғанимларни Утрор қалъаси яқинида тўхтатиб Турнишга ҳаракат қилган, бироқ уларнинг бир неча баробар кўп қўшини олдида Андижонга чекинишга мажбур бўлган. Бу кучли истеҳкомни ололмаган мўғуллар аждодлари каби бутун мамлакатни вайрон қилганлар. Улар шаҳарларнинг ҳимояси кучсиз чеккаларини талаб, Бухорони қамал қилганлар. Ғанимнинг бошқа гуруҳлари Самарқандни айланиб ўтиб, жанубда жойлашган Насаф шаҳрига ҳужум қилганлар.

1388 йил февраль ойида Амир Темур ўз тезкор суворийлари билан Кеш орқали кириб келганида аҳвол ниҳоятда фожiali эди. У келиши билан Тўхтамиш ва унинг иттифоқчилари жуфтакни ростлашди ва кўп ўтмай ўз дашту биёбонларни ичра йўқолишди.

Амир Темур Самарқандга келиб салтанат туғини кўтарганидан сўнг юрт, эл эркин нафас ола бошлади.

Бироқ Хоразмда исёнлар бошланганлиги сабабли соҳибқирон пойтахтда узоқ турмади. Хоразмликлар қаттиқ жазоланиб, ўлка пойтахти бўлмиш Урганч аҳолиси Самарқандга кўчирилди; шаҳар бутунлай текисланиб, ўрнига арпа экилди.

Ушбу намунавий юмушдан сўнг Амир Темур Бухоро орқали Самарқандга қайтди. Шу пайтгача ҳам Мовароунаҳр тахтида ўтирган чингизхоний қўғирчоқ хон йўлда оламдан ўтди. Амир Темур фақат номигина қолган бу лавозимга марҳумнинг ўғлини тайинлади. Шуниси ажабланарлики, бу қўғирчоқ хонлар Улуғ амирга хиёнат қилиш у ёқда турсин, қўшиндаги бошқа зобитлардан аъло даражада садоқат билан хизмат қилишарди.

•

ОЛТИН УРДА БИЛАН БИРИНЧИ ТУҚНАШУВ

Уша йили қиш қаттиқ келди. Бироқ у Тўхтамишни янги юришдан тўхтатиб қола олмади. У Олтин Урда вассаллари мажбуран ёхуд ўз ихтиёрлари билан юборган ҳарбий қисмларни қўшиб ҳисоблаганда қудратли бир қўшинга эга эди.

Урислар, Волга булғорлари ва шимолий кавказликлар унинг мўғуллари билан ёнма-ён жанг қилардилар. Амир Темурнинг Шарқдаги эски рақиби хон Қамариддин ҳам ёрдам учун Тўхтамишга Мўғулистондан кучли бир лашкар юборган эди. Ана шу бирлашган қўшин Фарғонадан ҳужум бошлади.

Улар Мовароуннаҳр заминида пайдо бўлганларида совуқ қиш ва қор босган йўллар туфайли Улуғ амир қўшинлари мажбурий дам олаётган ва тарқоқ ҳолда эди.

Салтанат гоят катта хавф остида қолган эди. Бироқ шароит қанчалар оғир бўлса, юртбоши ва моҳир саркарда Амир Темур шунчалар ҳаммани лол қолдирарди. Босқинчиларга қарши курашиш учун қўшинни бир жойга тўплаш керак, деб ҳисоблаган маслаҳатчиларнинг фикрига қарши ўлароқ, Амир Темур қўл остидаги аскарлар билан жангга отланди: йўл-йўлакай қўшиннинг сафи янада кенгая борди. Суворийлар ҳордиқ нималигини билмай туну кун йўл босишар, қор қалинлиги эса отларнинг яғринларигача етар эди.

Хабаргирлар душман лашкарининг илғор қисми Самарқанддан икки юз чақиримлар шарқда жойлашган Хўжанд шаҳрига яқинлашиб қолгани ҳақида хабар келтирдилар.

Йўл-йўлакай Амир Темур шимолдаги қисмлар билан унга ёрдамга келишга шай турган Умаршайхга чопар жўнатди. Амир ўғлига асло бундай қилмасликни, аксинча, душман қўшини ортига юришни ва жанг бошлангач, ҳужумга ўтишни буюрди.

Бешинчи кун тонгда Улуғ амир Тўхтамишнинг ил-

Ғор қисмига қақшатқич зарба бериб, душман лашқарининг асосий қисмига шиддатли юриш қилди.

Мўғул қўшини сон жиҳатдан анча устунликка эгаллигига қарамай, Темурнинг шахсан ўзи жангда қатнашаётганидан, унинг моҳирона ҳаракатларидан талвасага тушганга ўхшарди. Умаршайх бошчилигидаги суворийлар кутилмаганда душманнинг орқасидан зарба берганларида, айниқса, кўп қон тўкилди ва саросимага тушган душман бутунлай ўзини йўқотиб қўйди. Тўхтамиш ва Қамариддин қўшинлари шошилинич равишда Сирдарёнинг шимоллий қирғоғига чекиниб, чўлу даштлар ичра ғойиб бўлдилар.

Салтанат қутқарилган бўлса-да, бу ҳужум қаттиқ огоҳлантириш эди. Амир Темурнинг душманлари қудратини етарлича баҳолай олмаслик ёки қулай фурсатдан фойдаланиб қолмаслик одати йўқ эди; кези келганда эса ўз хатти-ҳаракатини ўзгартириб, душман хатосидан усталик билан фойдалана оларди.

У Тўхтамишни тор-мор этиш ва ҳали кеч бўлмасидан Олтин Урдани яқсон қилиш керак, деган қарорга келди. Бевафо дўстнинг қилиқларига бефарқ қараб турши вақти ўтган эди.

У шимоллик кўчманчиларга қарши курашда ҳимоя усули қўл келмаслиги, душманни еигиш учун уни ўз уясида — кимсасиз ва сувсиз қум бўронларию дашту биёбонлар ўлкасида—Урданинг ўзида янчиб ташлаш кераклигини яхши биларди.

1389 йил баҳорида Амир Темур Кеш яқинида қудратли бир лашқар тўплаб, уни шимолга бошлади. Қайсарликда ўз рақибидан қолишмайдиган Тўхтамиш ҳам тарқоқ қўшинларини йиғиб, Сирдарёни кезиб юрар, ҳужум қилиш учун қулай фурсат келишини кутарди. Улуғ амирнинг ботир суворийлари яқинлашиб келаётганидан хабар топган Тўхтамиш яна қайтадан чўл ичра қочиб, ғойиб бўлди.

Темур унинг изидан қувиб боролмасди, зеро, мўғул-листонлик тўдалар Амир қўшинларининг орқа қисмларига ҳужум қилишлари, уни енгган чоғларида эса Темурнинг Самарқанд билан алоқасини узиб қўйишлари мумкин эди. Амир Темур қурган салтанат Чингизхон шўҳратининг ворислари ҳисобланмиш кўчманчи мўғул хонликлари билан тинч-тотувликда яшай олмаслигини тажриба кўрсатган эди. Ҳаёт-мамот жанги яқинлашар,

бу жангда ўз ерларида туриб курашадиган ўрдаликлар устуликка эга бўладигандек туюларди.

Дастлаб Қамариддин билан ҳисоблашниши ўз олди-га мақсад қилиб қўйган Улуғ амир Мўғулистоннинг каттагина қисмини эгаллаб олди. У ўз лашкарларини Тангри Тоғ тарафларга, Балхаш ва Олақўл жанубига бошлади; кўчмаичилар қўшинларига қақшатқич зарба берилди. Темур уларни мўгул Олтой тоғларининг жанубига, лойқа Иртиш дарёси қирғоқларига қувиб борди — душман Сибирия кенгликларига ёйилиб кетди. Сўнг Темур лашкарларини яна жанубга бошлади, Шарқий Туркистонга кирди.

Чингизхон авлодидан, бироқ мусулмон бўлмиш Хизрхўжа ватандоши Қамариддин таъқибдан қочиб, шу ерларга келиб қолган, уйғур қабилаларини мажбуран ислом динига киритиб, ўз қўшинларини кучайтирмоқда эди.

Хизрхўжа Амир Темурга иттифоқчи бўлиши мумкин эди, бироқ Темур Олтин Урда билан жангга киришиш арафасида ўз ортида ишончсиз мўгул қўшинини қолдиришни истамасди. Темур уни машҳур Ипак йўли бўйлаб роса савалади ва қочоқларни кўҳна Чингизхон салтанатининг қоқ марказида жойлашган Турфонгача таъқиб этиб борди. Хизрхўжа Гоби саҳросига кириб йўқолди. Улуғ амир эса ўзининг ҳормас-толмас аскарларини ватанларидан минг чақиримлар йироқликдаги Қорашаҳрга йиғиб, беҳисоб ўлжалар улашди. Шундан сўнг аскарлар дам олиш учун Самарқандга қайтдилар, бироқ шаҳарга етар-етмас яна отларини эгарлашга мажбур бўлдилар. Тутқич бермас Қамариддин омон қолган оз сонли қўшини билан Балхаш кўли жанубларида, Или дарёси водийсида пайдо бўлган эди.

Темур унинг ортидан ўзининг энг учқур суворийларини юборди; суворийлар душманга шунчалар қаттиқ зарба бердиларки, Қамариддин ёввойи Олтой ўрмонларига қочиб кириб, бир умрга қайтиб кўринмади.

Кейинчалик Хизрхўжа Амир Темур ёрдами билан Мўғулистон тахтига ўтирди ва қизини унга хотинликка берди.

1390 йил кузида Темур Кеш яқинида катта қурултой ўтказди. Умаршайхнинг никоҳ тантаналари қурултойга уланиб кетди. Амир Темур салтанатининг барча қўшинини бир жойга йиғди, ўнлаб лашкар фавжларини туз-

ди, ўларнинг қўмондонларини белгилади, ўзи йўқлигида шаҳар ва туманларни бошқарадиган ҳокимлар, бошқа юқори мансабдорларни тайинлади ва ниҳоят, асосий қўшинга йўл тайёрлаш ҳамда душман лашкарлари ҳолатидан ўзини огоҳ қилишлари учун тезкор гуруҳларни шимолга йўллади.

Шундан сўнг у Тошкентга жўнади — қўшинлар шу шаҳарда йиғилиб, баҳор келишини кутншлари лозим эди. Шаҳарда Темур қаттиқ оғриб қолди: ёшлигида оёғига етказилган жароҳатнинг оқибати бўлмиш суяк-томир хасталигининг дастлабки хуружи туфайли у қирқ кечаю кундуз ўрнидан тура олмади. Унинг ўрнида бошқа ҳар қандай одам ҳам аввал баҳорга мўлжалланган хатарли сафарда иштирок этишдан воз кечган бўларди.

Аксинча, эндигина оёққа турган Темур фақатгина суворийлардан ташкил топиб, алмаштириладиган отлар олинган қудратли бир қўшин билан 1391 йил 19 январда Тошкентни тарк этиб, Дашти Қипчоқ томон юрди. Бу сафар ҳам у таваккал қилди.

Тўхтамишнинг тураржойи ҳақидаги сўнги маълумотларга қараганда, у Оқ ўрданинг Орол денгизи шимолида жойлашган қароргоҳини ўзига маскан тутган эди. Аниқ бўлмаган шу маълумотларга асосланиб қўшин Сирдарё ёқалаб юрди, сўнг шимолга қараб кўтарилди. Сарисув дарёси ортада қолгач, бепоён даштни кесиб ўтишга тўғри келдики, кўп кунлар давомида отлар ва суворийлар азоб чекдилар.

Тошкентни тарк этганидан уч ой кейин қўшин Субар-Тенгиз тоғлари этакларига етиб бориб, чодир тикди. Амир Темур чўққилардан бирига кўтарилиб, солномада таъкидланганидек, «денгиз мисоли бепоён ва ям-яшил» даштларга узоқ термулиб қолди. Бироқ унинг нигоҳи етган жойларда Тўхтамиш у ёқда турсин, ҳатто оддий бир чўпон ҳам кўринмасди. Пастга қайтиб тушишдан олдин Улуғ амир шу чўққида тош минора қурдирди ва қўшин бу ерда тўхтаб турган сана (1391 йил, апрель) унга ўйиб ёзиб қўйилди.

Қўшин энди шошилмай юра бошлади, зеро, йўл-йўлакай кўплаб овчи гуруҳлар тўрт тарафдан емак ахтарар, бироқ заҳиралар тугаган бўлиб, улкан қўшинни — балки юз минглик — боқиш учун, табиийки, бу камлик қиларди. Ана шунда Амир Темур ун, қайнатилиб эзилган гўшт ва қиймаланган ёввойи гиёҳлардан тайёрланган таом — буламиқдан бошқа нарсаларни истеъмол

этганларга ўлим жазоси берилиши тўғрисида фармон эълон қилди. Топилган бор масаллиқ ва овланган барча паррандаю жонивор шу таомни тайёрлаш учун ошхонага топширилмоғи лозим эди. Оддий аскарлар амир, кимлигидан қатъи назар, кун бўйи бир улуш таом оларди. Гиёҳларнинг буламиқдаги миқдори кундан-кунга орта борди, ҳатто шундай кун ҳам келдики, унда фақат ёввойи гиёҳлар қолди.

Амир Темур «улкан ов ҳалқаси»ни ўйлаб топмаганида унинг беҳисоб қўшини очликдан ўлиб кетарди балки. Темурнинг буйруғига биноан аскарлар узоқ-узоқларга тарқалиб кетишар, сўнгра бирор тирик жон чиқиб кетолмайдиган ҳалқа ҳосил қилишиб, марказ томон оҳиста юришарди. Мана шу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ов натижасида беҳисоб ўлжа қўлга олинди, уларнинг орасида бугу каби Мовароуннаҳрда учрамайдиган бир қанча жониворлар ҳам бор эди. Қўшин ҳолдан тойгунча тўйиб овқатланди, ортиб қолган гўштни тилимлаб қуришиб олдилар.

Темур лашкарларининг қоринлари тўйган бўлса-да, шу поёнсиз дашту далада руҳиятлари толиқа бошлагани тобора равшанроқ сезилмоқда эди. Улар Тўхтамиш ўзларини алдаб шу ерларга олиб келиб, очлик ва сувсизликдан ҳолдан тойганларида осонлик билан янчиб ташлайди, деб гумон қила бошладилар.

Қўшиннинг руҳини кўтариш учун Улуғ амир одатда Самарқандда тантанали маросимлар пайтидаги каби, ҳарбий кўрик ўтказишга қарор қилди. «У бошига жавоҳир тошлар билан безатилган тилла тожини кийиб, учиде ҳўкиз боши тасвирланган салтанатнинг олтин ҳассасини қўлида тутганича шоҳона либосда от минган эди», — деб гувоҳлик беради тарих. Амир дўмбираларнинг тантанавор садолари остида туғларини кўтариб виқор ила саф тортиб турган бўлинмалар қарши-сидан оҳиста юриб чиқди.

Темур орасида ўғли Мироншоҳ ва икки набираси бўлмиш лашкарбошилар саломини қабул этгач, аскарларини кўриқдан ўтказди. Амир улар билан савол-жавоб қилар экан, қурол-аслаҳалари — найза, камон ва садоқ, тўқмоқ, ханжар, шамширу чарм қалқонлари тўлатўкислигини текшириб кўрар эди.

Бутун қўшинни текшириб чиқиш учун икки кундан ортиқ вақт кетди, бироқ Темур сафар машаққатларига қарамай қўшин аъло даражада эканлигига қаноат ҳо-

ёил қилди; у одамлар ўзларининг бош қўмондонига ишонч ва садоқатни йўқотмаганидан қувонди.

Қудратли қўшин яна йўлга тушди. Тўхтамишнинг бирор-бир изини топиш учун тўрт тарафга чопарлар жўнатилди. Солнома гувоҳлик беришича, «... бепоеи чўлда дайдиб юрган айғоқчилар бирор одамзод изини учрата олмадилар».

Шу алфозда Сибириядаги Тобол дарёси бўйига чиқилди. Дарё қирғоғида гулхан изларини учратдилар. Ёлғизоёқ йўл бўйлаб кетаётган Темур қўшини айғоқчилари тасодифан душман айғоқчиларининг кичик бир гуруҳига дуч келдилар. Қўлга олинган душман ўқчилари қийноқлардан сўнг Тўхтамиш лашкарининг асосий қисми бу ердан бир неча кунлик масофада Урол тоғининг нариги томонида тўпланаётганини тан олдилар.

Темур бир зумда қўшинни оёққа турғазди ва уни Урол тоғларининг чап ёнбағирларидан бошлаб бориб, Гарбга йўл солди. Олтин Урда ҳудудига қадам қўйилди.

Бу ёнига қўшиннинг айғоқчи бўлинмаларига ҳужум қилинмаган ёки уларнинг йўлида ғовлар, пистирмалар қўйилмаган бирор кун йўқ эди.

Суворийлар тунаш учун чодир тикар эканлар, тун чўкмай туриб тонг отишидан ҳайратда эдилар, зеро, улар Шимолий қутбга яқинлашиб қолгандилар. Адашиб кетган муллалар эса шом намозини ўқиниши тўхтатиб қўйдилар.

Амир Темур ўз лашкарларини шу қадар жадал суръатда бошлаб борардики, кунлардан бир куни унинг илғор бўлинмаси душман қўшинининг орқа бўлинмаси билан тўқнашиб кетиб, яқсон бўлишига бир софия қолди. Мўғуллар ҳаракат тезлигини сақлаш мақсадида орани узиб, суръатни жадаллаштирдилар, бироқ узоқ қочиб кета олмадилар, чунки Улуғ амир уларнинг ортидан Умаршайх бошлиқ йигирма минглик танланган суворийларни юбориб, уларни тўхтатиш ва қандай бўлмасин тутиб туриш вазифасини топширди. Унинг ўзи ҳам бир неча соатдан сўнг лашкарларини жанг майдонига бошлаб кирди.

Тўхтамишнинг жанг қилишдан ўзга чораси қолмаган эди: жанг 1391 йил 19 июнда бошланиб, уч кечаю уч кундуз давом этди. Муаррихларнинг фикрича, у Урол ва Самара шаҳри ўртасида, бугунги Оренбург шаҳри яқинида рўй берди.

Рақибга нисбатан бирмунча кўпроқ суворийларга эга бўлган Тўхтамиш ўз лашкарини анъанавий мўғул уруш санъатига биноан жангга солди: лашкарларнинг маркази кучли бўлиб, унинг икки ёйиқ қаноти ҳал қилувчи зарба берилганидан сўнг душманни икки ёқдан қуршаб олиши зарур эди. Бироқ Амир Темур ўз қўшинини бутунлай янгича жойлаштириб, Урда лашкарбошиларини ҳайратда қолдирди: у қўшинини еттита мустақил қисмга — фавжга бўлди, улардан бирига ўзи қўмондонлик қилар ва бу фавж жангда иштирок этмай, балки уни кузатиб турарди — қаердаки аҳвол ташлашса, фавж шу заҳотиёқ ўша ёққа етиб бориши лозим эди.

Мўғул қўшини қанотлари рақибнинг олти кучли фавжини қуршаб олишга асло муваффақ бўла олмади, аксинча, душман ҳар тарафдан шиддатли зарбалар бериб, уларнинг тартибини бузиб ташлади.

Тўхтамиш қўшини маркази эса ўзининг кучли зарбасини беришга улгурмади ҳам. Зеро яшин тезлигида душман устига ёпирилган. Мовароуннаҳр қисмлари уларни қўл жангига мажбур қилдилар, натижада суворийлар ҳатто жангга кира олмай ҳам қолдилар. Яқин масофада жанг қилишга Темур аскарлари уста эдилар. Тўхтамиш фалокатни сездди. У ўзининг бир қанотидан айрилган лашкарини йиғиб, сўнгги ҳужумга шайланди: яшин тезлигида зарб билан рақиб қўшини ёриб ўтилди. Амир Темур шу заҳотиёқ ўзи бошқарган еттинчи фавж билан душманининг устига ташланди ва уни сафдан чиқарди.

Марказда жанг қилаётган Тўхтамиш лашкарлари ҳадеганда ўзларининг қўмондонни қайтиб келавермаганидан у ҳалок бўлди, деган фикрга келишди. Қўмондон байроқдори мотам белгиси сифатида тўққиз буқанинг думи боғланган мўғул туғини чанг-тупроқ орасига улоқтирганда эса, мўғуллар тумтарақай қоча бошладилар.

Даҳшатда қотган Тўхтамиш лашкари тор-мор келтирилганини унсиз кузатар, бироқ қўлидан ҳеч нарса келмас эди. Амир Темур қўлига тушмаслик учун у даштга қочиб кетди.

Жанг майдонидан Итил (Волга) дарёси қирғоқларигача минглаб мўғул аскарлари шафқатсиз қиличдан ўтказилди.

Ғалабадан сўнг Темур лашкарлари Итил дарёсига туташиб кетган яшил ўт-ўланлар устига чодир тикдилар. Жангда беҳисоб ўлжа қўлга киритилди.

Улуғ амир эълон қилган шодиёна йигирма олти кун давом этди. Жангчиларнинг «битлари тўкилди»: солнома гувоҳлик беришича, улар дунёнинг энг гўзал қизлари тутган тилла идиш ва жомлардан таом еб, шароб ичдилар. Ҳақиқатдан ҳам Тўхтамиш ўзи билан олиб юрадиган шимолӣй кавказ гўзалларидан талайгинаси уларнинг қўлларига тушган эди. Тантана учун келтирилган созанда ва хонандаларнинг хонишларию шоирларнинг ашъорлари остида жангчилар улар билан айш-ишрат қилдилар.

Байрам сўнгида ўлжалар орасидан Чингизхон воисларининг тилла қопланиб, қимматбаҳо тошлар билан безатилган шоҳона тахтини майдонга олиб чиқишди: Амир Темур бутун қўшин қаршисида унга кўтарилди.

Улуғ амир Тўхтамишнинг эски рақиблари ҳисобланмиш Чингизхон авлодидан бўлган уч шаҳзодани енгилган Урданинг уч вилоятига ҳоким этиб тайинлаб, қўшинга ватанга қайтиш ҳақида буйруқ берди.

Самарқанд аҳли ўн бир ойлик айрилиқдан сўнг ватанига қайтган ўз ҳукмдори ва унинг шавқатли лашкарларини шодиёна кутиб олди. Амир Темур фармони билан қурилган Арк саройи остидаги беҳисоб хазинага янги бойликлар қўшилди.

Шарафли зафар билан яқунланган шу машаққатли юришдан сўнг Улуғ амир она юртида ғалаба нашидасини суриб, даволанмоғи лозим эди. Бироқ у тангрининг ўзига ато қилган умридан яна қанча қолгани тўғрисида ўйлаб, хавотирланган бўлса ажаб эмас. Зеро, бу пайтда Улуғ амир эллик олтига кирган эди.

ЭРОНДА ИСЕН ВА БАҒДОДНИНГ ОЛИНИШИ

Шимолий кўчманчиларнинг хонликларига қилинган зафарли юриш жануби-ғарбдаги бой ва ривожланган ўлкаларни забт этиш режасини бирмунча ортга суриб юборди. Зеро, энг аввало бутун Осиёга ягона ҳукмдор бўлишни истаётган Тўхтамиш Мовароуннаҳрга солаётган даҳшатли хавфни бартараф қилиш зарур эди.

Улуғ амир лашкарини яна қайтадан оёққа турғазиб, ўзи йўқлигидан фойдаланиб Эронда исён кўтарган бир қанча вилоятларга юриш бошлашини билдирди.

Салтанат пойтахтини тарк этар экан, Амир Темур ўзининг одатдаги шоҳ туғини кумуш аждаҳо тасвири туширилган қора рангли янги байроқ билан алмаштирди. Бу билан Темур қачонлардир шу тимсол остида Тунадан Тинч океангача ҳукмрон бўлган хоқонларнинг ўрнини эгаллаганини маълум қилишни ихтиёр этганга ўхшарди.

Лашкар Бухорода тўхташи лозим эди, бироқ у шаҳардан анча нарида, Улуғ амир чодир атрофида жойлашди. Шаҳар аҳолисидан бирор кимса бу ерга қўйилмади, Темур эса унинг шарафига тайёрланган тантаналарга бошчилик қила олмади.

У хасталаниб яна ётиб қолди — оёғидаги жароҳат оғриб, хуруж қилди. Бу сафар оғриқ шу қадар кучли эдики, беихтиёр кўзига ўлим кўриниб кетди; унинг тилаги билан қорилар Қуръон тиловатига ўтирдилар, бевабечораларга хайр-эҳсон улашилди; Улуғ амир барча хотинлари ва тахт вориси Муҳаммад Султонни ўз ҳузурига чорлади. Бироқ унинг ҳаётга бўлган муҳаббати ва метин иродаси туфайли касаллик яна бир бор ортга чекинди. Чодир ичида роса бир ой ётганидан сўнг у ташқарига чиқиб, аскарлар қаршисида бир неча қадам босди. Яна икки ҳафтадан кейин ўз лашкарини Шарқий Эрон томон бошлади.

Дастлаб у Мозандарон томон юрди — бу ўлкани ўзига бутунлай бўйсундириш пайти етган эди. Самарқандликлар Каспий денгизига туташ қалин ўрмон ичида дарахт кесиб, йўл очиб ажойиб бир қасрни забт эт-

дилар. Амир Темур Мозандаронга яширишиб олган ваҳ-ҳобийлар тариқати аъзоларини қувғин қилиб, қилчидан ўтказди, исёнкор шаҳарларни эгаллади.

Баҳор келгач, қўшин маҳаллий аҳоли қаршилигини енгиб, истеҳкомларни қўлга киритиб, Курдистон ва Луристонга кириб борди. У ерда барча қисмлар қайтадан сафланиб, Шероз томон йўл тортдилар. Йўл-йўлакай бутун Эронда енгилмас ҳисобланган Қалъаи Сафид истеҳкомини ҳам эгалладилар.

Шероздан олдин Амир Темурни янги бир қудратли рақиб кутар эди. Бу Самарқанд лашкарларининг шимолга кетганидан фойдаланиб Исфаҳон ва Шерозни эгаллаб олган, ҳақиқий тахт ворислари бўлган амаки-ваччаларининг кўзларини кўр қилиб, заҳарлаган Форс ҳокимининг қизиққон жияни Шоҳ Мансур эди. Амир Темур қайтиб келиши эҳтимолини назарда тутган Шоҳ Мансур мамлакатни урушга тайёрлаб, бутун Эрондан йиғилган энг жасур ва тажрибали жангарилардан ташкил топган кичик бир қўшин ҳам тўплаган эди.

Амир Темур бошчилигидаги қўшин 1393 йил майида Шероз яқинида пайдо бўлиши билан Шоҳ Мансур ва жангарилари унга қаттиқ зарба бердилар. Тўсатдан қилинган ҳужум туфайли эронийлар рақиб лашкари марказини парчалаб, унинг сафларини тўзғитиб юбордилар. Тўс-тўполон орасида асосий қўшиндан ажралиб қолган Темур ва унинг хос мулозимларини кўрган Шоҳ Мансур ўзига содиқ аскарлари билан улар устига отилди.

Шоҳ Мансур кўз очиб-юмгунча Амир Темур қарши-сида пайдо бўлди. Уни кўрган Темур қўриқчисидан найзасини олмоқчи бўлиб ўғирилди, бироқ ёнида ҳеч ким йўқ эди. Фурсатдан фойдаланиб, Шоҳ Мансур шамшири билан унинг бошига икки зарба туширди.

Дубулғанинг мустаҳкамлиги ва айниқса, иккала сафар ҳам дубулғасининг силлиқ томонини тутиб берган Темурнинг совуққонлиги туфайли шамшир сирғалиб кетди.

Бироқ Шоҳ Мансурнинг ажали етган эди.

Улуғ амир лашкарлари кўп ўтмай ўз сафларини тиклаб, форс аскарларини қийма-қийма қилиб ташладилар. Эндигина ўн етти баҳорни қаршилаган шаҳзода Шоҳрух Шоҳ Мансурнинг бошини танасидан жудо этиб, отасининг оёқлари остига ташлади.

Жанг тугагач, амирлар Темур қошига юкуниб, кўр-

сатган жасорати ва омади келгани билан муборакбод этишди; уларнинг кўпчилиги рўй берган ҳодисада илоҳий куч таъсирини кўришди.

Таслим бўлган Шероз дарвозаларини очиб, катта хун тўлади. Энг гўзал қизлар тилла қадаҳларга ўлканинг роҳатбахш мусалласларидан қўйиб турган бир зиёфат чоғида Амир Темур Умаршайхни Форс ҳокимининг ноибни этиб тайинлади.

Эски хон оиласининг тирик аъзоларини — шаҳзоларни тутиб келтирдилар, Амир Темур уларни қатл этишни кейинга қолдириб, Шерознинг уламою ҳунармандларини Самарқандга етказишни буюрди.

Улуғ амир 1393 йил июнь ойида Шероздан чиқиб, Исфаҳон ва Ҳамадон томон юрди, йўл-йўлакай кўплаб қалъаларни эгаллади, ов билан машғул бўлди. Ҳамадонда у ўғли Мироншоҳни Фарбий Эрон ҳокимининг ноибни этиб тайинлади, сўнг тоғларга яширинган туркманларга қарши отланди.

Водийга қайтиб тушган Амир Темур султон Аҳмад Жалойир томонидан элчи этиб тайинланган Бағдоднинг катта муфтисини қабул қилди. Элчи Темурга ўз султони юборган кўплаб совға-салом ва мактубни топширди. Хатда султон бажону дил Улуғ амир қўл остига, ўтажигини, бироқ унга шахсан кўринишдан қўрқаётганини ёзган эди.

Султоннинг ўзини бундай тутиши Мовароуннаҳр жангчиларининг ғазабини келтирмай иложи йўқ эди. Амир Темур Бағдодни қамал қилишга ва султонни макр билан қўлга олишга қарор берди. Темур шиддатли суворийларини олиб Бағдодга отланди, у, ҳатто, тунда ҳам машғалалар ёқиб йўл юриб, тоғу саҳролардан ошиб ўтди. Темур жангчилари хушёрликлари билан ажралиб турардилар, лекин шунга қарамай улар султон Аҳмад Жалойир мамлакатнинг турли бурчакларига ўрнатган кузатув жойларининг биридан учирилган хабарчи кабутарларни пайқамай қолдилар.

Ўз вақтида огоҳлаштирилган қўрқоқ султон ўзининг энг нодир бойликларини олиб, жуфтакни ростлаб қолди. Дажла дарёсининг нариги бетига ўтиб олган султон ташвини ила уфққа боқар, саҳрода яқинлашиб келаётган суворийлар ортидан кўкка кўтарилаётган чағу тўзонга безовта термилар эди.

Оғир хасталикдан эндигина оёққа турган Амир Темур бир от қўйишда салкам эллик чақирим масофани

босиб ўтди, бироқ султон Аҳмад ундан ҳам учқур чиқди. Унинг ортидан юборилган суворийлар Қарбало атрофида уни кўздан қочирдилар, аммо султон уларга ўз хазинаси, ҳарами ва ўғлини қолдириб кетди. Ўзи эса Фарбга, Мисрга йўл олди ва мамлук султони Барқуқ ҳузуридан бошпана топди.

Улуғ амир Бағдодда икки ой қолиб кетди: дарё соҳилидаги деворларига тилла суви юритилган саройларда унинг шарафига зиёфатлар берилди, аскарлари эса яқин-атрофдаги қишлоқ-шаҳарларни таладилар.

Бағдод яхшигина хун тўлади. Усталар, олимлару шоирлар Самарқандга жўнатилди.

Минг бир кеча шаҳридаги кўнгилхушликлардан сўнг Амир Темур мустаҳкам Такрит қалъасини қамал қилди. Шу пайтгача ҳеч бир кимса буза олмаган қалъа деворларининг баландлиги ва қалинлигидан кўнгиллари тўқ, Бағдод шимолидаги аҳолини талаб келган қалъанинг босқинчи хўжалари таслим бўлишдан бош тортдилар.

Улуғ амирнинг буйруғи билан аскарлар лаҳм қазидилар ва қалъани бузишга киришдилар.

Камон ўқлари ҳимояси остида ҳисобчилар қалъа деворларининг сатҳини аниқлаб, ҳисоб-китоб қилишди ва иш режасини тузишди. Сўнгра деворлар остига қайтиб ҳар бир бўлинма ҳужум қиладиган минтақани қизил бўёқ билан белгилаб чиқишди. Бўлинма сардорларига ҳужум режаси нусхалари тарқатилди, аскарлар эса одатдаги қурол-аслаҳаларини чўкич, болта, арқон ва белкуракларга алмаштирдилар.

Ишора этилиши биланоқ улар зўр шижоат билан деворларни тешиб, кавлаб, майдалаб ишга тушиб кетишди. Каваклар ва ер ости йўллари мўлжалланган даражада қазиб бўлингач, уларни мустаҳкамлаш учун қорамой суртилган устунлар ўрнатилди.

Ҳисоб-китоб чоғида англашилмовчиликларга ҳам йўл қўйилган экан, зеро, аскарлардан бир гуруҳи қалъа тагидан ер ости йўли қаза туриб қарама-қарши томонда ишлаётган ватандошларининг рўпарасидан чиқиб қолдилар.

Солноманинг гувоҳлик беришича, қалъани бузишда етмиш икки минг киши қатнашган. Бу тахминан Амир Темур лашкарининг ўша пайтдаги сонига тўғри келади.

Белгиланган жойлар кавлаб бўлингач, устунларга ўт қўйилди: қалъа деворлари қулаб тушди. Ўз қурол-

аслаҳаларини қайтиб қўлларига олган Темур аскарлари шиддатли ҳужум сўнггида қалъа ҳимоячиларини тормор этдилар...

Улуғ амир истеҳкомларни эгаллаш ва таслим бўлган ўлкаларда лашкар қолдиришни буюриб, Ироқнинг барча вилоятларида ўз ҳукмронлигини ўрнатди.

Темур Мироншоҳни жанубга, Ҳилла ва Носрия орқали Басрага жўнатиб, ўзи шимолга йўл олди; Мосулни эгаллаб, Туркия ва Сурия остонасида жойлашган Диёрбакирда чодир тикди. Шундан сўнг у Ҳалабдан шимолроқдаги қадимий Эдесса шаҳрини ишғол этиб, Сурия ва Миср билан жанг қилажагини билдирди.

У пайтда ҳар икки мамлакатни ҳам Қоҳира мамлуклари бошқарардилар. Улар Темурга қарши курашаётган туркман ҳукмдорларини қўллаб-қувватлашар, султон Аҳмад Жалойирга бошпана бериб, мағлубиятдан сўнг ўзини ўнглаб олган Тўхтамиш билан иттифоқ тузган эдилар.

Бироқ Гуржистон ва Озарбойжондаги исёнлар ва Олтин Урда мўғулларининг тез-тез хуружлари Амир Темурни бу режани орқага суришга мажбур этди. Бунинг устига ўғли Умаршайхнинг курд найзасидан ҳалок бўлиши уни қаттиқ қайғуга солди.

Худди шундай оғир кайфиятда у ўз ваъдасининг устидан чиқмаган Мардин шаҳри қамалига отланди. Нураган улкан оҳактош қоялари устига қурилган ва дахлсиз оппоқ кўрғон ўраб турган бу мустаҳкам шаҳар шиддатли жангдан сўнг забт қилинди. Омон қолганларга фақат мўъжиза ёрдам берди.

1394 йил 22 март тонгида етиб келган чопар Амир Темурга яна бир шаҳзода — Шоҳрухнинг ўғли Улуғбек дунёга келгани ҳақидаги хушxabарини етказди. Боши осмонга етган Улуғ амир исёнкорларни авф этди, улардан тортиб олинган мол-мулк эгаларига қайтарилди.

Қўшин Мардиндан қайта туриб Курдистонда бош кўтарган айрим шаҳарларни тинчитди. Амир Темур йўлдаги дам олиш лаҳзаларидан фойдаланиб, Мовароуннахрнинг барча вилоятларига янги сафарбарлик эълон қилиш тўғрисида фармон жўнатди. Чунки салтанат сарҳадларининг кенгайиши ҳамда гарбда янги ғанимларнинг пайдо бўлиши эҳтимоллигиндан ҳам қўшин сафларини бирмунча кучайтиришни тақозо этарди.

Шу зарур эҳтиёт чораси кўрилганидан сўнг Амир

Темур олдин таслим бўлиб, кейин бош кўтарган Ван шаҳар қўргонини қайта ишғол қилди. Шаҳар қамали осон кечмади, бироқ Амир Темур яқин-атрофдаги дарахтларни кесдириб, қўргон атрофига унинг деворларидан баландроқ ёғоч миноралар қурдирди. Аскарлар эса шу миноралар тепасидан шаҳарга шафқатсиз ўт очиб, уни таслим бўлишга мажбур этдилар.

Шундан сўнг қўшин исён кўтарган Гуржистон томон юрди. Йўлда қувончли бир воқеа муносабати билан бир оз тин олинди: Шоҳрух хонадонидан яна бир ўғлон— Иброҳим Султон дунёга келган эди.

Улуғ амир ўзининг янги певараси шарафига зиёфат уюштирди. Солноманинг гувоҳлик беришича, Темурнинг минг хилда товланувчи қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахти қирқ устун кўтариб турган дабдабали гумбаз остига ўрнатилди. Тахт қаршисидаги майдоннинг ўнг тарафидан хонандалар, сўл тарафидан эса созандалар жой олишди. Қўлларида жўмраги иигичка биллур кўза ва тилла жом тутган соқийлар даврадан чиқшмасди. Улар меҳмонларга Мозандароннинг оқ, Шерознинг қизил, Қайрувоннинг қорамтир мусалласларидан, булоқ сувидек тиниқ бўзадан қуйиб туришарди.

Кокиллари товонини ўпадиган гўзал раққосалар даврага ўзгача файз қўшишди.

Янги сафар олдидан Амир Темур ўғли Шоҳрухни Самарқанд ҳукмдори этиб тайинлади ва уни зудлик билан ватанига жўнатди. Шоҳрухнинг лавозимга тайинланиши шундай ҳам чўзилиб кетган бу юриш яқин орада тугамаслигидан далолат берар эди.

Гуржистон ўт ва ўқ балосига учради. Биринчи зарбадан сўнг Дарбанддан келган чопар янги қўшини тўплаган Тўхтамиш Бокуга бостириб кириш учун тайёргарлик кўраётганини хабар қилди. Улуғ амир лашкарининг бир қисмини ўша томонга бурди, бироқ у шаҳарга етиб келмасиданоқ Тўхтамиш яна шимолга жуфтакни ростлаб қолди.

Бу сафар бамайлихотир иш кўриш мақсадида Амир Темур қишни Гуржистонда ўтказишга қарор қилди, бироқ Олтин Урдани бутунлай тор-мор этишни кўнглига тугиб қўйди. У энди Урда устига Кавказ орқали юриш қилиш ва унга кучсиз, сернуфус гарбий чеккасидан туриб зарба беришни кўзларди.

УРДА УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН ҒАЛАБА ВА УРУСИЯНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ

Нима бўлганда ҳам бу мушкул иш эди: бундаё ҳолларда ўз одатига содиқ қолган Амир Темур беҳуда қон тўкилишнинг олдини олиш учун масалани тинч йўл билан ҳал этишга уриниб кўрди. У Тўхтамишга панд-насихат тўла мактуб йўллади. Мактубда, жумладан, шундай дейилган эди: «Шаҳзода, кибр-ҳавони йиғиштириб қўяйлик-да, қани, айт-чи, сарҳадларингдан четга чиқишдан мақсаднинг недур, фикр-ёдингни банд қилган қора ниятлар қаёқдан келди? Тинчлик истайсанми ёки урушни, қарорингдан бизни огоҳ эт».

Солномада ёзилишича, Тўхтамиш баландпарвоз ва орсизларча жавоб қайтарган:

Баҳор келиши билан Амир Темур ўз лашкарларини Дарбанд довонидан олиб ўтди. Унинг амри билан қўшин Каспий денгизи соҳили бўйлаб юрди, жанговар ҳолат бир сонияга ҳам бўшаштирилмади.

Эҳтиёткорлик тўғри чиқди. Зеро тез орада қўшин денгиз қирғоғи билан Терек дарёси оралиғида пистирмада турган яхши қуролланган ва кўп сонли Тўхтамиш лашкарлари билан тўқнашиб кетишига оз қолди.

Темур суворийлари туғларини ёйиб, бурғулар садоси остида ёғийга ташланди. Бироқ душман қўшини шиддат билан жанговар ҳолатни эгаллади. Дам у томоннинг, дам бу томоннинг устулигида ўтган жанг тун чўккунча давом этди. Соқчиларнинг қўш сафи билан ўраб олинган самарқандлик суворийлар ва аскарлар қурол-яроғларини қўлларидан қўймай, тун билан ўт ёқмасдан жангга шай ҳолатда тонг оттирди.

1395 йил 15 апрель тонг саҳарда Амир Темур Тўхтамиш устига тўсатдан ҳужум қилди. Тўхтамиш ҳам бу жанг ҳаёт-мамонт жанги бўлишини яхши биларди.

Икки ўртада учаётган камон ўқларидан еру кўк қоронғилашиб кетди, дейилади, солномада. Ёйандозлар ўз вазифаларини бажариб бўлгач, ганимлар бир-бирларига кучли зарбалар бердилар, сўнгра тўс-тўполон ичида аралашиб кетдилар. Мўғул қўшинининг сара-

ланган бир гуруҳи Шоҳ Мансурнинг қўлидан келмаган ишни амалга оширишга уринди, яъни Мовароуннаҳр лашкарларини талвасага солиш учун Амир Темурни ўлдирмоқчи бўлдилар. Шу мақсадда улар Темурни қўриқчиларидан анча йироққа чалғитиб, тезда маҳв этилган бир неча аскарни билан қуршаб олдилар. «Камоннинг ўқлари тугаган, найзаси синган» Амир Темур «шамширини тинмай ишлатиб» оддий навкар каби мардона жанг қилди.

Уни отларининг эгарларидан тушиб, ёнигача деярли эмаклаб етиб келган элликка яқин сипоҳилари қутқардилар. Улар буюк саркарда атрофида жонли ҳалқа ясаб, усталлик билан камон отиб, ўзларига яқинлашишга уринган жамики мўғул аскарларини ер тишлатдилар.

Сипоҳиларнинг бу жасоратидан руҳланган Улуғ амирнинг байроқдори салтанат туғини боши узра баланд кўтарди, бу эса саркарда ҳаёти хавф остида эканлигидан дарак берарди. Қўриқчилар Амир Темур ёнига ёриб кириб, кўкракларини қалқон қилиб, унинг ҳаётини сақлаб қолдилар.

Буни кўрган Тўхтамиш бор кучини тўплаб, сўнгги ҳужумга шайланди, бироқ энди жанг майдонининг барча бурчакларидан Темур аскарлари саркардаларига ёрдамга кела бошлаган эди.

Ўз навкарларининг Темур лашкарлари билан якка-якка олишувда мағлубиятга учраётганини кузатиб турган, чарчаб, ҳолдан тойган ва қонига беланган Тўхтамиш бу сафар ҳам омад ва Аллоҳ таоло ганими тарафида эканлигини англади. Руҳи тушган Тўхтамиш бир неча лашкарбошиси билан шимолга қараб қочди, ўз ҳолига ташлаб кетилган қўшин осонгина янчиб ташланди, Терек сувлари мўғуллар қонидан қип-қизариб кетди.

Жангдан сўнг Амир Темур лашкарлари қаршиснда ерга тиз чўкди ва шу оғир дамда ўз паноҳида асрагани учун худованди каримга шукрона айтди. Ҳаёт-мамот жангидан омон чиққан ҳар бир навкар худонинг бу кароматига шоҳид эди: худди мана шу ишонч улларнинг ўз саркардасига бўлган улкан эътиқодини янада кучайтирди.

Амир Темур энг учқур суворийларига бош бўлиб Олтин Ўрда хонининг ортидан қувди ва Итил дарёси соҳилида унга етиб олай деди. Бироқ Амир Темур шу

ерда тўхтаб, Тўхтамишнинг тахтидан ағдарилганини ҳамда унинг ўрнига ўз қўли остида хизмат қилаётган Ўрисхоннинг ўгли тайинланганини билдирди. Шундан сўнг Улуғ амир қочоқни қидиришда давом этди, бироқ Тўхтамиш ўзига оғирлик қилган юкларини улоқтириб, қўл етмас томонларга — Қозон яқинидаги одам оёғи тегмаган ўрмонларга кириб, гоёиб бўлганди.

Амир Темур йўлида учраган барча қабилаларни бўйсундириб, лашкарларини бундан тўрт йил бурув ўзи Ўрда қўшинларини маҳв этган жойларга бошлади, сўнг янада ғарброққа от сурди. У мўғуллар Ўрусиядан тортиб олган бебаҳо бойликлар тўплаган Итилбўйи ҳудудларини голибона кезиб чиқди. Самарқанд лашкарлари йиққан беҳисоб бойликлар ичида «олтин, кумуш, мўйна, ёқут, жавоҳир ҳамда гўзалликда тенги йўқ йиғит ва қиз қуллар бор эди».

Ўрда бойликларини бир неча шахзода ва кучли ҳарбий бўлима кузатувида салтанатнинг пойтахтига жўнатган Амир Темур энди Тўхтамишга тобе ҳисобланмиш асл рус ўлкаларини забт этишга киришди. У Итил ёқалаб Қозон шахрининг жанубида жойлашган Булгоргача кўтарилди, сўнгра лашкарларини Ғарбга бошлаб, Москов тагида жойлашган Елецккача бўлган ҳудудни эгаллади. У йўлида учраган мўғулу русларни тор-мор келтириб, Киев остоналаригача етиб борди.

Бир неча минг чақиримлик шу юришдан сўнг Улуғ амир Дон дарёси бўйлаб жанубга қайтиб Тана (Азов) ни қўлга киритди, шу пайтгача Ўрда ҳимоясида бўлган генуялик ва венециялик савдогарларнинг омборларини вайрон қилди. Сўнгра у жасур ва маккор черкасларнинг қаршилигига қарамай Кубанни ҳам таслим этди; черкаслар эса яйловларга ўт қўйиб моваруннаҳрликлар отларининг катта бир қисмини нобуд қилдилар.

Ҳормас-толмас, снгилмас Темур бутун Кавказни кезиб чиқди. Унинг жасур лашкарлари эса ақл бовар этмас жасорат намуналарини кўрсатишар, йўл азобларига мардона бардош берар эдилар.

У Гуржистонни ортда қолдириб, Олтин Ўрданинг қудратли савдо маркази бўлмиш Аштархон устига юрди: у томонларда Темурнинг ноибларига қарши исён тайёрланмоқда эди. Узларига кибр қўйган ғанимлар-

нинг таъзирини беришга отланган қўшин яна бир қарра Кавказ совуқларини бошидан кечирди. Бу бой шаҳарнинг қўлга киритилиши Темур лашкарининг энг ёрқин ғалабаларидан бири бўлди.

Итил бўйида жойлашган бу шаҳар қуруқлик тарафидан баланд ва қалин девор билан ўралган бўлиб, шаҳар аҳолиси ҳар кун бу деворларга сув қуяр, аёзли ҳавода сув бир зумда музга айланиб, деворни янада баландроқ ва қалинроқ қиларди. Улуғ амирнинг даҳшатли совуққа мардона бардош берган аскарлари шу ойнадек тинч ғаройиб деворга тирмашиб, чўкичлар ёрдамида зинапоялар ясадилар. Охир-оқибатда Аштархон таслим бўлди, кучли талафот бериб, бойликларидан ажралди.

Аштархондан кейин навбат анча шимолда жойлашган Сарой шаҳрига етди.

Бу сафар Олтин Ўрда тиз чўкди. Шундан сўнг у ҳеч ўнганмади: Амир Темур Даҳшатли Иванга йўл очиб берди.

Ўрданинг заифлашганидан фойдаланган мўғулларнинг эски тобелари — рус князликлари кўп ўтмай озодликка эришдилар ва бўлажак рус империясининг пойдевориини қўйдилар. Агар Амир Темур Ўрдани тугатмаганида, турган гапки, руслар ўз мустақилликларини яна юз йиллаб кутган бўлардилар.

Шу ўринда эътиборингизни қуйидаги қизиқ бир далилга қаратмоқчиман. Юқорида сўзланган воқеалардан тўрт аср ўтгач, француз сайёҳи Р. Б. Уюк Мўғулистонни кезиб юрган чоғида мўғул қўшиқчиларининг Темур ҳақидаги ушбу қўшиғини эшитган экан:

Темур қучган зафарлар
Ҳақида хотиралар
Бизни асло қўймас тинч,
Бизни асло қўймас тинч,
Эй, илоҳий Темур!
Руҳинг қачон қайта тирилур?
Кела қолгин, кел тезроқ,
Йўллариингга биз муштоқ.
Эй, Темур!

1396 йилнинг июль ойида Амир Темур Самарқандга қайтиш ҳақида буйруқ берди. У энди қувонса бўларди: салтанати Туркия, Сурия ва Арабистон сарҳадла-

ридан Ҳитой чегарасигача, Форс кўрфазидаи Ўрусия даштларигача кенгайган эди. Бироқ у сўнгги юрш учун тўрт йил сарфланганини-ю, нисби ҳаёстининг ўртача узунлиги ўттиздан ошмайдиган бир даврда ёши олтишига бориб қолганини ўйлаганида вақт кутиб турмаслигини янада аниқроқ сеза бошларди. Зеро, дунёни босиб олишдек буюк саргузашт ўзининг эскирган классик доирасидан чиқаётган, Темурнинг янги қўшнилари — турк султони, Қоҳира мамлуклари подшоҳи, Ҳиндистон ҳукмдори ва Само Ўғлонининг кунлари битиб қолган эди.

Доимо ҳаво алмаштириб туришга мажбур бўлган Темур лашкарлари ҳолдан тойган эдилар; унинг ўзи ҳам Оснё бойликлари билан безатилиб, соҳибжамол аёлдек кундан-кунга янада ортиқроқ севиб бораётгани Самарқандни қаттиқ соғинган эди. У қандай маҳорат билан жанг қилса, шундай усталик билан тиңчилик ўрната оларди; шунинг учунми, балки ўз бошкентида узоқроқ тиң олгиси келгандир.

Қўшин ўтган йўлларда аҳоли «замин султони» ва унинг шавкатли жангчиларини олқишлар эди. Ўз г ўшаларига яқинлашганлари сари чарчоқларини унутаётган аскарлар кетидан устига ортилган бойлик ва ўлжаларнинг оғирлигидан гичирлаган аравалар карвон келарди.

Темур Кешда тўхтаб, надари бузруквори ва фарзандининг қабрлари тепасида дуо ўқиди, Оқ Саройни бориб кўрди. Бинонинг биринчи гишти 15 йил олдин қўйилганига қарамай, усталар ҳали ҳам унга пардоз бериш билан овора эдилар.

Амир Темурдан бир неча йил кейин у ерга борган Кастилия (Испания) қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо ҳайратланиб таърифлаган бу маҳобатли ва гўзал бино Темурга ёқди. У кетишидан олдин усталарга бинонинг пештоқига қўйидаги сўзларни ёзиб қўйишни буюрди: «Қудратимизга шак-шубҳангиз бўлса, биз қурдирган биноларга боқинг».

Самарқанд Амир Темурни дабдаба билан кутиб олди. Биноларнинг пештоқлари ва кўчаларга нодиргиламлар ташлаб қўйилган, майдонларда гуллардан зафар дарвозалари тикланиб, очиқ саҳналарга кўта-

¹ Ҳитой императори Минг Хопг Во (тарж.).

рилган хонандалар унинг шаънига мадҳиялар айтишарди.

У «Кўк Сарой» деб ҳам аталувчи шаҳардаги энг баланд бино — Аркда яшай бошлади. Қўшин келтирилган бойликлар салтанат позирлари ҳисобдан ўтказишлари учун мустаҳкам хоналарга жойлаштирилди. Солномада гувоҳлик берилишича, шу ҳисоб-китоб ишларига жалб этилган нозирлар сони кўп бўлишига қарамай, бойликларни ҳисобдан ўтказишга «бир неча кечаю кундуз» вақт керак бўлган.

Зафар шарафига дабдабали зиёфатлар берилди. Шу зиёфатлардан бирида Амир Темур Самарқандда қолганларга ҳам мансабига ва ғалабага қўшган ҳиссасига қараб ўлжалардан улашиб чиқди, биринчи бўлиб салтанатнинг юксак мартабали амалдорлари эмас, балки пайгамбар авлодлари — сайидлар ва уламо тақдирланди.

Эртаси кундан бошлаб Амир Темур салтанат юмушларига шўнғиб кетди; унинг қаҳри қаттиқлигини билган амалдорлар ва сипоҳилар қалтираб туришарди. Ўзи узоқ вақт йўқлигида бўлиб ўтган воқеалар баёнини диққат билан тинглагач, нарх-навонинг ҳаддан ташқари ошиб кетишига йўл қўйган савдогарлар ва айбдорларни дорга остирди. Бева-бечораларга кийим-кечак ва озиқ-овқат улашилди, салтанат фуқаролари эса уч йил давомида барча солиқлардан озод қилиндилар.

Ватанга қайтиб ўз фуқароларининг фаровонлиги учун қайғурадиган Халқ отасига айланган саркарда одамлар учун етарли гамхўрлик қилганига ишонч ҳосил этгач, бутун эътиборини Самарқандни гуллаб-яшнатишга қаратди ва бу соҳада ҳам тенгсиз қобилиятини намойиш қилди. У меъморлар тақдим этган лойиҳалар орасидан энг яхшисини танлаб олар, улар билан иш режаларини ишлаб чиқар ва ўзи ҳам янги ечимлар таклиф қиларди. У қурилиш ишларини ўзи бошқарар, келиб чиқишидан қатъи назар, энг иқтидорли хунармандларга ишониб иш топширарди. Бир томонда қаттиққўл Темур турса, иккинчи томонда илм аҳлини қўллаб-қувватлаб, ҳимоясига оладиган Темур турар эди; бир томонда бутун-бутун шаҳарларни забт қилувчи Темур бўлса, иккинчи томонда обидалар, мадрасалар, анҳорлар ва боглар барпо эттирувчи Темур турарди.

бу мураккаб шахс муаррихлар учун ҳали ҳам жумбоқ ўлиб қолмоқда.

1397 йил баҳорида у Самарқанднинг машҳур боғларидан бири «Боғи Шамол»да ажойиб бир сарой қурдирди. Қурилишни тезроқ ниҳоясига етказиш учун эроний ва бағдодий меъморларга аскарлар ёрдам беришди. Узи эса иш боришини назорат қилиб туриш учун қурилиш майдонига чодир тиктирди. Солномада ёзилишича, «ушбу саройни бунёд этиш учун юксак маҳорат ва мислсиз ғайрат-шижоат билан иш олиб борилди».

Уша йили кузда у кенг Қонигил даштида илгари машҳур бўлган барча боғлардан гўзал бир боғ яратди. Унинг анжирлару бошқа турли мевали дарахтлар соя ташлаб турган узун йўлкаларидан ўтиб, атрофи баланд оқ мармар устунлар билан ўралган бир қасрга бориларди. Амир Темур боғ ўзи ўйлаганидек чиққанини кўргач, унга «Боғи Дилкушо», яъни «Дилга қувонч бахш этувчи боғ», дея ном берди.

Амир Темур ҳар сафар бирор сарой тиклар ёки боғ яратар экан, қадимий удумга кўра уни бирор аёлга бағишлар эди. Шу одатга кўра, «Боғи Шамол» набираси, малика Бойқизига, «Боғи Дилкушо» эса кенжа қаллиғи — суюклиси, Мўғулистоннинг янги ҳокими Хизрхўжанинг қизига бағишланди.

У Кеш йўли устидаги ҳайбатли қоя устига ҳам ажойиб бир сарой қурдирди. Деворлари мармар ва оқ кошин билан қопланган бу саройни зилол булоқлардан сув ичган ям-яшил боғ ўраб турар эди. Темур бу боққа «Тахти қорача» деб ном қўйди.

Самарқанднинг ўзида ҳам Улуғ амир омборхоналар, шифохоналар, мадрасалар қурдирди. Бироқ бунёдкорлик ишлари билан машғул бўлган пайтида ҳам «жаннат қилич сояси»да эканлигини унута олмади, шу сабабли у шаҳар деворларини мустаҳкамлади — Самарқанд деворларининг узунлиги етмиш олти минг метрга етказилди, темир қалқон ва дубулғалар қўйдирди, янги суворийларни қуроллантириш учун қилич ва найзалар тайёрлаттирди. Зеро, ўша пайтдаёқ, у Хитойга юрнш ҳақида ўйларди.

ҲИНДИСТОННИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Бироқ шу пайтда Деҳлидан олинган хабарлар Амир Темурни Ҳиндистон томон ундади.

Бу X асрда Ғазна (ҳозирги Афғонистон) шаҳридан чиқиб, Ғандара вилоятини илк бора босиб олган Са-буктегину Ҳиндистоннинг шимолига ўн етти марта юриш қилган унинг ўгли машҳур Маҳмуд Ғазнавийдан бошлаб ҳар бир турк ва мўғул хоқони учун табиий бир ҳол эди.

Ғазнавийлар ниқирозга юз тутгач, мусулмон саркардалардан яна бири Муҳаммад Гурий (Афғонистондаги Ғур шаҳридан) ҳам бу соҳада ўз маҳоратини кўрсатди.

XIII асрда гурийлар ўрнини бошқа бир туркий элат — Ҳиндистонлик мамлук султонлар эгаллашди. Улардан бири Элтутмиш Жаҳонгир Деҳлини ўз салтанатининг пойтахти деб эълон қилди, мўғул қўшинларининг ҳужумини қайтарди.

Шундан сўнг XIV аср бошида туркий-афғон сулола-сидан бўлмиш келжийлар бутун Ҳиндистон ярим оро-лини исломлаштирдилар: бу ишда, айниқса, Деккан-нинг забт этилиши катта аҳамият касб этди, зеро шу давргача туркий мусулмонлар фақатгина Ҳиндистон-нинг шимолида ҳукмронлик қилишган эди, холос.

Мазкур сулоладан чиққан энг машҳур султон Ало-уддин Бешафқат моҳир саркарда, буюк ташкилотчи ҳамда гоят тақводор инсон бўлиб, Чигатой улусидан келган мўғул босқинчилари устидан катта зафар қуч-ган эди. У ҳукмронлик қилган пайтда мусулмон бўл-маган ҳиндлар ғайридинлар ва мажусийлар сифатида шафқатсиз қувгин қилиндилар. Алоуддин 1316 йилда оламдан ўтгач, мамлакатда тўрт йил давомида қонли парокандалик ҳукм сурди. Бу тартибсизликларга юқо-ри мартабали мусулмонлар кенгаши чек қўйди ва Деҳ-ли тахтини Ғиёсиддин Туғлуқ исмли ҳарбий қўмондон эгаллади. Орадан йиллар ўтиб Ғиёсиддин Туғлуқ асос солган сулола вакиллари Амир Темур лашкарларига қарши жанг қиладилар.

Мовароуннаҳрда оддийгина туркий оилада дунёга келган Гибсиддин Туғлуқ қобилиятли хоқон бўлиб чиқди: у давлат бошқарувини қайта ташкил этди, юксак тартиб-интизомли қўшни тузиб, ҳинд рожаларига тегишли бир қатор вилоятларни босиб олди. У Муҳаммад Туғлуқ номи билан тахтга ўтирган ўғли томонидан ўлдирилди.

Ўта билимдон, шоир ва рассом, тақводор мусулмон бўлган бу фаройиб шоҳ ажнабийларнинг ҳурмат-эҳтиромини жойига қўйиб қабул қиларди. Ҳиндистонда яшаган пайтида Муҳаммад Туғлуқ томонидан Деҳли шаҳрининг бош қозиси этиб тайинланган Ибн Баттутанинг гувоҳлик беришича, у ўзининг ўта шафқатсизлиги билан ҳам ном чиқарган эди: у рақибларини сўйдириб, терисига похол тиктирарди, шу усулда ясалган қўғирчоқлар шаҳар чорраҳаларига осиларди.

Шунга қарамай султон Ҳиндистоннинг йиғирма уч вилоятини ўз ичига олган йирик салтанат қурган бўлиб, уни адолат ва ақл-идрок билан бошқарарди. Бироқ у, Деҳли аҳолисини бошқа бир шаҳарга кўчирмоқчи бўлиб, катта хато қилди. Режа амалга олмади, аммо беҳисоб қурбонлар бўлди. Оламдан кўз юмишидан (1351) олдин у қатор исёнларни бостиришга муваффақ бўлганлигига қарамай, салтанати парчаланиб кетди.

Унинг ўрнини амакиваччаси Феруз Туғлуқ эгаллади. Бу мулойим ва эҳтиёткор инсон ҳам доно раҳбар эди. У султонлик қилган даврда динга катта аҳамият берилди, бунинг натижасида мусулмонлар ҳаддан зиёд имтиёзларга эга бўлишди, ҳиндилар таъқиб остига олиндилар.

У ўлгач, тахт фарзандлари ўртасида талаш бўлди, кўплаб исёнлар рўй берди, жиноятларга қўл урилди. Ниҳоят, тахтга унинг кенжа набираси Насриддин Маҳмуд Туғлуқ ўтирди; унга бу ишда эътиборли бир арбоб ёрдам берган бўлиб, янги султон кейинчалик унинг таъсиридан чиқа олмади. Бироқ салтанат сарҳадларига яқинлашиб келаётган хавфни бартараф этиш учун ғаразчи амлоқдорларни бирлаштиришга пикковининг ҳам қурби етмади.

Амир Темур Деҳлида рўй бераётган воқеалардан яхши хабардор эди. Бу воқеаларга аралашиш учун унинг талайгина асоси ҳам бор эди. Ўзаро нифоқлар ва

биродаркушлик оқибатида шимолний Ҳиндистон нафақат осонгина ўлжага, балки бирор мушкулотсиз забт этиш мумкин бўлган бошсиз ва жиловсиз ўлкага айланган эди.

Улуғ амир қурултой чақириб, ўз қарорини амирларга маълум қилди: «Деҳли тахт ворисларининг ўзаро курашларидан фойдаланиб биз Ҳиндистонга юриш бошлашга аҳд қилдик, токи бу ўлка биз Амир Темур Кўрагондан ўзга хоқонни тан олмагай!»

У нутқини қўйидаги сўзлар билан якунлади: «Хоҳишимизга қарши турган ҳар бир кимсани ер билан яксон қилурмиз!» Маҳмуд Ғазнавий ва Муҳаммад Ғурий чақирқиқлари шу тариқа Амир Темур тилида қайта жаранглади.

Ғайридинларга қарши муқаддас жиҳод расман дастур қилиб олинди. Ҳар қалай, солномаларда шундай ёзилган.

Солномада яна шундай деб зикр этилган: «Ислом ғанимларига қарши курашмоқ ҳар бир мусулмоннинг энг муқаддас бурчдир, дейилади Қуръонда... Шу сабабли ҳам Улуғ амир ғайридинларни маҳв этиш ва истило қилиш орқали ўз буюклигини намойиш этишга интилди». Солномада яна қўйидаги сўзлар битилган: «Амир Темур Ҳиндистоннинг кўнгини шаҳарларида, хусусан Деҳлида ислом дини қабул қилинганидан яхши хабардор эди. Жумладан Деҳлида зарб этилган тангалар шундан далолат берарди». Солномачи ўз фикрини давом эттириб, яна шундай ёзади: «Деҳлидан йироқда жойлашган вилоятларнинг кўнида ғайридинлар яшарди». Бироқ ҳужум учун айнан Деҳли танланади.

Табиийки, Амир Темурни қизиқтирган ягона нарса йироқ қўшни давлатларни заифлаштириб, ўз салтанатининг сарҳадларини кенгайтириш ҳамда забт этилган йирик шаҳарлар бойликлари ҳисобига қадрдон Самарқандини янада гуллатиш эди.

Улуғ амирнинг набираси Пирмуҳаммад ўша пайтда Қобул, Қундуз, Бомбён ва Қаандаҳор вилоятларини ҳамда Ҳиндистонга олиб ўтувчи машҳур довонлар, жумладан Ҳайбар довони жойлашган минтақаларни ўз ичига олган «Кичик Ҳиндистон» (ҳозирги Афғонистоннинг бир қисми)га ноиб ҳукмдор эди.

Айнан шу ўлкадан ҳужум бошлаш қулай эди. Амир Темур йўлга тушди. Термизни ортда қолдириб, кема-

лардан кўприк ясаб Жайхундан ўтди ва Ҳиндикуш этагида жойлашган Андаробга етиб, чодир тикди.

1398 йил эрта баҳорда Улуғ амир Пирмуҳаммад бошчилигидаги ҳировул фавжини йўлга чиқариб, Индра дарёсининг нариги қирғоғида жойлашган Мўлтон қалъасини мусоҳара қилишни топширди. Асосий қўшин эса ёз чилласида йўлга чиқди. Йўлда Улуғ амир қўшинидан Муҳаммад султон бошчилигидаги йирик бир фавж ажралиб чиқиб, Ҳимолай ён бағирликлари бўйлаб Лаҳор томон йўлланди.

Энг мушкул иш соҳибқирон зиммасига тушди: энг аввало «қора кўйлақликлар» деб ном олган тоғлик кофир жангариларни маҳв этмоқ зарур эди, зеро Ҳинд сари қилинаётган бу юриш муваффақиятсиз тугаса, бу жангариларнинг Мовароуннаҳр қўшинлари ортида туриши ўта хавfli эди. Амир Темур бошчилигидаги сараланган қўшин Ҳиндикуш тоғлари томон юрди. Қора кўйлақликлар тобора юксак чўққилар томон чекинишар, қўшин эса қалин қор ва муз қоплаган тоғ сўқмоқларидан уларни туну кун таъқиб этиб борарди. Кўп ўтмай отлардан воз кечишга тўғри келди: тоғ сўқмоқларидан кўтарила олмай қолган бу жониворлар устиларига кўрпа тўшалганида ҳам тунги совуқларга бардош бера олишмади.

Аскарлар ораларидан чиққан кўнгиллилар тик қояларга қоққан қозикларга илинган узун арқонларга тирмашиб, қорли тоғ чўққилари сари зўр-базўр кўтарилишарди. Соҳибқирон учун махсус тахтиравон ясадилар, уни тахтиравони билан баландликка тортиб олардилар.

Бу усул қўл келмай қолган пайтлар ҳам бўлди. «Ана шунда, — дейилади солномада, — у (соҳибқирон) кўлига таёқ олиб, бир чақиримдан зиёд йўлни пиёда босиб ўтди»; тўрт мучаси соғ саркарда учун ҳам бу жуда катта кўрсаткич эди. Ниҳоят, қўшин тоғ тепасидаги ялангликка кўтарилди, Улуғ амирни навкарлар шу ергача қўлларида кўтариб чиқишган ягона от устига ўтқиздилар. Қўшин ўз саркардаси ортидан ииёда йўлга тушди.

Узоқ юриб толиққан, баландликдаги ҳаво стишмаслигиндан, тундаги даҳшатли совуқдан, кундузлари эса кўзни қамаштирувчи ёруғликдан азоб чеккан навкарлар жон-жон деб водийга қайтиб тушган бўлардилар. Бироқ соҳибқироннинг метиндек иродаси бунга асло йўл қўймасди, зеро «Бугунги ишни эртага

қолдирмаслик» унинг севган шиорларидан бири эди. Кофирларни уларнинг қўл етмас қоя устига тош ва муздан тикланган қўргони этагигача қувиб бордилар. Бир неча кунлик бефойда қамалдан сўнг суяк-суякларигача совуқ ўтиб кетган Амир навкарларининг тақдирга тан беришдан ўзга иложлари қолмади.

Мана шунда улар Амир Темурнинг битмас-туганмас куч-гайратига яна бир бор ишонч ҳосил қилдилар. Соҳибқироннинг замондоши муаррих Ибн Арабшоҳ қуйидаги бир саҳнани ҳикоя қилади.¹

Соҳибқирон амирлар ва акобирларни ўз ҳузурига чақириб, уларни қаттиқ ҳақорат қилган ва ҳатто чап қўли билан қиличини қинидан чиқариб, уларнинг энг бошларига таҳдид солган. Ҳеч ким эътироз билдирмагач, Улуғ амир тезгина ўз ҳовуридан тушган ва яроғини қинига солиб, шатранж ўйинини келтиришларини буюрган. Бироқ эртаси кун эрта тонгдан бошлаб у амиру лашкарбошиларнинг ҳар бири билан шу лаънати қўрғонни ишғол этиш хусусида маслаҳатлашган.

Соҳибқирон уларнинг тушқун кайфиятию мужмал жавобларини кузатиб ич-ичидан куюнди ҳам. Амир Темурнинг ишончли маслаҳатчиси бўлмиш Муҳаммад Қавчин эса ўз бахтига қарши барчанинг олдида унга бу машъум қалъа уни қўлга киритиш учун берилдиган қурбонларга арзимайди, деб айтишга журъат қилди. Бу гапда албатта жон бор эди, бироқ бу соҳибқиронга хуш ёқмади.

Ғазаб отига минган соҳибқирон ўз ҳузурига қўшиндаги энг гариб кимсани топиб келтиришларини буюради. Унинг олдида ошхонада мол-ҳол сўйиш ва идиш-товоқларни ювишда ошпазларга қарашиб юрувчи юпун, бадбашара ва бадбўй бир кимсани бошлаб келдилар. Соҳибқирон Муҳаммад Қавчинга зарбоф сарупосини шу кимсанинг жулдур кийимлари билан алмашишни буюрди.

Сўнгра Амир Темур бахтиқаро маслаҳатчининг бутун молу дунёсини: барча иморатлари, ер-суви ва боғу роғларини, чорваси, пули, тилло ва қимматбаҳо буюмларини, хотинларию канизакларини омади келган хизматкор фойдасига мусодара қилиш тўғрисида

¹ Ибн Арабшоҳ. «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Т., 1992 йил, 2-китоб, 75—79-бетлар (тарж.).

ги фармонга имзо чекди. Муҳаммад Қавчин ошхонага жўнатилди, у Амир Темур оламдан ўтгунига қадар хорлик ва зорликда кун кечирди, зеро соҳибқирон уни умрининг охиригача авф этгани йўқ.

Эртаси кундан лашкарбошилар ўз аскарларини қалъани ишғол қилишга бошладилар ва унинг ичкарисига киришга муваффақ бўлдилар. Солномада ёзилишича, «Юраклари кийимларидан ҳам қора бўлмиш қалъа ҳимоячиларининг бошлари олинди». Фақат мана шундан кейингина Амир Темур бу машъум масканни тарк этишга амр қилди. Қўшин Кобул томон йўл олар экан, тоғларда учраган барча уруғ ва қабилалар қилчидан ўтказилди.

Пирмуҳаммад ва Муҳаммад Султон лашкарлари Кобул яқинида Амир Темур қўшини билан учрашдилар. Айнан шу ерда соҳибқирон кўп замондошларининг бошини қотирган қатор фармонларга имзо чекди: жумладан, унинг амрига биноан бутун қўшин катта суғориш зовурларини қазишга киришди. Кейинчалик шу зовурлар орқали келтирилган сув туфайли ўлка гуллаб-яшнади, бу ерда янгидан-янги шаҳарлар пайдо бўлди.

1398 йил сентябрида Амир Темур бу яратувчилик фаолиятини тўхтатиб, лашкарларини Ҳиндистон сари бошлади ва дарахт ҳамда қамишлардан кўприк ясади, Индра дарёсидан ўтди. Биринчи бўлиб Таламба шаҳри ишғол этилди, «зоти шарифлар (Пайғамбар авлодлари), аҳли илм ва уламо»га ҳурмат-эҳтиром кўрсатилди, уларнинг мол-мулки ҳимоя остига олинди.

Айрим шаҳарларни олишда баъзан ўз ғазабига эрк бериб юборишини ҳисобга олмаганда, Амир Темур одатда иқтидорли илм ва дин аҳлини ўз ҳимоясига олар, уларга инсбатан куч ишлатишга йўл қўймасди.

Пирмуҳаммаддан келган шошилинич бир хабар уни Мўлтон томон ундади. Набираси олти ойлик қамалдан сўнг шаҳарни қўлга киритишга муваффақ бўлган бўлса-да, ўлкада сув тошқини туфайли тарқалган касаллик оқибатида суворийлар ўз отларидан ажралган, бу кулфатдан фойдаланган яқин-атрофдаги рожалар эса темурий шаҳзода қўшинларини қуршаб олишган эди.

Улуғ амир шаҳарга яқинлашиши билан ғанимлар

чекиндилар. Отсиз қолган суворийларга отлар улашилди, улар фавжларга қўшиб олиндилар ва шундан сўнг қўшин тўлиқ ҳолда Деҳли томон йўл олди.

Пойтахтга яқинлашиш учун дастлаб рожалар сардори Рай Дул Чад қўл остида бўлмиш мустаҳкам Бҳатнайр шаҳри истеҳкомини забт этиш даркор эди. Муҳосара шиддатли ва аёвсиз кечди, зеро оқсуяк жангчилар табақасидан бўлмиш ҳиндлар ҳаёт-мамот учун курашдилар. Мағлуб бўлишларига кўзлари етгач, улар хотинлари ва фарзандларини ўз қўллари билан ўлдирдилар, уйларига ўт қўйдилар ва ўлимни тик кутиб олдилар. Уларнинг бирма-бир жонлари олинди, зеро Улуғ амирнинг моҳир қиличбозлари ва мерган ўқчиларидан ҳеч ким қочиб қутулолмасди.

Ниҳоят қўшин Деҳли қаршисида, Папиат водийсида саф тортди. Амир Темур Лони қалъасини қўлга киритиб, у ерда ўз қароргоҳини тикди. Тез орада соҳибқирон ўз зобитлари ва аскарлари орасида ҳукм сураётган асабийликдан хабар топди. Улардан кўпчилиги ҳинд қўшинида шафқатсиз жанговар филлардан фойдаланилиши ҳақида эшитишган ва уларга қарши курашишдан хавфсираб туришарди.

Амиру акобирлар йигинида улардан бири қўшни ўзи билан бирга олиб юрган юз минг кишилик ҳарбий асирлар жанг яқинлашиб қолганини тушуниб, қимирлаб қолишганини маълум қилди.

Иккинчи бир амир эса эътиборни қўшин Деҳли лашкарлари ва филларига қарши жангга кирган пайтда асирлар исён кўтариб қолгудек бўлса, уларни бартараф этиш мушкул бўлажигига қаратди.

Амир Темур уларни диққат билан тинглади ва бу муаммога барҳам бериш учун ўзи ҳам ёқа ушлайдиган даҳшатли бир қарорга келди: у барча асирларни кечиктирмай қиличдан ўтказиш ва бу амрини бажо келтиришдан бош тортган ҳар бир кимсани қатл этиш ҳақида фармон чиқарди. Қатлом атиги бир соат давом этди, шундан сўнг мунажжимлар чақирилиб бўлажак жанг башорати ўрганилди.

Сайёралар Улуғ амир қўшинига раҳнамолик қилмади, соҳибқирон эса илми нужумга жуда ҳам ишонмаслигини ошкора маълум қилди: «Икки ёки уч сайёранинг бир-бирига яқинлашишининг аҳамияти йўқ, — деди у ўз аскарларига, — сайёраларнинг на шодлик, на азоб, на бахт ва на кулфатга дахли йўқ. Биз

амалга оширилиши учун барча зарур чоралар кўрилган режаларимизни асло кечиктирмаймиз». Бундай ҳурфикрлик ўша замонда ва айниқса, Амир Темурдек саркардалар орасида жуда кам учрарди.

Улуғ амир мунажжимларга рухсат бериб, «Мен фақатгина Аллоҳ таолога иномаман, у мени ҳеч қачон тарк этмаган», дея Қуръони карим келтиришларини буюрди. Муқаддас китобнинг дуч келган саҳифасини очиб, қўидаги оятни ўқиди: «Ғайридинларга қарши кураш». Шу заҳотнёқ Улуғ амир ўз лашкарларига Худо ҳал қилувчи жангда улар билан бирга эканлигини таантанали равишда эълон қилди.

1398 йил 17 декабрда Амир Темур қўшини жанговар тартибда саф тортди. Кўп ўтмай Деҳли ҳимоячилари уларга қарши чиқдилар.

Султон Маҳмуд қўшинлари сафида ўн минг зирҳсовутли суворий, қирқ минг яхши қуролланган навкар ҳамда темир қалқонлар билан жиҳозланган юзлаб жанговар филлар бўлиб, уларнинг устига ёғоч кажавалар ўрнатилган, ҳар бир фил устидаги кажавада эса бир неча камонбоз ва найзабоз ўтирар эди.

Бу баҳайбат маҳлуқлар — ўз замонасининг «зирҳли машиналари» ўзларига осилган ўткир тигли (қиличсифат) қалқонларини қуёшда ярақлатиб ва жаранглатиб, ваҳимали илгарилар эдилар.

Ҳинд қўшинлари ўша давр учун яна қатор устунликларга эга эди: фил қаторлари орасидан «ёнар кўзалар» (ўт олдирувчи гранаталарнинг бир тури) отувчи аскарлар — раъдандозлар жой олар, бир неча кишидан иборат бўлинма эса ерга тушиб кўп мартаба сақраб учувчи тахш¹ отишга ихтисослашган эди.

Қўшин марказидаги баҳайбат фил устида ўтирган султон Маҳмуд ва унинг бош вазири бошдан-оёқ зарбоф либос кийган бўлиб, улар ҳам Аллоҳдан ўзларига мадад сўрашарди.

Амир Темур ўз лашкарларининг нималарга қодирлигини жуда яхши билар, фақат уларга ёввойи филлар етказиши мумкин бўлган талафотлардан хавотирда эди. Шу сабабли ҳам у филларга қарши курашнинг зарур чораларини кўрди. Соҳибқирон амри билан фил-

¹ Тахш — темир учли узун портловчи ўқ (гранатамётнинг ўқиға ўхшаш — (тарж.).

лар ҳужуми кутилаётган чизик бўйлаб чуқур ҳандақлар қазилди, ноҳол ортилган юзлаб туялар шай этилган бўлиб, уларнинг юқларига ўт қўйилгач, филларга қарши солиш мўлжалланмоқда эди.

Бундан ташқари у темирчиларга ўткир тигли уч-бурчак шаклидаги темир санчқилар ясаб бердиким, улар қандай ҳолатда ҳавога отилишидан қатъи назар, ерга тушгач, бир қирраси албатта тикка туриб қоларди. Суворийлар яшнн тезлигида от қўйиб, бу санчқиларни филлар келиши кутилаётган йўлларга қадаб чиқишди.

Жангда Мовароуннаҳр суворийлари берган кучли зарба рақиб лашкарлари сафини тўзатиб юборди. Парчалаб ташланган ҳинд аскарлари тумтарақай бўлдилар.

Отлиқ аскарлар фавжлари найза отиб ва қилч солиб филларни шунчалар қонга беладиларким, хар-тумлари кесилган, тилниган ва найзалар илма-тешик қилган жониворлар тартибсиз равишда чекина бошладилар ва бу билан ҳинд лашкарлари жанговар сафини бутуллаш бузиб юбордилар. Султон Маҳмуд ва унинг бош вазири рўй берган тартибсизликдан фойдаланиб қочиб қолдилар.

Эртасига Амир Темур музаффарона Деҳлига кирди ва Ҳиндистон ҳукмдорларининг қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахтига ўтирди: шаҳарнинг турли мавзелари вакиллари унинг ҳузурига келиб тиз чўкдилар. Соҳибқирон уларнинг ҳаётларини сақлашга ваъда берди ва шаҳар аҳолиси тўлайдиган ўлпон миқдорини маълум қилди.

Мамлакатнинг асосий шаҳарларига бир юз йигирма жанговар филда чопарлар йўлланиб, Улуғ амир Ҳиндистон султонини маҳв этганини барчага етказиш тонширилди.

Ҳамма иш кўнгилидагидек борар, Амир Темур ҳам бу бадавлат шаҳар аҳлига гайриодатий илтифот кўрсатмоқда эди. Бахтга қарши, мана шу бойлик шу пайт гача шаҳар ташқарисида турган аскарларнинг кўзларини ўйнатди ва улар амирларнинг тақиқлашларига қарамай, бадавлат даҳаларга бостириб кирдилар.

Улар аҳолининг бир қисмини талаб, зўравонлик қила бошладилар; шаҳарликлар кўрсатган табиий қаршилик эса уларни шу қадар қутуртириб юбордики,

бунга жавобан минглаб аёллар ва эркаклар қилнчдан ўтказилди.

Шаҳар ичидаги жангчиларга янгидан-янги ватандошлари келиб қўшилдилар ва нима бўлаётганини яхши англамай туриб, улар ҳам талончилик ва хунрезликка берилдилар. Кўп ўтмай бутун шаҳар қонга белади ва аланга ичида қолди.

Бундан хабар топган Улуғ амирнинг қўлидан ҳеч нарса келмади, зеро энди кеч бўлган, айбдорлар эса беҳад кўп эди. Шундай бўлса ҳам у ўз соқчиларига илм ва дин аҳлини ҳимоя қилишни топширди: ҳинд сангтарошларининг ҳам ҳаётлари сақлаб қолинди, зеро Деҳли жоме масжидида улар кўрсатган санъатдан завқланган соҳибқирон Самарқандда ҳам шундай масжид бунёд қилишни орзу қиларди.

Қозонилган ғалабадан ўн беш кун кейин — 1399 йил 1 январда Амир Темур ёнгин ҳамон ўчмаган жафокаш шаҳарни ташлаб, Ганг дарёси томон йўл олди. Йўлда у Мирт қалъасини қўлга киритди: исломни қабул қилишдан бош тортган бутпарастларнинг тириклайин терилари шилинди, ҳайкал ва ёдгорликлар вайрон этилди.

Ганг дарёсининг нариги қирғоғида катта миқдордаги ҳинд лашкарлари тўпланганидан хабар топган соҳибқирон ўз қўшинига дарёдан кечиб ўтиб, жанг бошлаш ҳақида фармон берди. Солномада қисқача қайд этилишича, бу пайтда «унинг ўнг қўлида кучли огриқ туриб, соғлиғига қаттиқ зарар етганди».

Чиндан ҳам, хасталик кундан-кунга зўрайиб борар, Улуғ амир риюя қилаётган иш тартиби ва суръати эса аҳволни яхшилашга хизмат қилмасди. У борган сари сезиларли оқсоқланар, отга минниши тобора мушкуллашиб борар эди. Таъ олиш керакки, эгарга ўтиргач, у яна қачонлардир Кеш адирларидаги барча улоқ пойғаларида ютиб юрган ўша моҳир чавандозга айланарди-қоларди.

У хасталигига қарамай, қўшинини Ганг дарёсининг бўйида маҳаллий аҳоли сигинувчи каттақон сингир ҳайкали ўрнатилган жойга бошлаб чиқди. Беҳисоб ғанимлар жанг очмасдан тарқаб кетдилар. Шундан сўнг Улуғ амир ватанига қайтишга аҳд қилди ва дарёни кечиб ўтди.

Қўшиннинг шимол томон юриши пайтида қатор ис-

теҳкомлар таслим бўлдилар ва кўплаб рожалар мағлуб этилдилар; ягона Худо номи билан бутхоналар вайрон, маъбудлар яқсон қилинди.

Қалин ўрмон ичига яшириниб олган бир гуруҳ ҳинд ўғирлари қуршаб олинди ва қирғин қилинди. Бу нам ва қалин чангалзор шу қадар қоронғи эдики, аскарлар машъала тутиб жанг қилишга мажбур бўлдилар. Тунда дарахтлардан тушган беҳисоб маймуналар эса лашкаргоҳда ухлаб ётган аскарларнинг кийимларини ўғирлаб кетдилар.

Бу ёғига қўшин Сиволик тоғи ён бағирлари бўйлаб Панжобнинг шимолига кўтарилди, йўлда қаршилик кўрсатганларнинг бари яқсон қилинди. Жамму вилоятида маҳаллий рожа исломни қабул айлаб, мол гўш-тидан тамадди қилди, бунинг эвазига унинг ҳаёти сақлаб қолинди.

Амир Темур Афғонистонга қайтиши олдидан Қашмир ўлкаси ҳукмдори Искандаршоҳ унга итоат этишга қасамёд қилди. Лаҳор шаҳрини эгаллаган лашкарлар катта ўлжалар билан асосий қўшинга келиб қўшилдилар.

Ҳайбар довоидан ўтган Улуғ амир ишонган одамлари қўлида бўлмиш Нағз қалъасида бир оз ҳордиқ чиқарди. Унинг дам олиши ўз фаолиятини қисман ўзгартиришдан иборат бўлди, холос; қалъа деворлари яқинидан чиқиб турган бир булоқнинг лаззатли сувидан татиб кўрган фотиҳ уни қалъа ичкарасига киритиш билан машғул бўлди.

Бунинг учун қалъанинг баланд ва қалин деворларини бузиб ташладилар ва икки чақирим нарида янги девор бунёд қилдилар. Шу мақсадда тоғда янги карьер ҳам очдилар. Бутун қўшин бу улкан ишни бир ҳафтада уддалади. Солимода битилишича, ҳатто амирларнинг ўзлари ҳам елкаларида тош ташиганлар.

Фақатгина от ва қилични кўрган бу туркий аскарларни тош йўниш ва териш билан машғул бўлишларининг ўзингина Амир Темурнинг уларга нечоғлик катта таъсир кўрсатишидан далолат берарди.

Орадан кўп ўтмай у яна бунёдкорлик ишига қўл урди: Кобул яқинида лашкарларига ғиштдан катта касалхона қурдирди, бироқ Шибирғонга етмай хасталаниб қолди. Улуғ амир қўллари ва оёқларида пайдо бўлган қаттиқ огриқ натижасида уч кун ётиб қолди; йўлда давом этишга буйруқ бергач, ўзи отга кўтарила

олмаслигини англади ва усталар ясаб берган узунчоқ тахтиравонда кўтариб юришларини амр қилди.

Шундай қилиб, у 15 апрель куни Жайхундан ўтди ва қўшиннинг ҳировулида бу ерга келган хотинлари билан учрашди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Улуғ амир Кешга кириб келди ва одатига кўра ҳарбий юришдан сўнг падари бузруквори ва тўнғич ўғлининг қабрларини зиёрат қилди. Соҳибқиронни шимолий Ҳиндистон устидан қучган зафари билан табриклаш учун шаҳарга салтанатнинг барча вилоятларидан вакиллар келишди. Уларга қимматбаҳо совғалар улаша туриб Улуғ амир: «Ёлғиз Худонинг иродаси билангина биз бу зафарга эришдик», — деди.

Бу гапнинг самимийлигига қандай ишониш мумкин? Назаримизда, у чиндан ҳам Худога ишонарди, бироқ шунинг билан бирга дин ва ахлоқ ақидаларининг барчасига ҳам тўла риоя қилавермасди, бу ақидаларнинг айримлари гўё унга тааллуқли эмасди.

Одатдагидек Самарқандга қайтиш катта тантанага айланди. Амир Темур сафарда бўлган икки йил мобайнида шаҳарда янги боғлар ва саройлар бунёд қилинган эди. Жаҳонгир ўз кўрсатмаларига амал қилинганлигидан мамнун бўлди ва янги барпо этилган биноларнинг барчасини бориб кўрди.

У ўртасида ажойиб кўнгил очиш маскани қурилган «Боғи Чинор»да, «Нақши Жаҳон» саройида, гулга бурканган боғ ўртасида сержило кошинли ажойиб қаср тикланган «Боғи Беҳишт»да навбатма-навбат меҳмон бўлди. Ва ниҳоят Улуғ амир Давлатобод деб аталмиш кенг бир амлоқда қўним топди. Бу ерга унинг буюмларини ва ҳали ҳам аҳолининг ҳайратига лойиқ бўлган филларни келтиришди — аҳоли бу ерга бемалол кириб чиқарди.

Давлатободда катта шодиёна ўтказилди, унда Амир Темур қўлга киритилган ўлжаларнинг бир қисмини улашди, салтанатнинг барча фақирларига совғалар тарқатди, рафиқаси Туман огага қурган шифохонаси учун миннатдорчилик изҳор қилди ва ўзи ҳам Деҳли масжиди билан рақобатлаша оладиган жоме масжиди бунёд этажagini эълон қилди.

Эртасигаёқ мунажжимлар қурилиш бошланиши

уѳун энг маъкул кунни белгиладилар ва тайинланган вақтда ишлар бошлаб юборилди.

Бу Улуғ амир барно этган энг йирик иншоот ва дунёдаги энг катта масжидлардан бири эди: уни салтанатнинг турли вилоятларидан келтирилган ўнлаб энг яхши меъморлар, муҳандислар, наққошлар ва гишт терувчилар амирзодалар раҳбарлиги остида тўрт йил ичида қуриб битказдилар.

Бишонинг ичкарисига кириладиган монументал порталга етти хил маъданинг қоришмасидан ишланган, зангламас ва жарандор, тилла суви юритилган бронза дарвоза ўрнатилган бўлиб, уни тайёрлаш сирлари асрлар давомида йўқолиб кетган. Энг катта марказий залнинг пойдевори қурилишида Ҳиндистондан келтирилган филлар ҳам ишлатилган бўлиб, улар беш юз сангтарош тоғ ён бағирларида кесиб олган огир тошларни қурилишга етказиб туришган. Залнинг тепасига ердан юз метрча баландликда улкан мовий гумбаз — «Самарқанд мовий гумбази» тикланган эди.

Ушбу ёдгорлик Амир Темурнинг хотини Сарой Мулк хонимга бағишланган мадраса яқинида жойлашгани учун Самарқанд аҳли адашиб уни «Бибихоним масжиди» деб атай бошлаган ва унинг қурилишини шу афсоналашиб кетган малика номи билан боғлашган.

Амир Темур Озарбойжоннинг ноиб ҳоким этиб тайинланган ўғли Мироншоҳнинг рафиқаси, келини Хонзодани мана шу қурилиш майдонида қабул қилди. Ғазаб отига минган бу аслзода гўзал аёл ичкиликбозликка берилган, қиморбоз ва золим Мироншоҳ устидан унинг отасига арз қилиб келганди.

Бироқ бу ҳали ҳолва экаи: Мироншоҳ бутун салтанат тақдирини ҳал қилиши мумкин эди. Унинг бемаъниликларидан фойдаланган султон Аҳмад қорақўюнлу туркманлари ёрдамида Бағдодни қайтариб олган, унинг ёнгиниасидаги гуржилар эса исён кўтара бошлаган эдилар.

Текинтомоқ ва дангасалар таъсирига берилган Мироншоҳ падари бузруквори томонидан ўз ҳузурида қолдирилган маслаҳатчиларни саройдан ҳайдаб, ғазнани ҳам талон-торож қилиб юборган эди. Хонзода билан бирга Самарқандга келган ана шу маслаҳатчилар Улуғ амирга ўғлининг қилиқлари ҳақида тўлиқ маълумот бердилар.

Амирзода ўлканинг энг нодир ёдгорликларини вай-

рон қилар, бунга шу биноларни бунёд этганлар шўҳратига ета олмаслигини ва, аксинча, уларни вайрон қилиб одамлар хотирасида қолажагини баҳона қиларди.

У машҳур мусулмонлар мақбараларини, жумладан машҳур муаррих Рашидуддин¹ мақбарасини буздириб, майитларни яҳудийлар қабристонига кўчиртирган эди.

Ўғлининг қилмишларини эшита туриб Амир Темурнинг тобора қаҳри ортиб бораётганини сезган қатор амирлар ўзларини унинг оёғига ташладилар ва отдан қаттиқ йиқилиш оқибатида миясини йўқотиб қўйган Мироншоҳга шафқат қилишини сўрадилар. Улар ўша пайтда Мироншоҳни даволаган табибни топиб келтирдилар, табиб юз берган бахтсиз ҳодиса туфайли амирзода уч кун ҳушсиз ётганини тасдиқлади. Унинг ақли заифлашиб қолгани ҳушига келганида аён бўлган экан.

¹ Рашидуддин (тахм. 1247—1318) — эронлик табиб ва муаррих, мўғул хони Абақохон (Ҳалокухоннинг ўғли) саройида Бош вазир лавозимида ишлаган; жуҳуд, эроний, араб, туркий, мўғул, ҳинд, фаранг ва хитой халқлари тарихларини ўз ичига олган «Солнома-лар мажмуаси» номли китоб ҳамда араб тилида битилган қатор дикий-фалсафий рисоаларнинг муаллифи (тарж.).

МАМЛУКЛАРНИНГ МАҒЛУБИЯТИ ВА СУРИЯНИНГ ЭГАЛЛАНИШИ

Вазият мураккаблигини ва бу ишни ўзи ҳал қил-маса бўлмаслигини англаган Улуғ амир қўшинини тўплади ва 1399 йил ёзида Самарқанддан жўнаб кетди. Шу кетганча у беш йил қайтиб келмади.

Табризга етиб келгач, Мироншоҳнинг таъзимини совуққина қабул қилди ва шу заҳотиёқ сўров-суриштириш ишларини бошлаб юборди. Натижада амирзода лавозимидан олиниб, фарзандлари қарамоғига топширилди. Амирзодани номақбулликлар қилишга ундаган ҳамтовоқлари эса кечиктирилмай қатл этилдилар.

Шундан сўнг Амир Темур Султонияга йўл олди, мақсади Мироншоҳ ушбу шаҳарда йўл қўйган адолатсизликларни иложи борича тузатиш эди. У бу ерда яхши хабарлар эшитди, зеро дунёда рўй бераётган воқеалар олдига қўйган режаларнинг амалга ошиши учун қулай имконият яратмоқда эди.

Амир Темур элчиларини мунофиқона қатл эттирган Миср ва Суриянинг мамлук султони Барқуқ оламдан ўтган, ўгли Фараж тахтга ўтириш йўлида мушкулотларга дучор бўлмоқда эди. Мўғулистонда ҳам қайнотаси Хизрхўжа бандаликни бажо келтирган, унинг тўрт ўгли эса тахт талашмоқда эдилар.

Амир Темурнинг набираларидан бири бўлмиш Искандар уларни мурасага келтириб, дашту биёбонларга равона қилган ва бобоси салтанатининг туғини Хитой остонасидаги Хўтан қалъаси деворига тиккан эди.

Қипчоқда эса Ўрдалар ҳамон биродаркушлик билан машғул эдилар.

Осиё харитасига бирор ўзгартириш киритишдан олдин Улуғ амир аввало ўз уйида тартиб ўрнатмоғи лозим эди. У қиш бўлишига қарамай тишимсиз исёнларга барҳам бериш ниятида Шарқий Гуржистонга йўл олди. Унинг лашкарлари гуржиларни уйларидан ҳайдаб чиқариб, тоғларда ҳам таъқиб қилдилар, оппоқ қор тез орада исёнчиларнинг қонларига беланди.

Исёнчиларнинг уйлари таланди, уларга ўт қўйилди, бу ҳам етмагандек узумзорлари вайрон қилинди, зеро

бу халқ шаробни жондан ортиқ кўриши ҳаммага аён эди; гуржилар иложи бўлса мурдалар ҳам шаробда ювилишини, ток танасидан ясалган тобутда дафн этилишни истайдилар, деб бежиз айтишмаган.

Отларга қирон келтирган қаттиқ совуқ туфайли Улуғ амир жанубга қараб кетишга мажбур бўлди, бироқ кўкламда яна қайтиб келди. Тифлисни забт этди, ўлка истеҳкомларини ер билан текислади, қишлоқларни харобаларга айлантирди ва Гуржистон қиролини таслим бўлишга мажбур қилди.

Айнан мана шу даврда у Боязидга қарши курашда иттифоқ тузишни таклиф қилиб келган Византия императорининг элчиларини қабул қилди. Бу таклиф насроний ҳукмдордан чиққан бўлса-да, Амир Темурни қизиқтирмай қолмади; у моҳиятан бу таклифга розилигини билдирди ва элчиларни Трабзонгача кузатиб қўйди.

Шу орада Улуғ амир Бағдодга йўллаган хабаргирлар ҳам қайтиб келди. Уларнинг айтишича, яхшигина ҳақ эвазига туркмаи кўриқчиларини ёллаган султон Аҳмад амалга ошираётган ишлар халқ орасида турли ваҳималарга сабаб бўлмоқда экан. У икки мингдан ортиқ эсбитларини қатл эттирди. Амир Темурдан тилло олиб, уни заҳарламоқчи бўлганликда айбланган ҳарамдаги барча канизакларни ўз қўли билан ўлдирди.

У, ҳатто, ўзини асраб олган онасини ҳам ёстиқ билан бўғиб ўлдирибди. Бу мудҳиш жиноятни амалга оширгач, у ўзи хавфсирай бошлаган кўриқчиларни ҳам ҳайдаган, сўнг саройининг Тигр дарёсига қараган қисмида ёлғиз беркиниб олган; дарёнинг шу ерида эса доимо бир кема унга мунтазир турар экан.

Хизматкорлари таомларни унинг ёпиқ эшиги остонасига қўйиб кетишар, ичкарига киришга ҳақлари йўқ экан. У бир оз тин олиш учун тун чўкишини интизорлик билан кутар, бироқ ухлай олмай узоқ қийналар экан, зеро тунда эшитилган заррача шовқин ҳам унга Улуғ амирнинг яқинлашиб келаётган оёқ товушлари бўлиб туюлаверар экан.

У бу азобларга чидай олмай бир кун тонгда қорақўюнлу туркман уруғининг бошлиғи Қора Юсуфни кига бориб яширинади, у ердан эса ўз иттифоқчиси, Миср султони Фаражникига элтиб қўйишларини илтимос қилади. Қўрқув, ваҳималар қуршовида у Амир

Темурга қарши иттифоқ тузишга ҳам муваффақ бўлди, аммо бу иттифоқ қуруқ сўздан нарига ўтмади.

Қора Юсуф бўлса ўз лашкарлари билан Боязиднинг ҳузурига келиб, Амир Темур уюштириши эҳтимоли бор ҳужумни қайтаришда унга ўз мададини таклиф қилади, зотан туркманлар бошлиғи турк султониин самарқандлик Улуғ амирга дош бероладиган ягона рақиб деб ҳисобларди.

Бу орада икки буюк фотиҳ ўртасидаги муносабатлар хавfli равишда тараглашиб борарди. Сўнги пайтда султон Боязид Арзурум ва Арзинжон ҳокими Тоҳиртенга дағдағали мактуб йўллаб, ундан вассаллик тўловларини ўз вақтида тўлаб туришини талаб қилди. Бироқ Тоҳиртен Амир Темурнинг вассали эди. Шунинг учун ҳам у ўз ҳукмдорига чопар йўллаб, турк султонидадан келган «таклифнома» ҳақида унга хабар берди.

Улуғ амир турк султониин огоҳлантириб мактуб йўллади: мактубда у ўз «қўриқчилари шоҳу султонлардан ташкил топганини ва улар дарвоза олдида саф тортиб туришларини» маълум қилди, ўзини шунчалар баланд қўяётган Боязиднинг «отаси эса атиги бир туркман денгизчисидир».

Зотининг тозалигига қилинган бу ҳақоратомуз шама жиззаки Боязиднинг қонини қайнатиб юборди. Бироқ Боязид билан Византия ораси ҳали тўла очиқ қилинмаганлиги учун, унинг жавоби фақат таҳдидлардан иборат бўлди:

«Биз анча пайтдан бери сен билан беллашишни орзу қилиб юрибмиз. Агар сен ўзинг биз томон келмасанг, биз сени излаб топурмиз ва Таурис ҳамда Султониягача қувиб борурмиз».

У мактубини қуйидаги сўзлар билан якунларди:

«Қим маглубият аламини тортишини кўрурмиз».

Қисқаси, ўртамиёна таҳдидлар қилиниб, Арзурум ва Арзинжондан воз кечиншдан қатъий бош тортилган эди.

Амир Темур буни яхши эслаб қолди. У қўшинини жамлаб, Туркия томон бошлади. Гўл-йўлакай у Таҳартенни тинчлантирди, сўнг Боязидга қарашли Сивос истеҳкомини фатҳ этди. Бундан хабар топган Боязид қўл остидаги лашкарларини тўплаб, жайғ тараддудини кўриб турганида Улуғ амир қўшини гойиб бўлгани

қида янги маълумот олди: унинг қаерга кетганини
ч ким билмасди.

Амир Темурнинг стратегияси энг аввало ўз қўши-
нинг юксак ҳаракатчанлигига ва қарорларининг ўта
хфийлигига асосланганлиги туфайли ғанимларини
нимо доғда қолдирарди.

Бағдод султони, Миср ва Сурия султони ҳамда қора-
ионлу туркман Урдаси ўзига қарши иттифоқ тузга-
дан ва у қўшини билан Туркияга киргач, орқасидан
сиб қўйишни мўлжаллаётганларидан хабар топган
мир Темур зудлик билан Сивосни тарк этиб, жануб-
а — Сурия йўли устида жойлашган Малатияга йўл
лган эди.

Энди унинг мақсади Боязидга уруш бошлашдан
лдин унинг иттифоқдошларини бирма-бир бартараф
қилиш эди; бунинг учун, керак бўлса, жанг қилиш, ке-
лак бўлса, дипломатияни ишга солиш даркор эди. Уша
гайтда Константинополни қамал қилиб турган усмонли
султон ўз режасидан воз кечиб дўстларига ёрдамга ке-
лолмаслигини ҳам у жуда яхши биларди.

У ишни Миср ва Сурия мамлукларидан бошлашга
аҳд қилди. Гарчи қудратлари сусайиб қолган бўл-
сада, уларни бартараф қилиш катта аҳамиятга эга
эди.

Мамлукларнинг тарихи XIII асрдан бошланарди:
Миср султони Салоҳ Нажмиддин Аюб қулжаллоблар-
дан Туркистондан келтирилган ёш йигитларни сотиб
олиб, уларни ўзига қўриқчилар қилиб олганди.

Бу қарор султонга ҳам омад, ҳам кулфат келтир-
ди; мамлуклар сараланган ҳарбий қисмга ва шу би-
лаш бирга давлат ичидаги давлатга айландилар. Улар-
нинг биринчи йирик ҳарбий ютуғи Мансура шаҳри
яқинида авлиё Луи қўшини авангардини маҳв этиш
бўлиб, еттинчи Салиб юришининг мағлубиятини бел-
гилаб берди. Айнан Франция қироли банди этилган
пайтда мамлуклар ўз султонларига қарши бош кўтар-
дилар, султон эса улардан қочиб Нил дарёсига ўзини
отди. Бойбарс исмли мамлук султоннинг кетидан дарё-
га шўнгиб, сув остида унга ничоқ урди ва совуб ул-
гурмаган юрагини авлиё Луиға ҳадея қилди.

Келтирилган мисол бу шафқатсиз жангариларнинг
қонли шиорига айланаиб қолди, уларнинг мустақиллик
йўлидаги биринчи уриниши эса шавкатли Салодин-
лар сулоласи ҳукмронлигига чек қўйди.

Орадан йиллар ўтиб Эроннинг мўгул хони Ҳакухон Мисрга қарши юриш бошлаганида, мамлук ўз қуrolдошларидан бири бўлмиш Қутузни султ этиб, машҳур Бойбарсни эса қўмондон этиб тайиндилар. Мамлуклар мўғулларни енгдилар, ғаним нишга мажбур бўлди. Бу галаба ҳақидаги хабар тун дунёга тарқалди. Жанггоҳдан қайтаётиб Бой Қутузни хиёнаткорона ўлдирди ва ўзини султон эълон қилди.

Алп қомат, бақувват, бир кўзи йўқ ошноққина ибузилган Бойбарс ажойиб ташкилотчи ва моҳир сатчи экан; у аббосийлар оиласининг узоқ бир вақтини Қоҳирага чақириб, уни Халифа деб тахтга қазди ва ўз ҳокимиятини ислом динининг олий раҳс ёрдамида мустаҳкамлади. Тир, Триполи ва Муқа, Жанна д'Арк шаҳарларидан ташқари ҳамон насронлар қўлида турган сўнги қалъаларни қайтариб ола ва ниҳоят, мўғуллар ҳукмронлик қилаётган Эрон қарши Олтин Урда билан иттифоқ тузди. Сурия, Мисрга қўшиб олиниб, ягона бошқарув идоралари ташкил этилди, улар усмонийлар истилосигача амал қилдилар.

Бойбарс ҳам кўпчилик мамлук султонларининг иллатига тушган бевақт ўлимдан қочиб қутулолмади, бировга ичириш учун тайёрлаган заҳарни ўзи ичгани оламдан ўтди. Сафдошларидан кўпчилиги пичоқ ёхуд бўғилиб ҳалок бўлдилар. Бироқ шунга қарамай мамлук лашкарлари Эрон мўғуллари устидан яна бир бор зафар қучдилар.

Бешафқат, очкўз, қўнимсиз, аммо бунёдкор ва санъат асарларининг ишқибозлари бўлмиш «туркман» мамлуклари 1382 йилгача ҳукмронлик қилдилар ва ўз ўринларини «черкас» мамлукларига бўшатиб бердилар. Ўзи черкас бўлмиш амир Барқуқ эндиликда султон қўриқчилари Каспий денгизи қирғоқларидан дунёга келган черкас қулларидан танлана бошлаганидан фойдаланиб, тахтни эгаллаб олди.

Бу ўзгармиш тахт атрофида бўлаётган фитналар қотилликлар ва исёнларга асло чек қўйгани йўқ, аммо қаттиққўл Барқуқ тартиб-нигомини сақлай билди.

Амир Темур Эрон тахтига даъвогарлик қила бошлагач, Барқуқ келишувчилик сиёсатида бош тортишга унга очиқдан-очиқ қарши чиқиб, юборган элчисини

Атл қилди, Бағдод султонига бошпана бериб, мам-
ларнинг Олтин Урда билан иттифоқини мустақ-
млади.

Амир Темур унга мактуб йўллаб, сўнгги марта га-
лик муносабатларидан воз кечишни аниқ-равшан
ган эди:

Билгинким, биз Худонинг лашкарларимиз, у бизни
абга келган пайтида яратган ва қаҳрига учраган-
рни жазолашни топширган... Биз билан бирга бўл-
ганларнинг бошларига кулфат ва яна кулфат ёғил-
й!.. Агар сиз бизга қарши исён кўтарсангиз ва исё-
нгиздан қайтмасангиз ўзингиздан ўпкаланг... Муҳо-
я ўти ёқилмасидан олдин бизга жавоб ёзишга шо-
инг... Биз сизга элчилар юбориб, адолат бўйича иш
дик: уларни ҳам биринчи элчилар каби қатл эттир-
нгиз, ўзингиздан хафа бўлингиз!

Барқуқнинг жавобидан унинг ғанимликдан воз
маслиги яққол кўриниб турарди:

Барча китобларда сизга лаънатлар ёғдирилган...
танингизни тарк айлаганингиздан бери сизнинг энг
урканч хусусиятларингиз ҳақида гапирмоқдалар...
сиз сизнинг фармонларингизни қабул қилишни ҳам,
арга бўйинсўнишни ҳам истамаймиз... Бошингизга
зилажак кулфатлардан қочинг: Худонинг ғазабига
раб қолманг!

Энг ғалати жойи шундаки, Барқуқ таҳдид тўла мак-
тубини тугаллар экан, Улуғ амирнинг котибига ҳам
таъна тошларини отарди:

«Улубини безаб, ўз маҳоратини намоеън этмоқчи
бўлган котибингга айтиб қўй: сенинг мактубинг соз-
ланмаган рубобнинг тингиллашига ёҳуд пашшанинг
визиллашига ўхшаб қолибди».

Рақибни Барқуқ оламдан ўтганидан хабар топган
Амир Темур унинг ўғли ва тахт вориси Фаражга эл-
чилар жўнатди. Элчилар келтирган мактубда Улуғ
Амир янги султондан ўз зобитларидан бирининг Қо-
ҳирада банди қилинган отасини озод қилишни сўра-
ган, шу билан бирга ўзига бўлган муносабатни ҳам
ўзгартиришга чақирар эди.

Самарқанд Улуғ амирининг элчилари Ҳалабга
етиб келгач, ҳибсга олиндилар ва ўзлари тўғрисида

султонга жўнатилган чопар қайтиб келмагуннча бан диликда турдилар.

Барқуқнинг меросхўри отасига хос жавоб қилди: у элчиларни занжирбанд этиб, зиндонга ташлашга фармон берди. Еш Фараж оқибатини ўйламай иш қилди, зеро мамлук суворийларининг тенги йўқ, Сурия қалъалари эса дахлсиз деган ўй унинг кўзини кўр қилган эди. Бироқ, шуниси маълумки, бу соҳада унга нотўғри маслаҳат берилган эди.

Амир Темур рия қилган дипломатик қоидаларни ҳақоратомуз рад этилишининг ўзиёқ Боязиднинг тифоқдошига қарши уруш бошлаш учун етарли эди.

Амир Темур амирларга Сурияга ҳужум қилиш ниятини очганида, улар бирмунча журъатсизлик қилдилар. Улар ҳукмдор қаршисида тиз чўкиб, лашкарлар Ҳиндистон сафаридан сўнг ҳордиқ олмаганини, сўнгги пайтларда Гуржистон тоғларида олиб борилган жанглар ва юришлардан толиққанликларини рўкач қилдилар. Уларнинг фикрича, сурияликлар, аксинча, яхши қуролланган ва куч-гайратга тўла қўшинга эга бўлиб, мамлакат эса жуда баланд, мустаҳкам тошлардан қурилган қалъалар билан ўралган эди.

«Самарқанднинг Улуғ амири Қоҳирада ҳалокатга учрайди», — деган мунажжимлар башоратини тилга олганларга соҳибқирон ёвуз бир қараш қилди.

Баъзи амирлар лашкарларга Суриянинг Триполи шаҳрида, денгиз бўйида дам беришни ва уни келгуси баҳорда сурияликларга қарши ташлашни таклиф қилдилар.

Жаҳли чиққан Амир Темур ўрта денгиз бўйида ҳордиқ чиқариш ҳақидаги бу ноўрин таклифни рад этди ва уларга аксинча, «Ғанимлар ўз кучларини бирлаштиришга улгурмасларидан тез ва шиддатли зарба беришга шошилмоқ керак», — дея жавоб қилди.

Қўшиннинг ҳолатига келганда эса соҳибқирон лашкарлар бундан оғир шароитларда ҳам зафарлар қучганини эслатди.

«Ғалаба на қўшиннинг сонига ва на унинг қурол-яроғига боғлиқ, — деди у, — зафар Худо ўз ёрлақанган бандаларига ато этадиган иноятдир. Сизнинг ҳукмдорингиз ҳам Аллоҳ суйган бандалардан бири эканлигини ҳодисалар тасдиқламадимми?»

Унинг бу шижоатидан руҳланган амирлар бош эгдилар ва қўшинни сафарга ҳозирлай бошладилар.

1400 йил октябрида жанговар тартибдаги Амир Темур қўшини Антиош йўли орқали Сурияга кириб келди ва оғир дўмбира садолари остида Ҳалаб томон юришда давом этди. Суриялик кузатувчилар султон Фаражини бундан огоҳ этдилар, улар сонсиз-саноқсиз бу қўшинни кўрганларида ҳис қилган қўрқувларини «ширмадилар: «Бу ортидан инсу жинс ва тўфонлар гирдобини эргаштириб келаётган Иблиснинг нақ ўзгинаси!» — деб ёзган эди улардан бири.

Султон тезда зарур чора-тадбирларни кўрди: мамлакатнинг барча лашкарларига Ҳалаб остонасида қўрилиши ва босқинчиларни тўхтатиш буюрилди, барча иттифоқдошларга — турклар, курдлар, туркман ва арабларга чопарлар юборилиб, Амир Темурнинг қўшинини қуршаб олиш, унинг юк ортилган араваларини тўхтатиш, мададлардан узиб қўйиш ҳамда қўшинини егулик ва ичкуллик билан таъминлаб турадиган барча манбалардан кесиб қўйиш сўралди.

Унинг бу шижоати аскарларнинг жасоратларга ундади. Зеро улар Фараж мисолида мамлакатдан Эрон мўғулларини ҳайдаган, XIII асрда Салиб юришлари қатнашчиларнинг тор-мор қилган мамлук султонларининг муносиб ворисини кўрдилар. Афсуски, Фараж на Бойбарс ва на Барқуқ бўлолмас, тенгсиз курашлар натижасида Миср ва Суриянинг тахтига ўтирган туркий ва черкас жангариларининг шамширлари бир асрдан бери уларнинг авлодлари қўлларида ҳилвираб қолган эди.

Дастлаб, шомийлар (сурияликларни бир воқеа қутқариши мумкин эди. Мовароуннаҳр лашкарларининг олга силжишини тўхтатиб турган бир қалъа қамали пайтида Амир Темур ўз чодирини қалъа деворларидан кўзга ташлашиб турадиган баландликка тикдирди. У шу ерда дам оларди, лекин нимадир бўлдию тўсатдан ҳандақларни текшириш хаёлида ташқарига чиқди. Улуғ амир чодирдан йироқлашиб улгурмай қайси бир тепалик устидаги палахмондан отилган баҳайбат тош салтанат ҳукмдори чодирини вайрон қилди.

Бу каби ҳодисалар Улуғ амирнинг ғазабини келтириш ўрнига аксинча хурсанд қиларди, зеро у бунда Тангри таолонинг ўзига бўлган иноятини кўрарди: бу сафар ҳам у чодирни фақатгина самолардан келадиган илоҳий бир туртки туфайлигина тарк айлаган эди.

Ҳар ҳолда, у ҳам қўшини палахмопини ишга солиб, чодирга тушган баҳайбат тошни келган жойига қайтартирди, бошқа палахмошлар ҳам қалъа устига тош иргитдилар, шундан сўнг аскарлари истеҳкомни қўлга киритдилар. Ўз одатига хилсф равишда чексиз шафқат кўрсатиб, қалъа аҳлининг ҳаёти ва мол-мулкига заррача зиён етказмади, улардан рамзий таслим бажо этишни сўради, холос.

Эҳтимол, бу билан у Сурия қалъаларини жангсиз таслим бўлишга ундамоқчи бўлгандир. Чунки унинг мақсади қалъаларни бирин-кетин истило қилиш эмас, балки султоннинг мамлакат пойтахтидаги лашкарларини иложи борича тезроқ маҳв этиш эди.

Унинг бу марҳамати тез орада ўз самарасини берди ҳам: Азаг шаҳар-қўрғони ва унинг кетидан Ҳўмс қалъаси дарвозаларини очдилар.

Дамашқ амир ул-умароси бошчилигидаги саноқсиз Миср ва Сурия лашкарлари йиғилган Ҳалаб шаҳри эса, афсуски, бундай қилмади. Ҳалаб ҳокими амир Темуртош беҳуда қон тўкмай таслим бўлишни истар, унинг дамашқлик ҳамкасби эса, аксинча, сўнгги томчи қон қолгунча курашини хоҳларди. Натижада қалъадаги зобитлар иккинчи таклиф учун овоз бердилар.

Бу орада Мовароуннаҳр қўшини шаҳар ташқарисида жанговар ҳолатни эгаллаган эди. Дўмбиралар наъра тортар, карнай-сурнай садоси тинмас, туғлар шамолда ҳилпираб турар, яғриларига зарбоф матолар ёпилган, Деҳлида қўлга киритилган жанговар филлар эса, Амир Темур шахсан ўзи бошқараётган қўшин маркази олдида оғир қадам босмоқда эдилар.

Енгилмас навкарларию пойабзалларига ўткир санчқилар ўрнатилган пиёда аскарлари билан донг таратган Сурия қўшини ҳам қонли томоша кўрсатиш ниятида уларга пешвоз чиқди.

Икки томондан ҳам «Аллоҳу акбар!» дея ҳайқириб жангга кирдилар. Мовароуннаҳр суворийлари кўз очиб юмгунча Сурия қўшинининг қанотларини янчиб ташлаганини, қўшин маркази эса филлар тазйиқига ортиқ бардош беролмаслигини кўрган ҳалабликлар саросимага тушдилар.

Ун минглаб суриялик жангчилар шаҳар дарвозалари томон югурдилар. Бироқ очиқ қолдирилган дар-

возаларга ҳаммалари бир пайтда ёпирилиб, таналари билан йўлни тўсиб қўйдилар, кўн ўтмай уларнинг гавдалари таъқиб этаётганларнинг оёқлари остида босиб-янчилиб топталди. Улуғ амир суворийлари қўлларида яроғ билан шаҳарга киришга муваффақ бўлдилар.

Ҳалаб аҳли таслим бажо келтиришдан бош тортганлиги, унинг машҳур қалъаси қаршилиқ кўрсатишда давом этаётганлиги сабабли Амир Темур ўз аскарларига шаҳарни уч кун давомида ғорат қилишга ижозат берди. Улар катта ўлжа тўпладилар, аҳолига беаёв муносабатда бўлдилар.

Аммо баланд тепалик устига қурилган қалъа ҳамон қаршилиқ кўрсатмоқда эди; у ғоят мустаҳкам бўлиб, тепаликнинг гир атрофига тарошланган силлиқ тошлар тўшалган, шу сабабли уни қамал қилиш ғоят мушкул эди. Бунинг устига тепалик атрофи кенг ва чуқур ҳандақ билан ўралган бўлиб, унга сув тўлдирилганди. Ўз қалъаларининг дахлсиз эканлигига ортиқча нишонган қамалдагилар рақибларини ҳақорат қилиб, уларнинг устларига «кўп миқдорда грегуа ўтини¹ ва ерга тегиб момақалдиқдек гумбурайдиган олтин-гургурт тўла қозонларни иргита бошладилар», дейилди солномада.

Бироқ қалъа ҳимоячиларининг шодликлари узоққа бормади: рақиб камонбозларининг ниҳоятда аниқ ўқ ёмғири сабабли улар жойларини тарк айладилар. Айнан шу пайтда ҳандақ устига кўприк ташлаб тега тагига ўтган мовароуннаҳрлик аскарларнинг бир бўлаги қалъа деворлари остидан ер ссти йўллари — нақблар қазий бошладилар.

Ишининг бундай тус олишини кутмаган шаҳар ҳокими ва Шом қўшинларининг саркардаси бошчилигидаги қалъа ҳимоячилари таслим бўлишни афзал кўрдилар.

Амир Темур ўз элчисини қатл этганларни жазолаш мақсадида душманларнинг бошларидан бир неча мезана тиклашни амр қилди...

Бу ғалабадан кўп ўтмай Улуғ амир Дамашқ томон йўл олди. Йўл-йўлакай у Ҳама ва Ҳўмс қалъа-

¹ Лотинча *græcus* — грек сўзидан, грегуа ўти — порох ва битум асосида тайёрланган алапгаланувчи таркиб, сувга ташланганда ҳам ёнади (тарж.).

ларини истило қилди, уларнинг аҳолисидан соф рамзий ўлпон олинди.

У йўлда давом этиб лашкарсиз қолган Баалбак қалъасига етди. Қиш бошланаётганлиги ҳамда атрофни ўраб турган баланд тоғлардаги қор туфайли ҳавоси совуб кетган бу жаннатмакон шаҳарда қўшин узоқ турмади.

Ошпазларга бу ерда мева, сабзавот ва гўштнинг кўплиги ёққан бўлса, аскарлар араб афсоналарида айтилганидек бир пайтлар Сулаймон пайғамбарнинг амрига биноан Жинлар бунёд этган шаҳарнинг баҳайбат вайроналарини мириқиб томоша қилдилар.

Баалбакдан чиққач, қўшин Бекаа водийсида яйраб қўзғала бошлади.

Ҳозирги Заҳле шаҳрига етмасдан, Амир Темур Керак Нуҳ мавзесида узунлиги бир неча ўн метр, эни атиги бир метрли ғалати бир қабри (бу қабр ҳозир ҳам бор!) зиёрат қилиш учун тўхтади — Шарқда тарқалган ривоятларга қараганда бу Нуҳ пайғамбарнинг қабри ҳисобланади.

Мана шу ерда соҳибқирон ўзи Байрут ва Саида вилоятларида тартиб ўрнатиш учун юборган лашкарлари билан учрашди. Тўлиқ ҳолга келган қўшин бепоён водийни кесиб ўтди, Анжарда тўхтаб Литани чашмасидан сув ғамлаб олди ва сўнг Дамашққа олиб борувчи дара йўлидан ҳушёрликни йўқотмай олга юришда давом этди.

1400 йил декабрь ойининг биринчи кунлари Улуғ амир қўшини Суриянинг кўҳна пойтахтига кунботар томондан яқинлашди. Тоғ ён бағирликларига туташиб кетган ям-яшил водий марказида беҳисоб оппоқ уйлар, гумбаз ва миноралар қад тиклаб турарди.

Ироқ ва Арабистоннинг чанг тўла машаққатли карвон йўлларида келган сайёҳларга Дамашқ (араб часига Димашқ) жаннатнинг қоқ ўзгинаси эди. Шу сабабли ҳам уни «Ер юзидаги хол — Шом» деб аташарди.

Шаҳарга қачон асс солингани ёлғиз Худонинг ўзингагина маълум, зеро Иброҳим пайғамбар ҳаёти ҳақидаги ривоятларда ҳам, Миср фиръавилари ўн саккизинчи сулоласи даври китобларида ҳам Дамашқ йирик шаҳар сифатида тилга олинарди. Мусулмонлар уни уммавий халифаларнинг зебо пойтахти сифатида

4
яхши билишади, бироқ айнан мана шу сабабли ҳам
ишлар уни ёмон кўришади.

Амир Темури ҳам Дамашқини мамлук султонлигининг иккинчи йирик шаҳри ва дунёдаги энг бой масканлардан бири деб биларди. Бу ерда тайёрланган тилла тақинчоқлар, ёғоч ўймакорлиги, безакли шишалар, мисгарлик, кўнчилик маҳсулотлари ва кимхоб матолар Трабзондан Қамбалуккача барча савдогарларнинг ҳавасини келтирарди.

Қамал пайтида у бир неча марта бу бой шаҳарни ва унинг аҳолисини кулфатлардан асраб қолишга ҳаракат қилди. Афсуски, ёш султоннинг бемаъни қилиқлари ва ўз лашкарларининг ваҳшиёна хатти-ҳаракатлари унинг бу уринишларини чиппака чиқарди.

Дастлаб Ҳалаб шаҳридаги қиргиндан омон қолганларнинг ҳикояларидан сўнг дамашқликлар ҳам Ҳўмс ва Ҳама сингари тинчгина таслим бўлишни исташганди, бироқ Фаражнинг кўп сонли яхши қуролланган суворийлар билан шаҳарга ёрдамга келиши туфайли қаршилик кўрсатиш тарафдорларининг қўллари баланд келди.

Амир Темури ўз лашкаргоҳини шаҳарнинг гарбига қурган бўлиб, бу ердаги баланд тепаликдан яқин-атроф худди қафтдагидек яққол кўриниб турарди. У икки зобити ташлаб келган сулҳ таклифига султон Фаражнинг жавобини кутмоқда эди.

Фараж бу сафар ҳам илгаригидек қўпол, аммо макрли жавоб қайтарди. У «Қотиллар уюшмаси»нинг кекса раҳбарига «нозик бир иш» топширди — Эрон подшоҳи Ҳалокухон XIII асрда бу гнёҳвандлар мазҳаби аъзоларини қўриб, уларнинг масканларини вайрон қилган бўлса ҳам, Сурняда уларнинг ҳамон кичик бир гуруҳи фаолият кўрсатарди.

Бу вазифани бажариш топширилган уч фанатик Улуғ амирнинг қабулига кириб, уни ўлдириш учун қулай пайтнй кута бошлашди, аммо уларнинг шубҳали кўринишини сезиб қолган мирзолардан бири қўриқчиларга хабар берди. Меҳмонлар тафтиш қилиниб, улардан заҳарланган ханжарлар топилди. Улар қийноққа солингач, ўлим олдидан ўзларини ким жўнатганини айтиб бердилар. Бунга жавобан Амир Темури Фараж-

нинг Ҳалаб шаҳрида банди қилинган амир ул-умаросини қатл эттирди.

Орадан кўп ўтмай шаҳар ташқарисига чиққан султон лашкарлари Амир Темур суворийларидан бир неча бўлинмасини қувиб юбордилар. Бу воқеадан сўнг дамашқликлар бир оз тинчландилар, аммо улар ғаним суворийларининг бу «чекиниши» ҳарбий ҳийла ёканлигини, суворийлар ўз қўмондонларининг амрини бажарганликларини ҳаёлларига ҳам келтирмадилар.

Соҳибқиронга султон қўшинларининг суриялик ва мисрлик нуфузли саркардалари умидсизликка тушаётгани ва ҳатто, шаҳарни ташлаб кетиш ҳақида гап очаетгани ҳақида хабар етказишди. Дамашқдек катта шаҳарни қамал қилиб туриш мушкуллиги сабабли Улуғ амир ўз душманларини юқоридаги каби ҳийла-лар билан ҳал қилувчи муҳосарагача ушлаб туришга ва вақт-вақти билан уларга ёлғон ғалаба нашиндаларини инъом этиб туришга қарор қилган эди.

Шу орада Улуғ амирининг орнятига тсгадиган бир воқеа рўй берди. Сурияликларининг шаҳар деворлари олдидаги юзаки ғалабасидан сўнг синглисининг ўгли — жияни султон Ҳусайн қўшиндан қочиб, Фараж ёнига кетиб қолди.

Ўз ёнида темурийлар оиласининг вакили турганидан боши осмонга етган султон унинг калласини олиш ёки мамлакат одатига кўра маҳаллий либос кийдириш ўрнига йирик бир бўлинмага раҳбар этиб тайинлади.

Амир Темур ўзини яна бир бор «ерга уриб» Фараж ҳузурига янги элчи йўллади ва ундаи қўшинининг зобити ҳамда жиянини қайтариб беришини сўради. У агар шаҳар таслим бўлса, унинг аҳолиси ва ҳимоячиларининг ҳаётларини сақлашни ваъда қилди.

Бу сафар чопар эҳтиром билан қарши олинди; ҳатто унинг шарафига мушакбозлик ҳам уюштирилди. Фараж бир ҳафтадан кейин Амир Темурнинг икки одами-ни қайтариб беришга ва уни ўз ҳукмдори деб тан олишга сўз берди.

Унинг бу умидбахш жавобидан сўнг рақиблар ўртасида рамзий сулҳ ўрнатилди, бу тинчлик Амир Темур ўз лашкарларини шаҳарнинг ғарбий чеккасидан унинг шимоли-шарқига, Дамашқни ўраб олган бепоен Гуфа бегининг майсазорларига кўчиришга аҳд қилган кунгача давом этди.

Рақиб қўшини лашкаргоҳни ўзгартириши пайтидаги одат тусига кириб қолган тартибсизликни кўрган Фаражнинг ақиблари галаба сонияси етиб келганига ишонч ҳосил қилдилар.

Тўлиқ таркибдаги Сурия ва Миср суворийлари ғанимга илк ногаҳоний зарба бериш учун шаҳар дарвозаларидан ўқдай отилиб чиқдилар. Амир Темур қўшинлари чекинаёпти, деб ўйлаган шаҳар аҳолиси эса қўлларидан пичоқ ва таёқлар билан султон аскарлари кетидан югуришди.

Ҳазабланган аҳоли қўшиннинг чағдавулига ҳужум қилганидан хабар топган Амир Темур воқеалар ўзи тузган режа бўйича бораётганига ишонч ҳосил қилди.

Ноқулай ҳолатдаги бу қадар катта миқдордаги қўшин кўз очиб юмгунча ўз жанговар тартибини тиклаб, қайта ҳужумга ўтиши мумкинлигини Фаражнинг маслаҳатчилари, ҳатто, хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар. Аммо Улуғ амир лашкарининг карнай-сурнайлари наъра тортиб, туғлар баланд кўтарилгач, айнан шундай ҳол рўй берди: унинг бу ишорасига жавобан қўшин фавжлари жипслашдилар, суворий бўлуклари ажиб ва мукамал бир ҳолатни эгалладиларким, сурияликларнинг қаршисида муҳорабага тўла шай қўшин пайдо бўлди.

Жанг қонли ва муросасиз кечди ҳамда Фараж қўшинининг қолдиқлари ва ақлдан озаёзган аҳолининг аралаш-қуралаш ҳолда очиқ қолдирилган шаҳар дарвозалари томон қочиши билан якунланди.

Тирик қолганларнинг бир қисми шаҳар ичкарасига киришга ва орқаларидан таъқиб этаётган мовароуннаҳрлик суворийлар етиб келишлари олдидан дарвозаларни беркитиб олишга муваффақ бўлишди, бироқ қалъа қаршисидаги текисликда сурияликларнинг беҳисоб жасадлари қолди.

Жанг пайтида ғаним қўшинининг сўл қанот фавжларини бошқараётган соҳибқироннинг жияни Ҳусайн қўлга олинди. Тоғаси ўз ҳукмдорлигининг биринчи кунларидан бошлаб оиласи аъзоларининг қонини тўкмаслик ақидасига риоя қилиши сабабли, қочоқ жиян бутун қўшин олдида сазойи қилинди.

Эртаси кун Улуғ амир лашкарлари шаҳар деворлари қаршисида жанговар тартибда саф тортдилар. Орага чўккан сокинликни баҳайбат дўмбираларнинг

бир меъёрдаги огир садолари ва суворийлар фавжлари олдидан жой олган филларнинг наъралари бузиб турарди, ҳолос. Ваҳима босган Дамашқ аҳолиси деворларнинг шинакларидан бу сокин ва қудратли қўшинчи унсиз кузатиб турар, бу чақириққа ҳеч ким жавоб беришга журъат қилолмас, шаҳар дарвозалари тақа-тақ беркитилган эди.

Тун пардаси ортида Фараж ва унинг ақибчилари шаҳарни хонларча тарк этдилар ва Мисрга қараб қочдилар.

Ўз ҳолига ташлаб қўйилган Дамашқ аҳолиси ва ҳимоячилари шафқат сўрашга қарор қилдилар; Амир Темурнинг илм аҳли ва уламоларга бўлган алоҳида муносабатидан хабарлари борлигидан улар шаҳардаги энг кўзга кўринган шарифлар, қозию имомлар, фиқҳ аҳли ва уламолардан иборат вакиллар гуруҳини соҳибқирон ҳузурига йўлладилар.

Тақдирнинг тақозосини бир қаранг: ушбу вакиллар гуруҳига мағриблик зукко муаррих Валиуддин Ибн Халдун бошчилик қиларди. Миср султони саройида юқори лавозимда ишлаётган Ибн Халдун ўз хўжаси билан Дамашққа бориб қолган ва у томонидан хиёнаткорона ташлаб кетилган эди. Донолиги ва ўзини муносиб тута билишлиги сабабли шаҳар аҳли уни ўз вакили этиб танлади.

Ибн Халдун Амир Темур билан бўлган учрашувларини ўз «Хотиралар»ида баён қилган. Унинг ҳикояси Дамашқда банди қилинган суриялик адиб Ибн Арабшоҳнинг китобидан жой олган фаслда ҳам тасдиқланади, бироқ у Ибн Халдунга хос баъзи бўрттиришлардан холи.

Амир Темур шаҳар вакилларини дастурхонга таклиф қилди ҳамда чеҳрасидан нур ёғиб турган Ибн Халдунга ўз ёнидан жой берди. Дастурхон атрофида улар икковлон қизиқарли суҳбат бошладилар. Мулоқот чоғида Улуғ амирнинг суҳбатдоши унинг ҳарбий саркарда эканлигини бутунлай унутди: Ибн Халдун кўз ўнгиде тарихнинг ўткир билимдони намоён бўлди — бу ҳақиқатдан ҳам шундай эди.

Муаррихларнинг таъкидлашича, Амир Темур тарихий китобларни ўқиб беришларини ва олимлар билан тарихий мавзуларда суҳбат қуришни ёқтирар, шу сабабли ўзи тарихдан қанчалар сабоқ олиши мумкин бўлса, шунчалар сабоқ беришга ҳам қодир эди.

Ў Ибн Халдундан Мағриб жуғрофияси ва ҳукмдорлари хусусида узоқ суриштирди, сўнгра суҳбатдошига Мовароуннаҳр ҳукмдорлари, у ерда рўй берган ва бераётган воқеалар ҳамда қўшни давлатлар ҳақида батафсил ва мукамал ҳикоя қилиб бериб, ўз билими ва иқтидори билан бу соҳанинг зукко билимдонни Ибн Халдунни ҳам лол қолдирди.

Банди этилган мисрлик ҳамкасбларини озод қилиш мақсадида Ибн Халдун Улуғ амирга унинг Мағрибга ҳам қадам қўйиши ҳақида мунажжимлар қилган га-ройиб башоратларни ҳикоя қилиб берди. Мағриблик мунажжимларнинг башоратларига қараганда улар кузатган самовий икки олий буржнинг бир-бирига яқинлашуви шимоли-шарқий давлатларнинг биридан чиққан қудратли қўмондон ўз юртларигача келишидан далолат берар эмиш. Ибн Халдун талабалик даврида феслик бир авлиё ҳам унга бу фотиҳ чодирларда яшайдиган бир халқни инсоният дунёсининг энг катта қисмига ҳукмронлик қилишга етаклайди, деб айтган экан.

Муаррих унга мағриблик сўфилар бир неча йиллардап бери шу даҳшатли саркардани тилларидан қўймаётганликларини ҳам айтди. Кўпчилик уламолар бир овоздан ер юзи аҳли бу жаҳонгирдан 1382 йили хабар топади, дейишган экан.

Амир Темур ўз ғайритабiiй қисматида рўй берган бир воқеани мағриблик дин ва илм аҳли олдиндан башорат қилганларини билиб мамнун бўлди, бироқ бу маълумотлар учун Ибн Халдунга миннатдорчилик изҳор этишга улгурмади, зеро шу кун унга Дамашқ ўз дарвозаларини очиб, таслим бажо келтиришга шай турганлиги ҳақида хабар бердилар.

Ибн Халдуннинг гувоҳлик беришича, соҳибқироннинг оёғида қўзгалган оғриқ туфайли уни қўлда кўтариб ташқарига олиб чиқдилар ва отга ўтқиздилар; эгарда маҳкам ўтириб олган фотиҳ ўз ортидан барча амиру акобирларини эргаштириб шаҳар томон йўл олди.

Бошқа бир кун Ибн Халдун туркий халқлар ода-тига кўра Амир Темурга совға қилиш учун бозордан Қуръон, жойнамоз ва тўрт қути ширилик сотиб олади. Соҳибқирон ҳамманинг ҳузурида бу камтар совгаларни шу қадар мамнуният билан қабул қилдиким, гўё унинг оёқлари остида одатда таслим бажо қилган

ҳўкмронлар келтирадиган бебаҳо хазиналар ётгандек эди.

— Тила тилагингни! — деди у Ибн Халдунга.

Муаррих уни ўз ҳимоясига олишни илтимос қилди. Унинг бу тилаги шу заҳотиёқ бажо келтирилди.

— Биз билан бирга бўл, — дея таклиф қилди соҳибқирон. — Хатарлардан ҳоли яшайсан.

Бунга жавобан Ибн Халдун ундан Миср султони ташлаб кетган амалдорлар ва қориларга махсус рухсатнома ёзиб беришни сўрашга журъат қилди.

Амир Темур ўз котибини чақириб, сўралган ҳужжатни тайёрлатди, унга биноан мазкур ҳужжатни кўрсатганларнинг ҳаётлари ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳимоя қилиниши лозим эди.

Шунинг ёддан чиқармаслик керакки, Улуғ амир Ибн Халдунга қанчалар марҳамат кўрсатмасин, айнан шу вақтда унинг аскарлари шаҳарни тинмай ғорат қилар, яширилган бойликларни талаб қилиб аҳолини азобларди.

Амир Темур Дамашқдан кетишга ҳозирлик кўраётганидан хабар топган Ибн Халдун унинг ҳузурига ташриф буюриб, ўзига кўрсатган ғамхўрликлари учун миннатдорчилик билдирди. Бу воқеа 1401 йил 26 февралда рўй берди.

Агар бу воқеаларни Ибн Халдундан бошқа одам ҳикоя қилганида кексайиб қолган жаҳонгирнинг ҳикоя муаллифига кўрсатган илтифотларига ишониш қийин бўларди.

Яна бир мисол: алломанинг дипломи оғритмай унга катта миқдорда ақча қолдиришни истаган Улуғ амир ундан хачирини тилло баҳосига ўзига сотишни илтимос қилади: соҳибқирон таклиф қилган пул зотдор бир отнинг нархига тенг эди.

Маълумки, Улуғ амир фатҳ этилган ўлкаларнинг энг сара инсонларини одатда Самарқандга «жўнатарди». Бироқ Ибн Халдун учун у бир истисно қилди.

— Энди қаерга бормоқчисен? — деб сўради ундан жаҳонгир.

Бу савол бир тузоқ бўлиши мумкин, деб ўйлаган муаррих ҳар эҳтимолга қарши шундай жавоб қилди:

— Ихтиёрим сенинг қўлингда, айтган жойингга борурмен, ҳукмдор.

Амир Темур унга унсиз узоқ тикилиб турди.

— Сен ватанингга, онлангга қайтишинг лозим.

У шу заҳотиёқ одамлар орасида турган энг яқини бандаргоҳнинг ҳокимини чақириб, унга Ибн Халдундан хабардор бўлиб туришни топширди. Аллома эртасигаёқ йўлга чиқди ва эсон-омон Мағрибга етиб олди.

Ҳеч шубҳа йўқки, Амир Темур фаровонликда яшагани туфайли ҳам Ибн Халдундек олий зотни — бутун замонлар ва халқларнинг энг йирик муаррихини тан олиб, унга иззатда бўлди.

Афсуски, Дамашқ аҳли Ибн Халдуннинг қисмати-га минг марта ҳавас қилса арзирди. Шаҳар аҳлига катта бир ўлпон тайинлаган Улуғ амир ўз нозирларини шу ўлпонни йиғиш учун жўнатди; ўлпончилар ўзларига топширилган вазифани бажаришга киришдилар.

Эҳтимол, қалъа аҳли кўрсатган узоқ қаршилик ўзининг бошқа режаларини амалга оширишни кечиктириб юборгани учун Улуғ амирнинг жаҳли чиққан-дир.

Бироқ, Деҳлида йўл қўйилган хунрезлик Дамашқда такрорланмаслиги учун у лашкарларга шаҳарга киришни ман қилди. Шунинг учун ҳам шаҳар дарвозалари ҳар эҳтимолга қарши миҳлаб ташланди, фақатгина унинг жанубий дарвозаси Боб-ал-Сағир очик бўлиб, ундан хизматчи аскарлар фойдаланишарди, холос. Шунга қарамай қўшин ичидан бир неча киши шаҳарга кириб, ғорат қилишга ҳаракат қилди. Бироқ улар Амир Темур амри билан ушланиб, оломон кўз ўнгида дорга осилди. Шаҳар ички қалъаси таслим бўлишни истамай, қаршилик кўрсатишни давом эттираётганлиги сабабли Улуғ амир катта куч ишлатишга қарор қилди. Сараланган фавжлар Барада («Олтин дарё») ёқалаб XIII асрда Салоҳиддин¹нинг укаси томонидан қурдирилган бу саройнинг мустаҳкам истеҳкомларига етиб олишди. Сарой деворларини ҳар ўттиз метрда тикланган ёй шаклидаги баланд буржлар қўриқлаб турарди.

Қўшин таркибидаги қурувчилар қалъа қаршисида унинг деворларидан баландроқ ёғоч минора тикладилар, ушбу минорадан қалъа ҳимоячилари устига турли

¹ Миср (1171—1193) ва Сурия (1174—1193) султони Салоҳиддин ал-Аюбий назарда тутилмоқда (тарж.).

қуруллардан ўқ ва тош ёмғирни ёгдириш мумкин эди. Деворлар остидан эса пақб — ер ости йўллари қазий бошладилар. Девор пойдеворига ишлатилган қаттиқ тошлар дастлаб ёғоч ёқиб қаттиқ қиздирилгач, устига тезда совуқ сув қуйилар ва шундан сўнг бўлакларга бўлиб ажратиб олинарди.

Бу орада Амир Темур шаҳар саройларидан бирнда Самарқандга жўнатиш учун танланаётган энг моҳир ҳунарманд ва олимлар танловида иштирок этарди. Мажлисда у форс ва суриялик уламолар билан узоқ мунозаралар ташкил этиб, ўз шахсининг энг олижаноб қирраларини таъкидлаб кўрсатишни ҳам унутмади. Бундан ташқари у шаҳарда Муҳаммад пайгамбар рафиқаларининг хоклари учун иккита гумбаздор сағана қурдирди; унинг бу ишига миннатдорчилик сифатида шаҳар тикувчилари унга заррин ипак тўн ҳадя қилдилар.

Кунлардан бир кунн бир чопар қалтираганича Миср султонининг мактубини келтирди. Мактубда шундай дейиларди:

«Бизни асло сиздан қўрқаяпти, деб ўйламангиз. Биз салтанатимиз пойтахтида тартиб ўрнатиш учун шошилиш равишда жўнаб кетишга мажбур бўлдик. Биз газабнок шерлардек сиз томон қайтиб келурмиз ҳамда сизни пишиб етилган бугдойдек янчиб ташлармиз; йиғлаб-ёлворишингиз мумкин, аммо шафқат бўлмайди».

Бу қуруқ сафсатадан иборат мактубни ўқиб, Улуғ амир маза қилиб кулди, уни келтирган чопарга эса бир неча тилла танга бериб жўнатди.

Қирқ уч кунлик қамалдан сўнг қалъа таслим бўлди. Бунчалик узоқ қаршилик кўрсатгани учун шаҳарни жазолаш ва водийда туриб шунчалик сабр-тоқат кўрсатган аскарларини тақдирлаш мақсадида Амир Темур қўшинига Дамашққа киришга ва уни уч кечаю уч кундуз горат қилишга ижозат берди. Аҳолига зиён етказмаслик ниятида уларни амирлар ҳимояси остида олдиндан шаҳар ташқарисига олиб чиқдилар. Аскарлар турли-туман беҳисоб бойлик орттирдилар.

Бахтга қарши, улар олиб кетиш мушкул бўлган ашёларни ёқиб ташлаш учун шаҳар кўчаларида гулханлар ёқдилар. Гулханлар қаровсиз қолдирилди, эсаётган шамол эса ўз ҳунарини кўрсатди: кучли ёнғин бошланиб, шаҳар марказини аланга қамраб олди.

VIII асрда халифа Валид томонидан авлиё Жан Батист черкови ўрнида асос солинган уммавийлар жомеъ масжидига ҳам ўт кетди. Амир Темур юборган ўт ўчирувчилар етиб келгунича бу ажойиб бинонинг томи ва деворларининг бир қисми қулаб тушди.

Амир Темур Дамашқни 1401 йил 19 мартда тарк этди. Унинг ортида шаҳар харобалари қолди, холос. Соҳибқирон кетгач, шаҳар аҳлининг катта қисми очлик ва хасталикдан қирилиб битди. 29 март куни пайдо бўлган чигирткалар босқини экинзорларни яқсон қилди. Даҳшатли очарчилик бошланиб, одамлар бир-бирини ея бошладилар...

Олган мажбуриятларига содиқ эҳтиёткор Хўмс Улуғ амирга яна ўз дарвозаларини очди ва шу сабабли ҳеч қандай зиён кўрмади. У лашкарларни бу шаҳардан Палмир ва Антиош қалъаларини фатҳ этишга, Фрот дарёси қирғоғида туркманларнинг моллари боқиладиган майсазорларни тортиб олишга жўнатди.

Ҳама шаҳри эса унинг аҳолиси Амир Темур лашкарлари бу ерлардан илк бора ўтатуриб қурган биноларни бузганликлари учун ғорат қилинди. Ҳалаб шаҳри бу ерда турган фавжлар кетатуриб қўйган ёнғиндан қисман жафо чекди.

Ниҳоят, Фрот дарёси ёқалаб ўз қўшинларини йиғиб, Амир Темур Сурияни тарк этди ва Месопотамия томон йўл солди. Мамлуклар энди ҳеч нарсага қодир эмасди.

У шу вилоят ҳокимларини ўзига бўйсундириш билан бир қаторда қўшинининг бир қисмини Бағдодга жўнатди. Бағдод уларга дарвозаларини очмади: шаҳар жангга ҳозир эди.

Султон шаҳарда йўқлиги туфайли, ноиб унинг ҳукмдори шаҳар дарвозаларини шахсан Амир Темурнинг ўзигагина очишни буюрганини айтди. Бундан хабар топган соҳибқирон Мосул мавзесини тарк айлаб, Бағдод томон қушдек учди. Шаҳар деворлари остига етиб келиб, у ўзининг шу ердалигини маълум қилди ва шаҳардан таслим бажо келтиришни талаб қилди.

Бу иш султон Аҳмад режаси бўйича амалга оширилаётган ҳийла бўлиб, ноиб, ҳақиқатдан кўз юмиб, ҳар куни Амир Темур келгани йўқ, деб жар солдирар ва аҳolini қаршилиқ кўрсатишга чақирар эди. Улуғ амирни кўрган чопарлар Бағдодга киргач, ноиб уларнинг овозини ўчириб қўярди.

Шундай қилиб, шаҳар Амир Темурга ўз дарвозаларини очмас, деворларнинг шинакларидан эса қуролланган жангчилар аримасди.

Шундан сўнг Амир Темур Бағдод эркаклари ва аёлларига ўзининг шу ердалигига заррача шубҳа бўлмаслигини ўзига хос равишда маълум қилишга қарор қилди. Унинг амрига биноан лашкарлари шаҳарни шундай қуршаб олдиларки, ундан бирор қумурсқа ҳам чиқиб кетолмайдиган бўлди.

Исканжага олинган шаҳар аҳли ҳамма нарса қўлдан бой берилганини англади; шаҳар иккинчи марта ҳам таслим бўлишдан воз кечиб, ўзини Улуғ амирнинг қонунига биноан ўлимга маҳкум этилган қалъалар тоифасига қўшиб қўйган эди.

Икки томоннинг ҳам аҳволи оғир эди. Чунки 1401 йилнинг июли шу қадар иссиқ келдики, солномада таъкидланишича, олов бўлиб ёнаётган осмондан куйиб кул бўлган қушлар ерга тап этиб тушарди. Қушлардан бир куни, жазирамага чидамаган қалъа қўриқчилари деворлардаги жойларини ташлаб, деразалари ёпиқ муздеккина уйларида бир оз ҳордиқ чиқариб келиш учун кетдилар. Улар ўз дубулғаларини шинаклар ортига қўйилган ходаларга усталик билан кийгазиб кетган эдилар.

Аmmo Амир Темур аскарларидан бирининг ўткир нигоҳи бу қўпол макрни сезмай қолмади; бундан огоҳ топган қўшин фурсатни қўлдан бермай ўта эҳтиёткорлик билан деворлардан кўтарилди. Пешинда уйқуга ётган шаҳар аҳли қон дарёсига ғарқ бўлди.

Ўтган сафар Бағдод таслим бўлганида Амир Темур шаҳарликларга раҳм қилганди, ammo бу сафар у шафқатсиз бўлди. Қурбонларнинг сони тўқсон минг кишига етди. Шунга қарамай шаҳарликларнинг оз сонли бир гуруҳи омон қолди: булар шаҳар бойликлари билан бирга Самарқандга жўнатилган олимлар, ҳунармандлар ва уламолар эди.

Аскарлар шаҳардаги энг катта биноларни буза бошладилар, бироқ орадан кўп ўтмай Амир Темур шаҳарни ташлаб кетишга буйруқ берди. Чунки кўчакўйдаги мурдалар туфайли заҳарланган ҳаводан нафас олиш бутун қўшин учун фожиали тугаши мумкин эди. Қўшин Гуржистонга қайтиш учун шимолга йўл олди. Мамлуклардан, Султон Аҳмад салтанатидан ке-

йини Ироқи Араб бутунлай сафдан чиқарилган, Боязид билан Амир Темур ўртасида ҳеч ким қолмаган эди.

Амир Темур Дамашқдалигида Боязид ўз иттифоқчилари Қора Юсуф ва Аҳмаднинг кўмаги билан Амир Темур ҳимоясида бўлмиш Таҳартеннинг ўлкаси Арзинжонни қўлга киритган, унинг оила аъзоларини қамоққа солиб, ўзи Бурсага қайтган эди.

Амир Темур бу воқсадан Озарбойжоннинг Нахичеванига етиб келгач, хабар топди ва зудлик билан барча лашкарларини бир туғ остига йиғди. Боязид ҳам худди шундай қилди. Бироқ уларнинг иккиси ҳам бўлажак ҳал қилувчи жангга яхшилаб ҳозирлик кўриш мақсадида вақтдан ютишга ҳаракат қиларди.

Шунинг учун ҳам Боязиднинг миясига ғаними ҳузурига элчи қилиб Таҳартеннинг ўзини юбориш фикри келди. Унинг вазифаси, зотан бунга ҳеч кимнинг кўзи етмаса-да, тинчлик ўрнатишга ҳаракат қилиш эди. Турк султони кутилмаган элчига, агар у Амир Темурни сулҳ тузишга кўндира олса, оила аъзоларининг барчасини озод қилишга сўз берди.

Амир Темур эса ўзини вассалининг илтимосини қабул қилгандек кўрсатди ва Боязидни бунга ишонтириш учун лашкарлари билан Гуржистонга бориб, ов билан машғул бўлди. Орадан кўп ўтмай, у Дарбанд довоининг жанубида қўшини учун лашкаргоҳ қурдира бошлади ва баҳор келиши биланоқ Дашти Қипчоқни фатҳ этажагини эълон қилди.

Мана шу ерда унга сеvimли пабираси Муҳаммад Султон бошчилигида Самарқанддан мадад кучлари етиб келди. Муҳаммад Султон қўшинига кирувчи суворийлар шу қадар зўр қуролланган эдиларки, бунақасини бутун Осиёда илгарин ҳеч ким кўрмаган эди.

Солномаларда таъкидланишича, қўшинининг ҳар бир фавжининг алоҳида рангли ўз туғи бўлиб, бу фавж аскарларини отлари ҳам айнан шу рангдаги совут, зирҳ, қалқон, эгар, ёпинчиқ, белбоғ, ўқдон, халта ва найзалар билан таъминланган эди. Шу алфозда оқ, яшил, бинафша ёхуд қизил рангли фавжлар мавжуд эди.

Дубулғалари пачоқланган ва зирҳлари тешилиб, ранги ўчиб кетган эски аскарлар янги келганларнинг ярақлаб турган яроғларига беқийс ҳавас билан термулишарди.

Султон Аҳмадга келсак, унинг бир ақидаси бор эди: агар омон қолай десанг, Амир Темур қадам қўйган

вилоятга оёқ босма. У мамлуклар мағлубиятидан сўнг ўзига бошпана берган Боязиднинг саройидан ҳам кетиб, кўҳна салтанати Ироқи Арабга қайтди. Унинг дўсти, қорақўюнлу туркманларнинг сардори Қора Юсуф турк султони ортига яшириниб, Улуғ амирнинг гашига тега бошлади.

Амир Темур эса усмонлиларнинг янгидан-янги элчиларини қабул қилар, султон уларни рақибининг газабини сўндриш учун йўллар эди. Соҳибқирон уларга Боязиднинг ислом ғанимларига қарши курашидаги жасоратларига таъзим қилишини изҳор этиш билан бирга унинг «бутун ер юзидаги энг қабиҳ инсон» Қора Юсуфга бошпана беришига қарши эканини билдирди. Агар у чиндан ҳам сулҳ тузишни истаса, энг аввало туркманни Амир Темур қўлига топшириши ҳамда Ташхартеннинг молу мулки ва давлатини қайтариб бериши лозим эди.

ТУРКИЯНИНГ МАҲВ ЭТИЛИШИ ВА ЯНИЧАРЛАР ҲАЛОКАТИ

Боязиднинг жавобини кутиб, Амир Темур ўз лашкарларига Аракс дарёси (Арманистон)дан бошланувчи қуриб қолган кўҳна канал ўзанини қумлардан тозалаш ва таъмирлашни буюрди. Таъмирланган каналга «Наҳри барлос» («Жуйи барлос») деб ном берилди.

Шу бунёдкорлик лаҳзаларида у ўз қўшинини тўлиқ кўрикдан ўтказди ва уни Кичик Осиёда туркларга қарши курашда амал қилинажак стратегияга мос равишда қайта ташкил қилди.

Бироқ, шунга қарамай, у уруш бошлашга ҳамон иккиланиб турар, зеро яничарлар асосий кучини ташкил қилган қудратли қўшинга эга Боязидни ғоят хавфли рақиб деб ҳисобларди.

Бўлажак муҳорабада икки буюк салтанат: туркий ва турклашган халқлардан иборат Амир Темур салтанати ва оврўполик вассаллари томонидан қўллаб-қувватланган Боязиднинг усмонли турклар салтанати тўқнашади. Осиёлик туркий халқлар оврўполик туркий халқларга қарши чиқади, шарқий турклар сардори гарбий турклар сардори билан беллашади.

Гарбий турк давлати чексиз саргузаштлар натижасида пайдо бўлган. 1221 йил мўғулларнинг Марказий Осиёга бостириб келиши натижасида туркий қавмлардан бўлмиш ўғузлар ўз юртларини ташлаб, Кичик Осиёга келиб қолдилар. Ов қилиш ва мол боқиш учун қулай макон ахтариб юрган бу халқнинг Эртўғрул исмли бир киши бошчилигидаги уруғи мушкул аҳволга тушиб қолган Кўнянинг салжукий султонига ўз хизматини таклиф қилди. Бўнинг эвазига Боязиднинг бобокалонига Константинополдан атиги икки юз километр наридаги Онадўлидан кичик бир ўтлоқ ажратилди. Худди мана шу кичик маскандан келажакда Буюк турк салтанати ўсиб чиқди.

Бу салтанатнинг илк қадамлари ҳақида деярли маълумотлар йўқ. Эртўғрулнинг ўғли исломни қабул қилди ва Усмон деган ном олди (унинг одамлари эса усмонлилар деб атала бошланди). Қадимий анъаналардагидек

қаттиққўл бу ҳукмдор инсоният тарихидаги энг буюк сулолалардан бирига асос солди. У оламдан ўтганида қолдирган шахсий мол-дунёси бир кимхоб тўн, салла, беш-олти шиша қадаҳ, бир дона қошиқ ва туздондан иборат эди, холос. У ҳукмронлик пайтида ўғли Урхон Бурса шаҳрини қўлга киритди ва Константинопол унга қарши йўллаган ёлланма лашкарларни тор-мор этди.

Шу пайтгача бу туркларнинг қўшини феодал тузилишга эга бўлиб, суворийларнинг ер-суви бўлмас, бироқ улар султоннинг биринчи даъвати бўйича бир туғ остига йиғилишар, жанговар қурол-яроғ ва асбоб-анжомни ўзлари топишарди. Тахтга ўтирган Урхон ва унинг укаси Алоуддин насроний қўшинларни енгил ва янги ҳудудларни истило қилиш учун бешафқат, аммо интизомсиз суворийлар ёнига туну кун жангга шай садоқатли аскарлар бўлинмалари қўшиш лозимлигини англаб етдилар.

Улар ўнлик, юзлик ва мингликлардан ташкил топиб, бир хил жанговаркийим кийган доимий пиёда қўшинлар бўлинмаларини туздилар; бу бўлинмаларда хизмат қилувчи аскарлар кунига бир кумуш тангадан иборат маош олишарди. Уша пайтлар учун бу катта муваффақият бўлса-да, салтанатни фалокатга олиб келишига бир сония қолди, зеро пиёда (туркча «пняде»)лар тартиб-интизомсиз ва ташқи таъсирларга берилувчан жангчилар бўлиб чиқишди.

Шаҳзода Алоуддин ва Халил Сендерели пошо бунинг иложини топдилар. Замона турклари тартиб-интизомдан йироқ ва пиёда жанг санъатига уқувсиз бўлганликлари сабабли улар исломни қабул қилган оврўполик бандилар орасидан пиёда аскарлар лашкарини тузиш фикрига келдилар. Бу гоյ муаллифларнинг махфий режаларига биноан, усмонли туркларнинг турли исён ва фитналаридан йироқ мазкур янги бўлинмалар султонга садоқатли хизмат қилиши лозим эди.

Ажнабий ёлланма жангчиларга ҳам кўп ишониб бўлмаслиги маълум бўлгач, Қора Рустам исмли бир фақих насронийлардан олиб қочилган ёш болалардан фойдаланишни таклиф қилди; унинг фикрига кўра ўғил болалар ҳам жисмоний, ҳам маънавий тайёргарликдан ўтиб, султон хизматига киришлари лозим эди. Қора Рустамнинг фикри тўғри чиқди: насроний оилалардан ёлланган ёхуд тартиб олинган (ушбу режа «Топширма», туркча «Девширма» номини олган эди) энг бақувват (юнон, армани, румин, поляк, можор, гуржи ва ҳ. к.) ўғил бола-

лар ислом динига ўтказилар, уларга турк тили ўргати-
либ, ўз ота-оналари унуттирилар ва султон қиёфасида
улар учун ягона ғамхўр инсон тасвирланар эди. Улар
бўлажак аскарлик санъатининг сир-асрорларини қатъий
ва тинимсиз машқларда ўрганишса, Бектоши дарвишлар
мазҳабидан бўлмиш имомлар уларга ислом динидан таъ-
лим беришарди.

1362 йил Мурод I замонасида мазкур бўлинма рас-
мий равишда маълум қилинди; уни «янги черик» ёхуд
туркчасига «Йенечери» деб атай бошлашди, овруполник-
лар эса уни «яничарлар»га айлантириб юборишди.

Бу бўлинма аскарлари шокиласи елкасига тушиб ту-
рувчи баланд ва мураббаъ шаклидаги бош кийими, қа-
лин қизил ранг матодан тайёрланган кенг тўн ва мовий
ранг ҳилниллама шалвор кийишар эди. Улар шамшир,
донра шаклидаги қалқон, ханжар, икки тигли болтача,
камон ва ўқ-ёй билан қуролланишарди.

Бўлинмага янги қабул қилинганлар қуйидаги қоида-
ларга амал қилишга қасамёд этишарди:

Яничарлар зобитларга сўзсиз итоат қиладилар, амал-
дорларга бўйсунадилар;

Яничарлар иноқликда яшашлари ва ягона оилани
ташқил қилишлари лозим;

Яничарлар ҳақиқий аскарларга ёт мол-дунёдан юз
ўгиришади, улар бойликни самимийликдан ахтари-
шади;

Яничарлар ҳазрат Бектош йўлини тутишади ва ислом-
нинг барча ақида ва қоидаларига риоя қилишади;

Яничарларнинг шахсий оила қуриши тақиқланади;

Яничарлар ўз ҳарбий билимларини назарий ва амалий
жиҳатдан мустаҳкамлаб борадилар;

Яничарлар бошқа касб-ҳунар эгаллашлари мумкин
эмас;

Яничарликка фақат девширма қонунига биноан қа-
бул қилинадилар.

Яничарларни узоқ вақт музаффарият шуъласи қур-
шаб турди. Чунки султон уларни асосий қўшинга қарши
жангда ҳолдан тойган ғаним устига солар, яничарлар-
нинг жанггоҳда пайдо бўлишининг ўзиёқ шаронтин
бутунлай ўзгартирар, турк қўшини ғалабасини таъмин-
лар эди.

Турк лашкарлари сафида мазкур сараланган қисмдан
ташқари махсус суворийлар ва сипоҳилар бўлинмалари
ҳам мавжуд эди. Ўта тезкор суворийлар, асосан, душман

қочганида таъқиб этиш учун ишга солинар, турк қўшинининг хабаргирлари ҳам шу суворийлардан олинарди. Сипоҳийлар эса шарқона зирҳ кийишар, қуроллари қалқон, найза, ўқ-ёй, болта ёхуд тўқмоқ, қилич ва ханжардан иборат эди. Сипоҳилар авлоддан авлодга мерос қолувчи амлоқларга эга бўлиб, қўшинга ўз даромадларига мос равишда яхши қуролланган суворийлар етказиб беришлари лозим бўлса, тезкор суворийлар горат ва бандилар тўлайдиган тўловлар ҳисобига кун кўришарди.

Турк сипоҳилари Амир Темур қўшинининг суворийларига мос келарди. Улар яничарлар билан бирга султон фахрий гвардиясини ташкил этишар ҳамда усмонлиларнинг алвон рангли муқаддас тугини кўтариб юришарди.

Лашкарларнинг қолганларини енгил суворийлар каби горат ҳисобига кун кўрувчи пиёда аскарлар («пияде») ташкил этарди. Султон Мурад I дан бошлаб эса турк қўшини фатҳ этилган давлатлардан жамланган насроний аскар бўлинмалари билан тўлдириладиган бўлди, уларнинг аксарияти ўз диндошларига қарши курашларда ҳам фидокорона жанг қилдилар. Бунга ўз шахзодалари бошчилигидаги серб суворийларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Мана шундай қўшинга эга бўлган Туркия султон Урхондан султон Боязидгача ўтган атиги қирқ йил ичида қудратли империяга айланди. Урхон бирин-кетин Бурса, Никодемия, Византиянинг иккинчи шахри Нисе, Пергам вилояти ва ниҳоят, Оврўпо қирғоғидаги Галлиполи шаҳарларини қўлга киритди.

Отаси бошлаган ишни унинг ўғли Мурад I муваффақиятли давом эттирди ва Анқара (Ангора ёхуд Ансир) ҳамда Андринопл шаҳарларини қўлга киритди ва ўз ҳукумати Андриноплга кўчирди. Бу билан у ўзини Оврўпога қарши қўйди, зеро бу шаҳар (ҳозирги Адрна) Юнонистон ва Булгория остоналарида жойлашган эди.

София 1383 йил фатҳ этилди, Солоникки босиб олинди; Булгориянинг ярми усмонлилар қўлига ўтди. Мурад империянинг шарқий сарҳадлари томон, бир пайтлар бутун Кичик Осиёни эгаллаган буюк салжуқийлар султонлиги парчаланиб кетиши патижасида пайдо бўлган кичик давлатларга ҳам кўз тикди ва уларни ўзига тобе қилди.

Косовода у ўғли Боязид кўмаги билан сербларни тор-мор қилди. Айнан мана шу муҳорабада Боязид сар-

кардалик қобилиятини намоён этди. Отаси Мурад ҳалок бўлган жанггоҳда Боязид ўзини султон деб эълон қилди. Маҳв этилган серблар шу кундан бошлаб султон қўшини сафига маълум миқдорда лашкар беришга мажбур этилдилар. Бу лашкарлар оврўполикларга қарши муҳорабаларда ҳам иштирок этдилар.

Боязид тез орада ўз аждодларига муносиб вори эканлигини кўрсатди. У византияликларнинг Осиёдаги энг сўнги қалъаси Ала-Шеррни қўлга киритди, Туркиянинг шарқий сарҳадлари яқинидаги Амир Темурдан ҳимоя кутаётган кичик мустақил давлатларни фатҳ этди, Константинополни қамалга олиб, ўзи иккинчи қўшин билан Оврўпога юриш бошлаб, Дунайгача кўтарилди. 1394 йили у бутун Булғорияни ўз империясига қўшиб олди ва Мажористонни, унинг кетидаи эса бутун Оврўпонни забт этиш ниятини яширмади. У барчага овоза қилиб «Тулпоримга Римдаги Авлиё Пётр черковининг меҳробида ем едираман!» деб жар солди.

Оврўполиклар бунга жавобан туркларга қарши навбатдаги (тўққизинчи) Салиб юришини уюштирдилар. Бургундия герцогининг ўғли, Невер¹ графи бошчилигидаги қиролнинг энг сара лашкарларини йўллаган Франция бу ишда асосий ўринни эгаллади; Невер графига Франция маршали Бусико ва У² графи ёрдам беришди. Салибчилар Дунай дарёси қирғоқларида можорларга қўшилишди ва султон қўл остида бўлган Никопол шаҳри томон юрдилар. Бахтга қарши французлар ўз иттифоқдошлари билан мурасага келолмадилар, Боязид эса уларнинг устига қўшин тортди.

Машҳур муҳораба 1396 йил 25 сентябрда Никопол шаҳри ёнида рўй берди. Француз суворийлари биринчи бўлиб жангга кирдилар ва турк лашкарлари сафларини ёриб ўтдилар, бироқ Боязидга энди етай деганларида яничарлар томонидан янчиб ташландилар. Можорлар ва уларнинг иттифоқдошлари эса султон қўшинлари захирасида турган серб суворийларининг зарбаларига дош беролмадилар.

Шафқатсизликда Амир Темурдан қолишмайдиган Боязид муҳорабада банди қилинган насронийларнинг

¹ Невер — Франциянинг марказида жойлашган графлик, IX аср охирида асос солинган (тарж.).

² У — Франциянинг шимолида, Нормандия ва Пикардия оралигида жойлашган Урта асрлардаги графлик (тарж.).

деярли барчасини қиличдан ўтказдирди ва зудлик билан рақибининг империя сарҳадларига яқинлашиб қолгани ҳақида ташвишли хабарлар келаётган Бурса шаҳрига қараб йўл олди. Жўнаб кетиш олдидан у ўз ақибларига Юнонистонни ер билан яқсон этиш тўғрисида кўрсатма берди.

Амир Темур билан жанг қилган саркардаларнинг энг ботири Боязид ташқи кўриниши алдамчи, паст бўйли, семиз, қирғий бурун кимса бўлиб, қаҳрамонлар ҳақидаги классик тасаввурнинг айнан тескарисин эди. Бироқ у аслида кучли, ҳаётга ташналигини тинимсиз айш-ишратлар сўндира олмаган, қизиққон, иродаси метиндек мустаҳкам, мардлиги билан аскарларни лол қолдирувчи инсон эди. Бунинг устига у моҳир саркарда бўлиб, ҳужумларининг тезкорлиги ва шафқатсизлиги учун «Йилдирим» — «Яшин» дея ном олган эди.

Амир Темурнинг рақибини ана шундай одам эди; аммо унинг ақиблари соҳибқиронни бу рақибнинг салтанатига ҳужум қилишдан қайтаришмоқда эди. Улар шу мақсадда бир қатор мунажжимлар тузган тақвимни Улуғ Амирга тутқазди. Тақвим бўйича у Боязидга қарши муҳорабада мағлубиятга учраши башорат қилинган эди. Амир Темур амирларни чақириб, уларга салтанатнинг энг машҳур мунажжимини тузган башоратни ўқиб чиқишни буюрди. Бу башорат биринчисининг аксини бўлиб, унда Миррих юлдузи фалак гумбазини Машриқдан Мағрибга кесиб ўтар, бу эса Машриқдан келган қўшни Мағриб лашкарларини маҳв этишини билдирар эди. Соҳибқирон бир қарорга келганини англаган ақиблар буюк мунажжимнинг башоратига қўшилдилар.

Боязид жангларда шоҳқалоқлиги билан ажралиб турса-да, муҳорабаларга жиддий тайёргарлик кўриш лозимлигини яхши биларди. Шу сабабли ҳам у Амир Темур мамлуклар билан жанг қилиб юрган бир пайтда Константинопол урушини вақтинча тўхтатган, Сивосни қайта қўлга киритган ва Бурса шаҳри яқинига қудратли бир қўшин йиғиб бошлаган бўлиб, бу ерга унинг овруполик ва осиелик вассаллари ҳам ўз лашкарларини келтирмоқда эдилар.

Ҳадеганда усмонли султондан жавоб келавермагач, Амир Темур Гуржистоннинг жанубига йўл олди. Улуғ амир айнан шу ерда Боязид билан жанг қилишга қарор қилган бўлса ажабмас. Чунки у кутилмаганда хотинла-

ри ва набираларини Табризга жўнатиб юборди. Шундай бўлса ҳам у султон ҳузурига сўнгги бор элчилар юбориб, ундан Кемаҳ қалъасини топширишни талаб қилди, агар султон ўғилларидан бирини омонат (гаров) қилиб юборсагина, усмонли салтанатини фатҳ этиш ниятидан қайтишини маълум қилди.

У чегара яқинидаги Авниқ қалъасида ўз элчилари қайтишини кута бошлади. Мана шу қисқагина тинчлик пайтида у иттифоқ тузишни таклиф қилиб келган Византия императори, Франция қиролининг элчиларини, ўз вассаллари генуяликларни ҳамда Кичик Осиё ва Константинопол атрофида жойлашган венецияликларни қабул қилди.

Константинопол императорининг вакили, доминикан мазҳабига мансуб руҳоний Франсуа, агар Амир Темур Боязидни маҳв этса, ўз ҳукмдори унга тўлаб келаётган ўлпонларни соҳибқиронга тўлаяжани тасдиқлади. Генуялик ва венециялик элчилар ҳарбий кемаларини ишга солиб, усмонли туркларнинг Босфор кўрфазидидаги ҳар қандай ҳаракатига тўсқинлик қилишга ваъда бердилар.

Бу элчилар Константинополга қайтишгач, Пера шаҳри минораларига Амир Темурнинг туғларини тикдилар; бунинг ўзиёқ ўша пайтда улар Улуғ амир қўшинлари Йилдирим Боязид устидан галаба қозонишига амин эканликларини кўрсатади.

Мусулмонлар кўз ўнгида кутилмаганда Оврўпонинг халоскорига айланиб қолмаслик учун Амир Темур ўзининг содиқ дарвишларини халқ орасига йўллади ва Боязиднинг муттаҳамлиги, насроний аёлга уйланганлиги, аъёнларининг ҳам ахлоқи чириганлиги ҳақида уйдирмалар тарқатиб, Улуғ амирни қатъий тартиб-қоидалар тарафдори, дини ислом ҳимоячиси ва ислом ақидаларига риоя қилувчи ҳукмдор сифатида тавсифлашни буюрди.

У бу ишни «психологик ҳаракат» билан тўлдирди: амирларидан бирига, асосан, Сивос, Қайсария ва Малатия атрофида яшовчи туркманларни Боязид тарафида жангга киришдан айнитишни топширди. Мазкур «махфий жосус» уларга агар туркманлар султонни тарк этсалар, ўз хонларини ўзлари сайлаш ҳуқуқига эга бўлишларини ваъда қилиши лозим эди.

Боязиддан жавоб бўлмагач, Амир Темур юриш бош-

лашга қарор қилди ва Муҳаммад Султонни Кемаҳ қалъасини эгаллаш учун жўнатди. Ўзи эса Арзурумни фатҳ этмоққа отланди. Фрот дарёси ёқасидаги баланд қояда жойлашган машҳур Кемаҳ қалъаси шиддатли жангдан сўнг қўлга киритилди. Икки томон ҳам қаҳрамонона жанг қилдилар.

Улуғ амир Сивосни ҳам қўлга киритди. У шу ерда Боязид элчиларини қабул қилди; элчилар турли-туман совга-салом билан бирга султоннинг жавоб мактубини келтиришган эди; мактуб баландпарвоз жумлалардан иборат бўлиб, Амир Темурнинг сулҳ тузиш ҳақидаги таклифи рад этилган эди.

Йилдирим қўллаган оҳангдан ранжиган Амир Темур совгаларни рад этди ва элчилардан Султонга Кемаҳ қалъаси фатҳ этилганини етказишни сўради.

Улуғ амир элчиларни ўз қўшини лашкаргоҳини кўздан кечиришга таклиф қилди. Улар Мовароуннаҳр Улуғ амирининг вассаллари бўлмиш Туркистон, Форс, Ҳинд ва Мўғулистон каби йиғирмага яқин ўлканинг султонлари қўл остидаги беҳисоб ва беқиёс лашкарлар сафини ҳам ҳаяжон, ҳам қўрқинч ила айланиб чиқдилар.

Элчилари қайтиб келгач, Боязид энди урушдан бошқа илож йўқлигига ишонч ҳосил қилди. У таслим бўлай деб қолган Константинопол қамалини тўхтатиб, ўзига хос тезкорлик билан Бурса томон юрди.

Боязид Константинополдан олиб кетилган қўшин, Онадўли, Румэли, Қараман лашкарлари ва Галлиполи қўриқчиларини Бурсага чақириб, катта қўшин тўплади.

Бу ерга у ўзининг янги насроний ва мусулмон вассалларини, шу жумладан, Жанубий Урусиянинг татарларини ҳам чақиртирди.

Йилдирим ўз иттифоқчиси Миср султони Фаражга ҳам чопар юборди, бироқ Сурия истилосидан сўнг Амир Темурдан чўчиб қолган Фараж чақириққа жавоб бермади.

Амир Темур асосий йўл бўйлаб тўппа-тўғри Анқарага юриш-қилади, деб ўйлаган Боязид рақиби у ерга етиб боришидан олдин шаҳарга кираверишдаги баланд тепаликлардан қулай жойларни эгаллаш мақсадида қўшинининг энг катта қисмини пойтахтга йўллади.

Бироқ унинг хабаргирлари Амир Темур шимолга, Токат шаҳри устига юришга тайёргарлик кўраётгани ҳақида маълумот етказдилар. Бунини эшитиб, Боязид режасини ўзгартирди.

Икки фотиҳ ўртасидаги кураш дастлабки кунидан бошлаб шатранж ўйинини ёдга солар, Амир Темур ҳар бир юришдан сўнг Боязидни «мот» ҳолатига яқинлаштириб борарди.

Боязид Анқарада шаҳар гарнизонини мустаҳкамлашгагина етарли лашкар қолдириб, қўшинининг асосий қисмини Қизил Ирмоқ дарёсининг нариги қирғоғига, Сивос ва Токат қалъалари ғарбидаги ўрмонли тоғлар томонига бошлади; бу ердан у икки шаҳарни боғлаб турувчи йўлни назорат қила оларди. Амир Темурнинг сон-саноксиз суворийларига қарши туриши лозим бўлган турк пиёдалари учун ҳам бу айни қулай мақои эди.

Аммо, Улуғ амир Сивосдан чиқатуриб шимолга, Токат томон юриш ўрнига кутилмаганда чанга бурилди ва ўзига хос тезкорлик билан жануби-ғарбга, Қайсария томон йўл солди.

Йўлда қисқа муддат дам олиб, дон-дун ва ем-хашак ғамлаб олган Улуғ амир қўшини яна қайта шимоли-ғарбга кўтарилди ва тез орада Қиршаҳарга етди.

Шундай қилиб, усмонлилар қўл остида бўлган ўрмонли ўлкаларни жанубдан айланиб ўтган Амир Темур қўшини Анқаранинг жануби-шарқий остонасида пайдо бўлди.

Рақиб қўшинларнинг ҳировуллари¹ тўқнашдилар, ғаними ўз ортида турганлигидан хабар топган Боязид қаттиқ ҳайратга тушди. У зудлик билан қўшинини бир ерга жамлаб, Қиршаҳар томон йўл солди ва Амир Темурни доғда қолдиришни ният қилди.

Амир Темур яна бир бор ҳийла ишлатиб, Қиршаҳарни тарк этди ва уч кун деганда Анқарага етиб борди. Қургоқчилик ҳукм турган минтақадан ўтиш лозимлигини билган Улуғ амир лашкарлари ўтадиган йўлларга олдиндан аскарлар йўллаб, қудуқлар қаздириб қўйдирган эди.

Шаҳар дарвозаларига етиб келган Амир Темур лашкарлари уни қаттиқ муҳосара эта бошладилар. Чунки улар Анқарани Боязид қўшини бу ерга етиб келишидан олдин қўлга киритишни истар эдилар. Шаҳар деворлари лаҳимчиларнинг юмушидан емирила бошлаган, сараланган лашкарлар эса ҳал қилувчи ҳужумга тайёр турган бир пайтда Улуғ амир қамалдан воз кечиб, бутун қўшини билан шаҳарнинг шимолига йўл олди ва Ан-

¹ Авангардлари (тарж.).

қарани сув билан таъминлаб турувчи ягона дарёни заҳарлади.

Унга Боязид қўшини шаҳардан йигирма беш километр нарида тўхтаганлиги ҳақида хабар етказдилар.

Амир Темур ташлаб кетган Қиршаҳарга кириш энди бефойдалигини англаган Йилдирим лашкарларини жадал суръатлар билан Анқара томон бошлади. Унинг мақсади Амир Темур қўшинини ўз лашкарлари ва шаҳар ҳимоячилари ўртасига олиб янчиб ташлаш эди. Эҳтимол, ўзга бир саркардага нисбатан у шундай тактика қўллаганида балки голиб чиққан бўлармиди...

Ҳақиқатда эса Боязид Улуг амирнинг ўйинига ўйнамоқда эди; бир неча кунлик тезкор юриш давомида турк лашкарларининг чучук сув заҳиралари қуриб битган, қўшин бутунлай ҳолдан тойган ва ғаним тақлиф қилган жанг ҳолатини эгаллагани учун руҳий тушкунликка тушган эди.

Султон толиққан қўшини илк юриш бошлаган маконига қайтиб келганини ва ғаним унинг ўзи тарк этган энг қулай масканни эгаллаганини кўриб, чуқур афсусланди.

Ўз навбатида Амир Темур ҳам бир оз чўчиб турар, зеро у ўз султонлари ёнида сўнгги томчи қонлари қолгунча жанг қилгувчи туркларнинг жасорати ва тартиб-интизомидан қўрқарди. Шу билан бирга у, Боязид, ўзининг балки бутун умри давомида учратадиган энг хавфли рақиб эканлигини жуда яхши биларди.

Икки тараф ҳам тун бўйи жангга ҳозирлик кўрди. Усмонли турклар деярли миужжа қоқмадилар, улар заҳарланмаган бир неча қудуқни топишга муваффақ ҳам бўлдилар, бироқ улар бутун бошли қўшин чанқоғини бошишга камлик қиларди.

Тонг саҳарда Амир Темур ўз лашкарларига Аллоҳ бўлажак жанг ғолибини танлаганлигини эълон қилди. Зеро у тунда туш кўрган бўлиб, тушида Муҳаммад Расулulloҳнинг йўлдошларидан бири унга ҳазрати Алининг туғини тутқазган эди.

1402 йил 28 июль кунини эрталаб соат тўққизда Амир Темур асрнинг энг йирик муҳорабасини бошлашга фармон берди.

Оқибати қатор халқлар тақдирини ҳал қиладиган ушбу буюк жангда шу кунини беҳисоб инсонларнинг юл-

дузи сўнди. Қонстантинополь ва Қичик Осиё амирликлари учун Улуғ амир ғалабаси сўнги умид учқунни эди.

Тақдир тақозоси билан айнан шу кун Анқарада бўлган Кастилия қиролнинг икки элчиси ва Босфор бўғозида турган кемалар Йилдирим қаршисида ожиз, фақатгина мўъжиза ҳалос этиши мумкин бўлган Оврўпонинг ушбу жангдаги кузатувчилари бўлдилар. Бағдоддан Қоҳирагача—ҳамма Аллоҳдан Боязид ғалаба қозонишини сўрарди.

Амир Темур қўшини юз мингдан ортиқ суворий, йнгирмага яқин жанговар фил ва кам сонли, аммо юқори малакали раъдандозлар, муҳандислар, темирчилар ва нақабчилар каби мутахасссларни ўз ичига олган пнеда лашкарлардан иборат эди. Унинг суворийлари асосий қуроллари қилч ва камон бўлган енгил эскадронлар ҳамда зирх кийиб, найза, тўқмоқ ва болта билан қуролланган оғир суворийлардан иборат эди.

Амир Темур қўшини Анқара жангида ҳам анъанавий жанговар тартибида ҳаракат қилди: етти қисмга бўлинган қўшиннинг марказидаги қисмга соҳибқироннинг ўзи бошчилик қилар, унинг ўнг ва сўл қанотидаги қисмларнинг олдида яна биттадан қисм (ҳировул) жойлашган эди.

Яқиндагина Самарқанддан етиб келган икки ажойиб эскадрон эса заҳирага қўйилди. Яхши қуролланган бу суворийлар жанг майдонининг ҳар қандай нуқтасига яқин тезлигида етиб бориб, ҳал қилувчи зарба беришга қодир эди. Марказдаги қисмлар олдида жанговар филлар саф тартиб турарди.

Боязиднинг инсбатан кам сонли қўшини асосий қисмини янничарлар ташкил этган пнедаларга таянарди. Турк лашкарлари ҳам етти қисмдан иборат бўлиб, Амир Темур қўшинидан ўзгача жанговар тартибни эгаллаган эдилар.

Султон қўмондонлиги остидаги марказий қисм қанотлардаги қисмлар билан бир қизиқда жойлашган, ҳар икки қанотнинг ортида эса яна биттадан қисм турарди. Марказ ортидан сипоҳийлар жой олган, улар кетидан эса заҳира қисм ўрин олган эди.

Боязид суворийлари сафида сипоҳийлардан ташқари султоннинг Кичик Осиёдаги вассаллари жўнатган туркманлар жанг қилар, унинг оғир суворийлари эса асосан серблардан ташкил топган бўлиб, уларга Боязиднинг

қайнилари бўлмиш икки серб шаҳзодаси бошчиллик қиларди.

Бошидан оёғигача қора либос кийган серблар турк қўшинининг ўнг қанотини ташкил этар, яничарлар эса султоннинг атрофида туришарди.

Амир Темур қўшинининг ҳировули карнайларнинг тантанавор садолари остида турк лашкарларининг қанотларига ҳужум бошлади; ганимнинг талвасага тушган чап қаноти чекина бошлади.

Серб суворийлари қўллаб-қувватлаган ўнг қанот, аксинча, амирзода Шоҳрух қўл остидаги эскадронларни ортга итқитиб ташлади. Шундан сўнг икки тараф лашкарлари аралаш-қуралаш бўлиб кетдилар: ит эгасини танимай қолди.

Амир Темур ганим сафларини марказдан ёриб ўтиш ҳақидаги режасини амалга ошириш пайти етганини пайқади.

У Боязидга шарқлик вассаллари йўллаган туркман лашкарларига қарши султон мансабидан бўшатган собиқ ҳукмдорлар қўл остидаги суворийларни жангга ташлади. Таҳартен ва бошқа амирлар ўзларига қарши жанг қилаётганини кўрган туркманлар Йилдирим учун жон бериш фикрларидан қайтдилар ҳамда туркларнинг шундоқ ҳам парчаланган чап қанотини ёриб ўтишда Мовароуннаҳр лашкарларига ёрдам бердилар.

Аммо султон ва унинг ёнидаги яничарлар атрофига йиғилган қўшин маркази қатъий қаршилиқ кўрсатмоқда эди. Дамашқдаги қочқинлиги ва хиёнатидан сўнг авф этилган амир Ҳусайн амақисига ўз садоқатини намойиш этиш ниятида қисмлардан бирига бошчилик қилиб, ганим қўшини марказига ёриб киришга муваффақ бўлди. Яничарлар уларни худди машқдагидек қириб ташладилар.

Айни шу онда султоннинг энг жасур ўғли Муҳаммад Мовароуннаҳр қўшинининг ўнг қанотига шиддатли ҳужум бошлади ва уни тўхтатиб қолишга муваффақ бўлди. Муҳолифатчи кучлар ўртасида қисқа муддатли мувозанат ўрнатилиб, муҳораба қандай тугаши гумон бўлиб қолди.

Муҳолифатчиларнинг доимий тактикаси энди қўл келмай қолганга ўхшарди. Чунки Амир Темур лашкарлари туркларнинг ҳировулига қарши курашда кўп талафот кўрмаган, унинг марказига ёриб киришга улгурган бўлса-да, аммо қанотларини қуршаб олишга қурби етма-

ган эди. Ғаним тарафига қочиб ўтган туркман суворийларнинг ўрнини босиш, ўз қўшинининг чан қапотини ҳалокатдан қутқариш ва Амир Темур қўшини сўл қапотини олга силжишдан тўхтатиш мақсадида Боязид заҳи-радаги барча лашкарларини жангга киритишга мажбур бўлди; Улуғ амир заҳираси эса жангга киришни ҳамон орзиқиб кутмоқда эди. Ғанимлар улкан жапғоҳда шафқатсиз муҳораба бошладилар: тарих шу пайтгача бундай жангни кўрган эмасди. Мана шу биродаркушлик урушида шарқий ва ғарбий туркларнинг мислсиз жанговар қобилиятлари янада яққол намоён бўлди.

Пешинга яқин Амир Темур ҳал қилувчи онлар яқинлашганини пайқади. У барча лашкарларини бир пайтнинг ўзида жангга ташлади ва набираси Муҳаммад Султонга яқинда Самарқанддан келган жасур суворийлар билан рақиб қўшини марказини маҳв этишни топширди. Усмонли турклар ўз марраларини бирин-кетин бой бера бошладилар, кўп ўтмай уларнинг маркази ҳам парчала-ниб кетди: кимлар сўнгги қони қолгунча жанг қилди, кимлардир қочишга тушди.

Омадсиз тахт вориси ва унинг атрофидаги юқори мартабали ҳарбий бошлиқлар ўз жонларини сақлашга тушганларини кўрган минглаб турк аскарлари ҳам қоча бошладилар, аммо уларнинг асосий қисми жанг майдонидида жон берди. Ўз жанговар либослари билан ажралиб турган серблар ашаддий қаршилиқ кўрсатдилар ва бу билан Амир Темурни ҳам ҳайратга солдилар.

Боязид ҳам унинг учун жонларини фидо қилаётган яничарлар қатори қаттиқ жанг қилди. У қирғиндан омон қолган кичик бир гуруҳ билан тепалик устига чиқиб олиб, кеч киргунча қаршилиқ кўрсатди. Фақат энг сўнгги яничарлар ҳам ер тишлаганидан кейингина султон отга миниб қоча бошлади. Аммо у узоққа бормади: Амир Темур салтанатининг қўғирчоқ ҳукмдори Маҳмудхон¹ ва унинг қўл остидаги навкарлар Боязид ва унинг икки ўғлини қувиб етиб, банди қилдилар.

Чангга беланган ва ҳолдан тойган омадсиз султонни музаффарнинг чодирига келтирганларида тун чўккан эди. Амир Темур ўйнаётган шатранжини тўхтатиб, одат юзасидан унга бир неча савол берди. У Султон ва унинг ўғиллари ҳаётига зарар етказмасликка сўз берди:

¹ Маҳмудхон Суюрғатмиш назарда тутилмоқда (тарж.)

— Агар ишимиз чаппасидан кетиб, бугун Худонинг тарафингни олганда, — дея таъкидлади Улуғ Амир — сен менга ва лашкаримга қандай муносабатда бўлшингни ҳамма биларди.

Улуғ амир умри бўйи эришган зафарларининг баъзи буюгидан сўнг ҳотамтойлигини кўрсатди.

Боязид Йилдирим деб ном олган фотиҳ бир кунда ўз озодлиги, тахти, қўшини ва салтанатидан айрилди.

Унга қулай чодир ажратилди, ҳимоясига Мовароуннаҳр амирлари қўйилди. Амир Темур фармонига биноан бундай олғи мартабали банди туя устига ўрнатилган панжарали тахтда олиб юриладиган бўлди. Султоннинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида ишланган бу тахтни қатор Магриб ва Машриқ адиблари султон қафасга солинди, дея кўп ва хўп афсоналар яратдилар. Уларнинг таъкидлашларича, Амир Темур Боязидни темир қафасда сақлаган ва унга панжара орасидан емак—хон гўшт ташлаб турган. Амир Темур отга минар чоғида султон унга ўз елкасини тутиб турган, қўшин у ерда бу ерга кўчган пайтлар эса уни буқа мисоли бўйнидан арқон боғлаб ҳукмдор ва унинг ақиблари жой олган араваларнинг энг сўнггисига боғлаб олиб юрилган, деган уйдирмалар ҳам бор. Аслида эса, Амир Темур Боязидга юксак ҳурмат-эҳтиром кўрсатган ва уни қаттиқ назорат остига олган.

Эртасига тонгда Амир Темур Анқара қаршисида турарди: шаҳар ўз дарвозаларини очди. У шаҳар аъёнларини ҳузурига таклиф қилиб, улар билан аҳоли тўлайдиган ўлпон миқдорини ҳал қилди.

Муҳораба пайтида шаҳардан ташқарига чиқа олмай қолган Кастилия қиролининг Кичик Осиёга йўллаган икки элчиси — Пайо Гомес де Сатамайор ва Хернан Санчес де Паласуэлос Улуғ амир ҳузурига ташриф буюриб, қўлга киритган бу зафари билан уни ўз ҳукмдорлари номидан қутладилар. Амир Темур уларга иззат-ҳурмат кўрсатди ва қўл остидаги ўлкаларда эркин ҳаракат қилишларига кафолат берди.

Оврўпо қиролларига Боязидни маҳв этганлиги ҳақида хабар етказишни истаган соҳибқирон элчиларнинг Испанияга қайтишларига ижозат берди ва уларга ўзининг Кастилия қиролига битилган номасини турган элчисини ҳамда куни кеча султон Боязиднинг ҳарамидан озод қилинган учта насроний оқсуяк канизакни совға сифатида қўшиб жўнатди. Йўловчилар 1403 йил фев-

ь ойида Кадикс¹га эсон-омон етиб келганликларни
ида маълумотлар мавжуд.

Амир Темур ҳам нозик, ҳам дипломатик бу ҳаракати
лан Оврўпо қироллари билан Анқара муҳорабасидан
гарн бошланган ўзаро манфаатли алоқаларини давом
гтиришга тайёр эканлигини билдирмоқчи эди. Токи
урклар устидан қозонган ғалабаси оврўполикларни таш-
вишга солмасин ва улар жаҳонгир ўз юришларини Ов-
рўпо қитъаси томон давом эттиради, деб хато ўйлама-
синлар.

Амир Темур Анқарани тарк этишдан олдин лашкар-
ларини Кичик Осиёнинг турли томонларига йўллаб, қуч-
ган зафарини мустаҳкамлашни, ҳар қандай қаршиликни
пўлат ва ўт билан сўндиришни, ўлпонлар йиғишни ва
Боязидга тобе бўлган туркман хонликларини озод қи-
лишни топширди. Улуғ амирнинг мирзалари қоғозга
туширган Анқара жанги ва Туркиянинг фатҳ этилиш
гафсилотлари салтанатнинг барча вилоятларига етказ-
илди.

Соҳибқирон Анқарани тарк этиб, Кўняга келди ва бу
ерда бир ой дам олди. Солномада ёзилишича, «шаҳар
нафақат мусаффо ҳавоси ва ширин-шакар мевалари
билан, балки кўнгил очар масканлари ва кўп сонли фав-
воралари билан кишини ўзига мафтун этарди... Ушбу
шаҳарда Улуғ амир уюштирган тантанали зиёфатларга
саройнинг энг гўзал аёллари таклиф қилинди; Осиёнинг
энг аъло шароблари қуйилиб, муғаннийлар мўъжизалар
кўрсатдилар».

Бу орада Онадўлига жўнатилган лашкарлар беҳисоб
бойлик билан қайтдилар.

Солномада бу хусусида шундай дейилади: «Ўнгил-
ган ўлпонлар туфайли энг оддий аскар ҳам катта бойлик
жамлади, умри бўйи ўз тулпорига эга бўлишни орзу
қилган навкар бирданига юзлаб отларни қўлга киритди;
бутун қўшин ўзларига шу қадар бойлик ато қилган
Аллоҳга ҳамду санолар ўқиди».

Султоннинг тўнғич ўғли Сулаймон Бурса томон қоч-
ган эди; Боязиднинг хазинаси шу шаҳарга яширилган
экан. Амир Темур Сулаймонни қувиб етгани Муҳаммад
Султонга топширди.

Сараланган ўттиз минг суворий билан йўлга чиққан

¹ Кадикс — Испаниянинг жанубида; Атлантика океани қир-
оғида жойлашган порт шаҳар (тарж.).

Муҳаммад Султон кечаю кундуз йўл босиб Бурсага е келганида ёнида атиги тўрт минг навқари қолган э бироқ Сулаймон хазинанинг бир қисмини олиб ўз ва тида жуфтакни ростлаганди.

Аммо султон хазинасининг қолган қисми ҳам ик юз туялик карвонга юк бўлди; карвон Улуғ амир Анқ радан кейин дам олаётган Қўня шаҳрига йўл олди. Қўня га киритилган бойликлар орасида нодир бир дурдон ҳам бор эди: бу жайрон терисига битилган машҳур Қуръони карим бўлиб, халифа Усмон шу муқаддас китобни қироат қилиб ўтирганида ўлдирилган эди (ҳозир мазкур китоб Ленинград музейида сақланмоқда)¹.

Амир Темур Бурсада банди қилинган уламолар ва илм аҳлига йўл учун зарур нозу неъмат ва етарли миқдорда пул бериб уйларига қайтариб юборди.

Боязиднинг сеvimли рафиқаси серб маликаси гўзал Оливьера исломни қабул қилгач, хўжасининг ёнига жўнатилди.

Бу орада эса Мовароуннаҳр суворийлари Онадўли шаҳар ва қишлоқларини фораг қилиш билан машғул эдилар.

Улуғ амир ўз салтанатининг фуқаролари бўлмаган насронийлар билан тинч-тотувчилик ва дўстона муносабатда бўлишга интиларди. Бироқ, тан олиш керакки, генуяликлар ва венецияликлар, ҳатто, Византия юнослари ҳам унинг бу хоҳишига муносиб жаноб бермадилар.

Анқара таслим бўлгач, Амир Темур ўз юришларини уларнинг қитъасида давом эттиришидан чўчиб турган оврўполиклар буюк фотиҳ Босфор бўғозидан ўтишга ҳаракат қилмаётганини кўриб тинчландилар. Усмонли туркларнинг Оврўпо томон қочишининг олдини олиш учун қўйилган Генуя ва Венеция кемалари ҳамон бўғозда турарди.

Қочоқларнинг фожиавий аҳволдан биринчи бўлиб генуялик денгизчилар фойдаланиб қолишга ҳаракат қилдилар. Улар катта пул эвазига туркларни нариги қирғоққа ўтказиб қўйишга рози бўлдилар. Дастлаб генуялик кема сардори Туркия бандаргоҳларига тезроқ қайтиб

¹ Халифа Усмон Қуръони 1990 йили Ташкентга келтирилган ва Мовароуннаҳр мусулмонлари диний идорасида сақланади (тарж.).

келиш учун ўз йўловчиларини паринги қиргоққа элтмай, денгизга ташлаб қайтган пайтлари ҳам бўлди.

Бу «қулай имконият»дан қуруқ қолмасликни истаган венециялик ва ҳатто византиялик денгизчилар ҳам генуяликлардан ўрнак олишди. Шу алфозда усмонли турк аскарларининг катта қисми ва Боязид аъёнларининг кўпчилиги Оврўпо қиргоқларига ўтиб олдилар. Уларнинг ичида Боязиднинг тўнғич ўғли Сулаймон ҳам бўлиб, у бунга Византия билан иттифоқ тузиш тўғрисидаги битимга имзо чекиш эвазига эришди.

Бу ҳаракатлари билан византияликлар, генуяликлар ва венецияликлар ўзларига чоҳ қазиган эдилар; Амир Темур қўли билан тақдир уларга ҳадя қилган мислсиз имкониятни бой бердилар ва ярим асрдан сўнг ўзларини маҳв этажак ашаддий ганимларини қутқариб қолдилар.

Оврўполикларнинг сиёсий калтабинлиги ва худбинлиги оқибатида Амир Темур кетидан усмонли турклар қисқа муддатларда яна ўз қудратларини тиклаб олдилар. Анқара жангида мағлуб бўлганлар кўп ўтмай Константинополи қўлга киритадилар ва Улуғ амирнинг номаъқул «иттифоқдошлари»дан ўч оладилар.

Бироқ, шуниси ажабланарлики, оврўполик ва византиялик денгизчиларининг Босфор денгизидаги кирдикорларидан табиий равишда бохабар бўлган Амир Темур уларга асло қаршилик кўрсатмади. У бу хиёнатни кўриб кўрмасликка олди.

Шу хилда у катта совға-салом билан Кўнйга келган Генуя ҳайъатини қабул қилди ва ҳайъат аъзолари билан шу найтгача ҳам Оврўпонинг насоний ҳукмдорлари ҳузурларида бефойда мадад сўраб юрган қирол Мануэл тўлайдиган ўлпон миқдори хусусида келишиб олди.

Аммо ўз салтанатининг эътиқодди фуқаролари уни гайридинларга қарши газот қилаётган қудратли ислом давлатини маҳв этганликда айбламасликлари учун Амир Темур кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир режа тузди.

Бу Родос рицарларининг амлоки, ўзининг қўл етмас масканда жойлашганлиги сабабли султон Мурад ва кейинчалик Боязид ҳам раҳна солдлмаган Оврўпонинг Онадўлидаги бир бурчаги ҳисобланмиш Измир қалъасини муҳосара қилиш лойиҳаси эди.

Баланд буржлар билан ўралган ушбу истеҳком бир томондан денгизга бориб тақалар, дунинг қуруқликка туташ қисмида кенг хандақ қазилиб, қалин деворлар

тикланган эди. Қалъанинг ички бандаргоҳи ҳам бўлиб, зарур пайтда денгиз орқали ёрдам оларди.

1402 йил 2 декабрида Амир Темур Измир қаршисида пайдо бўлди ва агар рицарлар исломни қабул қилишса, ҳаётлари сақланишига кафолат берди.

Қалъа ҳимоячиларининг қатъий рад жавобидан сўнг у шу ерда ҳозир барча лашкарларини муҳосарага бошлади. Измирнинг фатҳ этилиши Амир Темур истеҳкомларни ишғол этишда нақадар катта маҳорат йиққанидан яққол далолат беради: усмонли турклар ўн йиллардан бери қўлга кирита олмаган қалъани у sanoқли кунларда ишғол қилди.

Амир Темур нақбчилари ишни энг аввало чуқур ҳандақ устига кўприк ясашдан бошлашди, сўнг соқчилар буржлари бузилиб, қалъа деворларига йўл очилди. Деворларнинг тагларида нақблар қазилиб, уларни ёғоч устунлар, олов, қизиган писта кўмир, совуқ сув ва сирка ёрдамида қулатишга шайлаб қўйдилар.

Тинмай сирка билан намланиб турилган ёпқичлар нақбчиларни қалъа ҳимоячиларининг тепадан улоқтирилган ўтларидан пана қилиб турди.

Аммо қалъа қамалида қўлланган энг ажойиб усул шаҳарнинг денгиз томонидан бутунлай ўраб олган тўсиқ (тўғон) қурилиши бўлди. Бунинг натижасида бирорта ҳам кема на шаҳарга кира олди ва на ундан чиқа олди.

Улуғ амир аскарлари ана шу тўсиқдан туриб мислсиз шижоат билан қалъа деворларини буза бошладилар. Уларнинг бу машғулотига халақ беришга интилган шаҳар ҳимоячилари устига Амир Темур ёйандозларининг ўқ ёмгири ёғиларди.

Тайёргарлик ишлари ниҳоясига етгач, Амир Темур қалъа деворлари остидаги нақбларга ўрнатилган устунларга ўт қўйишни буюрди. Деворлар ўпирилгач, бутун қўшин бир бўлиб шаҳарни ишғол қилишга отилди.

Шаҳарнинг насроний аҳолиси ва ҳимоячилари қиличдан ўтказилди, истеҳкомлар ер билан яксон этилиб, иморатларга ўт қўйилди. Измирга мадад учун келган кемалар шаҳар аҳволини кўриб денгизга гарқ бўлишларига оз қолди, улар шошганларича келган жойларига қайтар эканлар, Улуғ амир раъдандозлари отган снарядлардан қочиб қутулолмадилар.

Оврўполик йирик ҳукмдорлар ҳам унинг насронийлар

устидан қозонган ғалабаси билан табрикладилар ва иттифоқ тузиш ҳақидаги таклифларини йўлладилар.

Амир Темурни биринчи бўлиб Испания қироли қутлади. Шундан сўнг Франция қироли Карл VI, Англия ҳукмдори Ҳенри IV ва Византия императори Мануэл ўз табрикларини йўлладилар. Трабзон императори унга итоат ато қилди, Улуғ амирнинг эски рақиби Миср султони ҳам ўзини унинг вассали деб тан олди, султоннинг элчиси ҳадя сифатида ажойиб жирафа ва мактуб келтирди; мактубда султон соҳибқирон тамғаси билан тангалар зарб этажагини ва Сурия ҳамда Мисрнинг барча шаҳар ва қишлоқларида унинг номини хутбага қўшиб ўқитажагини маълум қилган эди.

Бутун дунё лол қолган шу ёрқин ғалаба ҳам Улуғ амирни Оврўпо дарвозалари қаршисида узоқ ушлаб тура олмади. Назарида тақдир уни тобора Шарққа, юз минглаб мажусийлар ҳақиқий динни қабул қилиш учун ўт ва пўлат сабогини олиши лозим бўлган Минлар сулоласи қўл остидаги Чин давлати томон чорлар эди.

Амир Темур шошарди. Зеро ўзининг ҳар зафаридан сўнг у вақт чархпалаги янада тезроқ айланаётганини ҳис қиларди, бироқ шунга қарамай эришган ғалабаси меваларини бой бермаслик учун у кўрган зарур чоралар натижасида Боязид тахтдан олган амир ва шаҳзодалар ўз ўринларига қайтдилар. Илдиримининг ўғиллари усмонли турк тожини таллашиб, ўзаро биродаркушликка берилдилар.

У ҳатто олий зотли бандасига итоат ато қилиш ва хирож эвазига Онадўлнин қайтариб беришни ҳам ўйлаб турган бир пайтда султон 1403 йил 9 мартда Оқшаҳарда эмболия (қон томирларининг тикилиб қолиши) хасталигидан дунёдан кўз юмди; боши устида турган энг яхши турк ва эроний табибларнинг қўлларидан ҳеч нарса келмади.

Амир Темур Боязиднинг ўлимидан қаттиқ қайғурди, султон катта иззат-эҳтиром билан Бурса шаҳридаги масжидга дафн этилди; ҳозир масжид султон Боязиднинг номига қўйилган.

Шундан сўнг бир неча муддат давомида Улуғ амирнинг боши мотамдан чиқмай қолди — бамисоли Илдириим соҳибқиронининг энг азиз одамларини ўзи билан гўрга олиб кетаётгандек эди.

Биринчи бўлиб Самарқанднинг ҳокими деб эълон қилинган чингизхоний шаҳзода Маҳмудхон Суюрғатмиш

қисқа муддатли хасталикдан сўнг бандаликни бажо келтирди. Содиқ ҳамроҳ оламдан кўз юмди; ўзини унинг саркардаси деб эълон қилган, аслида эса ҳукмдори бўлган инсон унинг қабри устида кўз ёшларини тўқди.

Энг оғир кулфат 1403 йил 13 март оқшомида рўй берди: умидсиз бобосининг ибодатларию замонанинг энг доно табибларининг даволашларига қарамай соҳибқироннинг суюкли набираси Муҳаммад Султон ўн тўққиз ёшида бевақт вафот этди. Номаълум касаллик тахт ворисини бир неча соат ичида олди-кетди.

Кексайиб қолган жаҳонгир бу мусибат туфайли бир неча муддат ўзини билмай юрди; солномада ёзилишича, «у ўтирган тахтидан тушиб, эғнидаги либосларини парча-парча қилди ҳамда алаҳсираб ва ўкириб ерга қулади». Амир Темур бу фожиа ўзининг бир умрлик интилишларини чиппака чиқарганини англаган бўлса ажаб эмас.

Ҳақиқатдан ҳам фақат Муҳаммад Султонгина, агар тахтга ўтирганида, салтанатни сақлаб қолмиш учун юртда тинчлик-тотувлик ўрната оларди.

Солномачиларнинг маълумотларига қараганда Амир Темурнинг тўнғичи Жаҳонгир Мирзо ва замонасининг энг гўзал аёли малика Шумерзаннинг ўғли Муҳаммад Султон ҳали йигирмага тўлмаган бўлса ҳам темурийлар оиласидаги энг зукко ва ҳурматли амирзода эди. Солномаларда таъкидланишича, «унинг олижаноб ва қатъий феъл-атворини кўрган Амир Темур ўғиллари ва набраларидан ҳеч бири бу борада унга тенг келолмаслигини тан олган, уни ҳаммадан юқори қўйиб, тахт вориси деб эълон қилган эди». Ҳатто Улуғ амирнинг ганимлари ҳам навқирон шахзоданинг мардлиги ва олижаноблигидан ҳайратга тушардилар.

Бутун салтанатда мотам эълон қилинди. Амир Темур кўз ўнгида марҳумга тегинли ноғора ва қўмондонлик туғи парча-парча қилинди, қимматбаҳо ёғочдан ишланган тобутга солинган жасади етти амир қўл остидаги икки юз сараланган суворий ҳамроҳлигида у ноиб бўлмиш Самарқанд сари йўл олди.

Амир Темур бир неча кунлик тарки дунё ва тоат-ибодатдан кейингина қўшинга қўмондонлик қила бошлади, бироқ «шу кундан бошлаб унинг юрми-туришида катта ўзгариш рўй берди, энди у илгариги соҳибқирон эмасди».

У Онадўллини бутунлай тарк этиб, Қўня, Қайсария, Сивос, Арзинжон ва Арзурум орқали Шарққа йўл олди. У ортида парчаланган усмонли турклар давлатини қолдирар экан, уни ўз ҳудудларига қўшиб олиш хаёлига ҳам келмасди.

Унинг мақсади қўлга киритаётган ютуқлари ила бир куни келиб ўзига қарши кучли иттифоқ тузиши мумкин бўлган қудратли рақибни сафдан чиқариш эди. Амир Темур салтанатининг сарҳадлари ғарбда Гуржистон ва Арманистонни, марказда Эронни ва жанубда Ироқи Арабни ўз ичига олиши лозим эди.

Бу режанинг ростлигига асло шубҳамиз йўқ. Зеро у Онадўлида яшовчи Қорататар уруғини салтанатининг бошқа фуқаролари қатори яшашлари учун Хуросонга ҳайдаб келди.

Аmmo Амир Темурнинг Кичик Осиёга қилган юриши натижасида ер юзининг мана шу қисмидаги воқеаларнинг тарихий ривожини тубдан ўзгариб кетди. Йўқса, Константинопол айни куч-қудратга тўлган Боязид қаршисида таслим бўлар, ожизланиб қолган ва парчаланиб кетган шарқий оврўполиклар, шубҳа йўқки, шарқдан келаётган суворийлар ҳисобига кўпайиб бораётган турк ҳарбий кучларига бас келолмасдилар.

Улуғ амирнинг Анқара жанггоҳидаги ғалабаси инқирозга юз тутган Византия империясининг умрини ярим асрга узайтирди; у, айниқса, Усмонли турк империясининг истилочилик ва иттифоқдошлик сиёсатини тубдан ўзгартириб юборди. Чунки мағлубияти оқибатида Шарқдан узилиб қолган Туркия нигоҳини мангуга Оврўпога қаратди. Бироқ орадан йиллар ўтиб, бу тиришқоқ империя ўз қудратини қайта тиклаб олганида унинг қаршисида бирлашган, ҳар қандай зарбани қайтаришга қодир Оврўпо турарди.

САМАРҚАНДГА ҚАЙТИШ ВА ТАНТАНАЛАР

Гуржистонга етиб келган Амир Темур шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилиб, черковларни яқсон айлади. Негаки мамлакат подшоҳи ўтган йилги ўз зиммасига олган мажбуриятни бажармади: соҳибқиронга пешвоз чиқмади. Амир Темурнинг ақобирлари бу нарсани ҳукмдорни хонлиқда айблаган бўлса, Самарқанд қўшинлари сафида жанг қилган баҳодир гуржи аскарлар Олий Қўмондонни тинчлантириб, ўз подшоҳларини яна қайтадан вассалликка қасамёд қилишга кўндирдилар.

Фақат шундан кейингина Амир Темур вайронгарчиликларга хотима берди ва Қорабоққа лашкаргоҳ қурди.

Айнан шу пайтда бетайин Қора Юсуфдан хабар келди: у ўз ҳомийси мағлуб этилишидан олдин Онадўлига қочиб кетган бўлиб, мана энди Ироққа ўтган, Бағдодни қўлга киритиб, шаҳарнинг қонуний ҳокими султон Аҳмадни Арабистон чўлларига ҳайдаган эди.

Буни эшитган Амир Темур набираси Абу Бакрни Бағдод ноиб этиб тайинлади ва унга шаҳарни қайта забт этиш ҳамда Қора Юсуфни тирнклайин ёхуд ўликлайин қўлга олишни буюрди. Янги ноиб бир неча отлиқ бўлук билан йўлга тушиши олдиндан бобоси унга муҳандислар ва нақбчилар бўлинишини қўшиб берди: «токи имон ва илм маркази бўлмиш ушбу шаҳар қайта тиклансин».

Бағдодни вайрон қилган инсон оғзидан бу буйруқни эшитиш ғалати эди, бироқ Улуғ амир ўз яқинларига бундан буён муҳорабалар келтирган зарарларни қонлашга ҳамда халқлар ва элатларни бахтиёр қилишга аҳд айлаганини маълум қилди. Чунки у энди барча сўзсиз тан олган ягона ҳукмдорга айланган эди. Муҳаммад Султон вафот этганидан бери у, гарчи баъзан шафқатсизлиги қолмаган бўлса-да, ўз амири билан вайрон этилган масканларни қайта тиклаш хоҳишини намойиш этар, хусусий ва оммавий мулоқотларда ҳаддан ташқари меҳрибон ва мулоийм бўлиб қолган эди.

Амир Темур Қорабоғдан кейин қадимдан ўз ёқутлари билан маълуми машҳур, бироқ сўнгги найтларда

хароб ҳолга тушиб қолган Байлақонда тўхтади. Бу ерда у бутун қўшинини ишга солиб, кўҳна шаҳар харобалари ўрнида тамоман янги шаҳар бунёд эттиришга қарор қилди.

Аскарлар об-ҳаво инжиқликларига қарамай пишиқ гиштдан янги бир қалъа бунёд қилдилар: янги маҳаллалар, ҳаммомлар, бозорлар, боғлар ва карвонсаройлар қурилиб, қалъа деворлари тикланди, уларнинг атрофига чуқур хандақ қазилди. Улуғ амирнинг фармони билан канал қазилиб, ушбу хандаққа Аракс дарёси сувларни келтирилди. Бу ишларнинг ҳаммаси мислсиз қисқа муддат ичида амалга оширилдиким, у олтинчи еттига кирган ногирон фотиҳ турли миллатлар ва динлар вакилларидан ташкил топган қўшинига ҳамон донолик ва қаттиққўллик билан қўмондонлик қилаётганидан далолат берарди.

Янги Байлақон шаҳрининг очилиш маросими Улуғ амир бошчилигида ўтди, сарой аҳли бу ерда ҳозир унозири бўлди. Фатҳ этилган ўлкаларнинг барча ноибу ҳукмдорлари соҳибқирон ҳузурига қимматбаҳо совға-саломлар билан ташриф буюрдилар.

У илм ва фикҳ аҳли орасидан энг машҳурларини тақлиф этиб, улар билан Аллоҳнинг буюк қудрати ҳақида, ҳаёт ва ўлим, бу дунёнинг фонийлиги ҳақида суҳбатлар уюштирди. Мунозараларда шахсан иштирок этган Амир Темур салтанат фуқароларининг ҳаёти ва этиқодлари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда ўзи ва вазирларига зарур маслаҳатлар бермаганликлари учун уламоларни жиддий танқид қилди. Ўз шаънига ортиқча мақтов-мадҳиялар битганликлари учун уларни койиди:

— Мен Аллоҳнинг бандасиман, бундай майда-чуйда гапларга муҳтож эмасман.

Бағдоддан келган чопар Улуғ амир кўнглини чоғ этди: у келтирган хабарда Абу Бакр ва унинг биродари Рустам Қора Юсуфни шаҳардан қувиб чиқариб, униг иттифоқдоши бўлмиш саҳройи арабларнинг бошлиғини маҳв этганликлари ва шаҳарни қайта тиклашга киришганликлари битилган эди.

Шундан сўнг Амир Темур ўз лашкарлари билан Қорабоғ водийсига қайтди. Қишни шу ерда — чодир ва қамишлардан тикланган улкан лашкаргоҳда ўтказдилар. Мана шу ерда унинг олдига устози Сайид Барака етиб келди; очиқ кўнгли ва донишмандлиги билан пир

мақомини олган Сайид Барака соҳибқироннинг руҳий маслаҳатчиси ҳисобланар, бироқ кексалиги ва хасталиги туфайли энди у билан бирга юролмай қолган эди.

Набираси Муҳаммад Султон вафотидан чуқур қайғураётган Амир Темурга далда бериш учун шошиб йўл босган Сайид Баракани ҳам хасталик ва чарчоқ бир неча кундан сўнг нариги дунёга олиб кетди.

— Энг содиқ дўстим ҳам мени тарк этди, — дейди Амир Темур ва солномада айтилишича, устози ўлими-дан олдин айтган қуйидаги доно сўзларни бир умр ёлда сақлаб қолади:

«Бу дунё шунчалар бевафоки, уни жаннатмакон маскан эмас, харобазор деб атамоқ лозим, зеро ёлғиз Аллоҳдан ўзга ҳамма нарса ўткинчидир».

1404 йил баҳоринда Амир Темур ниҳоят ватани томон йўлга тушди; йўл-йўлакай у яна илгаригидек исёнкорларни шафқатсиз жазолади, халқни талаб ва зулм кўрсатиб, ўз амалларини сунистеъмол қилаётган амалдорларнинг таъзирини берди.

Термиз ва Қеш ортда қолди. Беш йиллик айрилиқдан сўнг у яна Самарқандга кириб келди.

Улуғ амир шаҳарга кирар-кирмас набираси Муҳаммад Султоннинг жасади қўйилган мадрасани кўрмоқ учун шошилди; унга бағишлаб қурилаётган қўшни масжид ҳали битмаган экан.

Фақат шундан кейингина у шаҳар аҳлига кўринди ва шаҳарда адолат ўрнатажагини элга маълум қилди. Шу мақсадда қозихоналар яна қайтадан иш бошлади. Улуғ амир йўқлигидан фойдаланиб, ўз шахсий манфаатларини ўйлаб иш тутган имонсиз амалдорлар ва инсофсиз савдогарлар жазоланажаги эълон қилинди.

С.ий судлов ҳайъати, ишини, аксарият ҳолларда, Амир Темурнинг ўзи бошқарди. Лайбдорлар мансаби, молу дунёси ва сарой аҳли билан қариндош-уруғлигидан қатъи назар, сўроқ қилиниб, ҳибсга олиндилар ва шафқатсиз жазоландилар. Амир Темур назарида, уларнинг энг катта гуноҳлари ўз ҳукмдорларига ишонмаганликлари бўлса ажаб эмас. Инчунун, улар агар Боязид соҳибқиронни енгади, деб ишонмаганларида салтанат мулкига ҳеч қачон хиёнат қилмаган бўлардилар. Сўнгги беш йил мобайнида ўзига садоқат билан хизмат қилганларни у, аксинча, қаттиқ сийлади ва ҳурматларини жойига қўйди.

Улуғ амир суд мажлислари, ҳукумат тизимини қай-

та ташкил этиш ва Самарқандда салтанатнинг барча вилоятлари ва элатлари вакилларининг энг йирик қурултойини ўтказишга тайёргарлик билан бир қаторда севимли машгулоти — янги иморатлар ва боғлар барпо эттириб, пойтахтнинг чиройига чирой қўшишни ҳам унутгани йўқ. Қўшинидаги зобит ва аскарлар ҳам ўз жанговар қобилиятларидан маҳрум бўлмасликлари учун улкан қурилишларга жалб қилинган эдилар. Улар пойтахтга бой-бадавлат бўлиб, ҳурмат-эътибор билан қайтган бўлсалар-да, энди бу ерда ўз бошлиқларига жанг майдонларидагидек хизмат қилишни унутиб қўяёзган эдилар.

Шу йўсинда соҳибқирон амри билан қўшин бир кечаю кундуз ичиди Самарқанднинг энг катта кўчасини бузиб кенгайтирди, унинг атрофидаги уйлар ва дўконларни ҳам қайтадан қурди.

Улуғ амир бунёд этилаётган янги жоме масжиди қурилиш майдонига тез-тез ташриф буюрар, фидокорона меҳнат қилаётган ҳунармандларга кумуш тангалар ва емак тутқазиб, узоқни кўра билмайдиган меъморларни жазоларди. Дамашқдан келтирилган меъмор ва ҳунармандлар унинг амри билан шаҳарнинг шимолида жойлашган Боғи Шамолда ажойиб бир қаср бунёд қилдиларки, солиномаларда ёзлишича у соҳибқирон қурдирган иморатларнинг энг нафиси бўлган. Эронлик ва ироқлик кулоллар саройнинг ташқи деворларини нафис Қушон сополлари билан безадилар. Бу улуғвор сарой, афсуски, бизгача етиб келган эмас, бироқ жоме масжидининг улкан деворлари ҳамда асрлар давомида заррача ҳам зиён етмаган Гўри Амир мақбараси Амир Темур қурдирган биоларнинг ниҳоятда гўзал бўлганлигидан далолат беради.

Соҳибқирон Муҳаммад Султонга атаб қурилаётган масжидда ишлар қандай кетаётгани билан яқиндан қизиқиб турарди. Қазоси етиб оламдан ўтганидан сўнг унинг қабри ҳам набирасининг ёнидан жой олади. Бугунги кунда «Гўри Амир» («Амир қабри») номи билан машҳур бўлган бу муҳташам бионинг саккиз қиррали шифти зарҳал ғиштлар билан безатилган бўлиб, унинг пастига баландлиги икки метрли ҳарфлар билан Худонинг ягоналигини тасдиқловчи оятлар битилган, унинг думалоқ конус шаклидаги кенг ва нафис гумбази мовий Самарқанд зарҳали билан қопланган.

Московия, Византия, Ҳиндистон, Мўғулистон, Миср ва бошқа қатор мамлакатлардан Амир Темур ҳузури-

га келган элчилар мана шундай иморатларнинг нафис ва муҳташамлигидан ҳайратга тушар, пойтахтда ҳукм сурган тинчлик ва осойишталикдан завқланишар эди.

Кунлардан бир куни Амир Темур «Боғи Дилкушо»-даги саройида Кастилия қиролининг элчилари рицар¹ Руи Гонсалес де Клавихо ва унинг ҳамроҳи, доминикан мазаҳидаги руҳоний Алонсо Паесни қабул қилди.

Қирол Самарқандга йўллаган вакилларига Кастилияга элчи ҳамда совга-саломлар юборгани учун Амир Темурга ўз миннатдорчилигини етказишни топширган эди. Улуғ амир берган катта зиёфат чоғида Чин элчиси испан элчиларидан юқорироқдан жой олганлиги учун ҳамманинг кўз ўнгида таҳқирланди; Клавихо ва руҳоний Алонсо ўз қироллари йўллаган совга-саломларни — нафис ва нодир гиламлар ҳамда алвон матоларни соҳибқиронга топширдилар. Сарой аҳли гиламларда акс эттирилган расмларни кўриб ҳайратдан ёқа ушлади. Амир Темур эса матоларни ўз рафиқаларига улашишга шошилди, аёллар бунинг учун миннатдорчилик билдирдилар.

Шундан сўнг кастилиялик элчилар бутун ёз давомида уюштирилган шарқона дабдабали қатор зиёфатларга қатнашдилар; уларнинг тафсилотлари Клавихонинг кундаликларида ўз аксини топган.

Қирол Ҳенрининг элчилари юқори мартабали меҳмонлар деб ҳисобланмаган бўлсалар ҳам (ўша найтларда Кичик Оврўпо нима деган гап эди?) эътибордан четда қолмадилар. Улар иштирок этган бир зиёфат хусусида расмий солномачи қуйидагича ёзган эди: «Оврўполик элчилар ҳам таклиф этилдилар ва ўзларига муносиб кўнгилхушлик қилдилар, зотан дунё баҳрида кичик балиқларнинг ҳам ўз ўрни бордир».

Клавихо ва унинг ҳамроҳи деярли барча зиёфатларга таклиф этилардилар. Рицарнинг кундалигида Амир Темур Самарқанднинг ажойиботларидан олинган олам-олам завқ баён этилган. Оврўполик ва насроний бир кишининг қаламига мансуб бу асл манбанинг холислигига шубҳа йўқдир.

¹ Рицар — Ўрта асрлар (XI—XV) Ғарбий Оврўпо давлатларидаги диний ҳарбий уюшма аъзоси. Уюшма аъзолари дастлаб муқаддас даргоҳларни қўриқлашган, кейинчалик ҳуқуқ ва камбағалларни ҳимоя қилиш билан шуғулланишган. Уюшмага асосан зодагонлар қабул қилинган (*тарж.*).

Улар илк бор Боғи Чинорга таклиф этилганлар. Испанияликлар таржимон (бу ерда гап чиндан ҳам форсча ёки туркча (чингатай)дан араб тилига таржима қилувчи тилмоч ҳақида кетаётган бўлса керак — ўзларининг кўнчилиқ ватандошлари каби Қлавихо ва Алонсо ҳам бу тилни билишган бўлса ажаб эмас) келиб, ўзларини зиёфат бериладиган масканга бошлаб боришни беҳуда кутдилар. Ўзлари у ерни топиб борганларида эса, зиёфат тугаган эди. Шунга қарамай улар Амир Темурдан паришонхотир тилмочни қаттиқ жазоламасликни ёлвориб сўрадилар (соҳибқирон айбдорнинг буринини тешиб, тўғноғич тақиб қўйишни амр этган эди).

Шунга қарамай элчиларга Боғи Чинорни кўрсатдилар. Уларни тилла суви юритилган мовий кошнлар билан безатилган баланд ва чиройли дарвозадан улкан боққа олиб кирдилар; боғ турли-туман мевали ва соябон дарахтларга тўла эди.

Меҳмонлар боғни ҳар томонга кесиб ўтувчи, икки ёнига ёғоч тўсиқлар ўрнатилган йўлаклардан ўтиб, ўзларига гард юқтирмай унинг марказига етдилар. Улар боғдаги турфа рангда товланаётган қимматбаҳо ипак чодирларни, ёрқин жилоли ғаройиб гиламларни ва дарахтлар орасига соябон сифатида осилган ола-чи-пор матоларни кўриб лол қолдилар.

Боғ марказида ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан ҳашаматли безак берилган, кошнларига тилла суви юритилган сарой савлат тўкиб турар эди. Қлавихонинг қайд этишича, улар ичкарига кираверишдаги «соф тилладан ясалган икки ясси курси ва уларнинг устидаги жавоҳир, зумрад ва ферузалар билан безатилган етти тилла кўзани кўриб ҳайратдан ёқа ушладилар. Кўзаларнинг қопқоқлари йирик ёқутдан эди; уларнинг атрофида олти дона тилла қадаҳ турар, қадаҳлардан бирининг ичидаги нодир ёқут қатор жавоҳирлар билан ўралган эди. Буларнинг барчаси ажиб бир уйғунликни ташкил этарди».

Кечқурун ўзларига ажратилган масканга қайтган элчилар мириқиб тановул қилдилар — Амир Темур уларга беш дона пиширилган қўй ва икки чилпит шароб жўнатган эди.

22 сентябрь куни улар яна зиёфатга таклиф қилиндилар. Бу сафар улар вақтида боришга ҳаракат қилдилар. Бу гал зиёфат шаҳардан ташқаридаги ям-яшил боғда жойлашган катта саройда уюштирилди. Сарой мураббаъ шаклида баланд деворлар билан ўралган бў-

либ, тўрт бурчагида тўртта баланд минора тикланган эди.

Ган машҳур «Богн Нав» ҳақида кетаётган бўлса керак. Сарой ниҳоятда кўркем бўлиб, деворларидаги мовий ва тилларанг кошнлар олдидagi узун ҳовузнинг сувларида акс этиб турарди.

Бу ерга жуда кўп меҳмонлар ташриф буюришди, таомлар тортилишидан олдин шароблар қўйилди.

Клавихонинг гувоҳлик беришича, ислом ақидаларидан бу сифат, четга чиқиб фақатгина Амир Темурнинг амри билан ва фақатгина айрим ҳоллардагина рўй берар, бошқа пайтда ҳеч ким на пинҳона ва на очиқчасига шароб ичишга журъат қилолмади.

Соқийлар ҳар бир меҳмон қаршисида тиз чўкиб, шароб тўла қадаҳ тутишарди; биринчи қадаҳдан сўнг иккинчиси, учинчиси, тўртинчиси таклиф қилинар ва бу ҳол меҳмон маст бўлиб йиқилмагунича давом этарди.

Ҳаммадан кўпроқ қадаҳ сипқарган меҳмонга ҳам худди жанггоҳда қаҳрамонликлар кўрсатган жангчилар каби Баҳодир деган ном бериларди.

Соқийлар меҳмонларга қадаҳ таклиф қилишар экан, уларни тезроқ бўшатиб учун:

— Ушбу қалаҳни ҳукмдоримизнинг соғлиғи учун, унга бўлган ҳурматимиз учун, унинг боши омон бўлиши учун ичингиз! — дея далда бериб туришарди.

Яхши ҳамки ичкилик ичиш тўхтатилиб, пиширилган от гўшти ва қовурилиб, сирка-мойга солинган қўй гўшти ҳамда турли шарбат ва зправорлар билан пиширилган гуруч тортилди.

Байрам сўнгида Амир Темурнинг кўрсатмасига мувофиқ зобитлардан бири кумуш танга тўла жомни кўтариб, меҳмонлар ҳузуридан ўтди ва жомдаги кумуш тангаларни уларнинг устидан сочди. Испанлар ҳам ўзига тегишлигини олдилар, Улуғ амир уларни ўз ҳузурига чорлаб, кимхоб тўнлар кийгазди ва эртасига уюштирилажак зиёфатга ҳам таклиф қилди.

Ўз масканларига қайтган Клавихо ва Алонсо йиққан тангаларини санаб кўрдилар ҳамда Амир Темур ўзларига кўрсатган бундай илтифотдан беҳад шод бўлдилар ва буни мақсадлари амалга ошишидан дарак берувчи бир белги сифатида қабул қилдилар.

Улар хаёллар денгизида сузиб юрганларидан беҳабар эдилар. Аслини олганда Улуғ амирнинг элчиларга кўрсатаётган иззат-ҳурмати, асосан, дипломатик мулозамат

бўлиб, у дўст мамлакатлардан келган барча элчиларга, кимлигидан қатъи назар, бирдай муомала қиларди.

Бир куни элчилар Амир Темур ва унинг сарой аъёнлари билан «Темур дарвоза» яқинида бунёд этилган муҳташам бинолар мажмуасида меҳмон бўлишди. Уларга Улуғ амирнинг Клавихо Кано (аслида бу «Хоним» — малика дегани) деб атаган суюкли рафиқасининг волидаси учун қурилган чиройли сағана, айниқса, ёқиб қолди; унинг деворлари зангори, яшил, оқ, қора, қўнғир ва тилларанг сопол кошинлар ва ғишлар билан безатилган эди.

1404 йилнинг кузини Амир Темур ҳукмронлигининг энг чўққиси бўлди дейиш мумкин. Бироқ олтмиш тўққиз ёшли фотиҳ қолган умрини роҳат-фароғатда ўтказиш ўрнига куни битмасдан олдин Чинни фатҳ этиш ҳақида ўйларди, холос.

Уни бу хусусда ўйлашга икки нарса мажбур қиларди. Бир томондан, у Мовароуннаҳрни Чин императорига боғлаб турган, йиллар ўтиши билан сусайиб қолган вассаллик ришталарини узнишни истаса, иккинчи томондан Пайғамбар олдидаги ўз гуноҳларини ювиш учун Ғазот очиб, барча хитойликларни исломга киритишни хоҳларди.

Ўша пайтда Улуғ амир кайфиятида рўй бераётган ўзгаришлар унинг солномада қайд этилган Аллоҳга қилган қуйидаги илтижосида ўз аксини топган:

«Мен ўзимдан ўзим бу даражага эришганим йўқ. Сен мендек кичик бир амирни бу дунёнинг энг қудратли ҳукмдори даражасига кўтардинг. Мен ўз қўл остимдаги ўлкаларда шундай тартиб ва интизом ўрнатдимки, бошига тилла танга тўла кумуш жом қўйган ҳар қандай кимса бутун Салтанатимни у сарҳадидан бу сарҳадигача бежавотир кесиб ўтиши мумкин. Бироқ, бунга етишишининг ўзи бўлмади: ёт юртларни истило қилиш, қон тўкишлар, қотилликлар, банди қилишлар, одамларни азобга қўйишлар ҳамда шаҳар ва қишлоқларни ёндиришларни талаб қилди; зафарларимиз учун зарур бўлган шу шафқатсиз ишларимизни, ўз айбимиз ва гуноҳимизни ювиш учун мен Чин мажусийларини исломга киритишга ва уларнинг маъбудларини ер билан яксон қилишга аҳд айладим».

Бироқ у режалаштирган ишнинг маънавий сабаби — Амир Темур шахси ва дунёқарашини ўрганиш борасида

турли баҳслар қўзғаган ғаройиб сабаб — Самарқанд ва Чин ўртасидаги муносабатларнинг ҳамон ўзгариш-кесил ҳал этилмаганлигида эди. Бу воқеанинг тарихи жуда узун.

Чингизхон Осийни фатҳ этганидан сўнг Мовароуннаҳр хонининг ўгли Чигатой улуси таркибига кирди. Кейинчалик империя хонликларга бўлиниб кетиб, Чингизхоннинг набираси Буюк Қубулай мўғуллар фатҳ этган Чин тахтига ўтирганида Чигатойдан қолган хонлик ҳам унга бўйсунадиган бўлди. Шундан бошлаб, Самарқанд ҳукмдорлари Чин тахтида ўтирган мўғул хони ва унинг ворисларига сурункали равишда қуллуқ қилиб келишган.

XIV асрда рўй берган халқ қўзғолони натижасида чингизхонийлар Хитойдан қувилдилар, қўзғолон йўл-бошчиси Минг Хонг Ву тахтга ўтирди ва Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Темурдан Пекин хонига тегиншли иззат-хурматни энди ўзига кўрсатишни талаб қилди.

Мовароуннаҳрдан йироқда юрган Улуғ амир эса Хитой билан Мўғулистон ўртасида нифоқ чиқишини кутар ва бу билан вақтдан ютарди.

Император Мингнинг икки элчисини банди айлаб ва 1385 йили озодликка чиқарганидан сўнг соҳибқирон Хитой императорига ҳар икки-уч йилда совга бериб гуриш одатидан воз кечиш йўлини ахтара бошлади, зеро бу совгалар узоқ бир вассалнинг ўз хўжасига бериб турадиган хирожига ўхшарди.

Само Углони ҳам буни ёдидан чиқармасди: у 1395 йил Амир Темурга элчи юбориб, ўзига жўнатган совгаларни учун миннатдорчилик билдирган эди.

Бироқ унинг ўрнига тахтга ўтирган Юнг Ло илгариги императорга кўрсатиладиган илтифотни давом эттириб туришни ҳаёсизларча талаб қилди.

Аmmo энди бунинг мавриди эмасди. Чунки энг асосий рақибларини маҳв этган Амир Темур шон-шухрат чўққисига кўтарилган, янги юришлар қилишга ҳам тайёр эди. Император Юнг унинг кексайиб бораётганидан қувонар, муҳорабадан олдин шарқона анъаналарга мувофиқ музокаралар олиб боришига умид қиларди. Бироқ соҳибқирон бу ишни ортқ чўзиб ўтиришни хоҳламасди.

Салтанатнинг барча бурчакларидан тили ва эътиқоди турлича бўлган лашкарлар Самарқанд атрофига йиғилиб, шаҳарнинг ҳунарманду тикувчилари уларга пишиқ кийим-бошлар тика бошладилар. Улуғ амир эса

Ўз топшириғига кўра анча пайтдан бери Чин йўлида жойлашган давлатларнинг йўллари, ҳарбий салоҳияти, табиий бойликлари ва иқлими бўйича йиғилган кўпдан-кўп маълумотларни диққат билан ўргана бошлади.

Кутилмаганда юқорида тилга олинган дипломатик кўнгилисизлик рўй берди: у Кастилия қиролининг чопарлари ҳузурида Чин элчисини беихтиёр таҳқирлаб қўйди, бу эса уруш эълон қилишга ўхшаб қолди.

Бироқ Улуғ амир ҳам бу юриш ўзининг сўнгги юриши бўлишини яхши билар, шу сабабли сафарга чиқишдан олдин балоғатга етган набираларини юртнинг барча амиру ақобирлари иштирокида уйлантириб қўйишга қарор қилди. Бу билан у фоний дунё билан хайр-маъзур қилишдан олдин салтанатнинг барча кучларини ўз сулоласи атрофига бирлаштириб кетишни истаган бўлса, ажаб эмас.

Бир неча ҳафта давомида бири иккинчисидан чиройли тўйлар улашиб кетди. Уларда салтанатнинг барча ўлкаларидан ва қўшни давлатлардан ташриф буюрган кўп сонли давлат бошлиқлари, шаҳзодалар, ҳокимлар, ноиблар, зобитлар ва элчилар иштирок этдилар.

Тантаналарга Самарқанд аҳли ҳам гуррос-гуррос бўлиб ташриф буюрди. Солномада ёзилишича, Амир Темур шодиёналарни қўйидаги сўзлар билан бошлаб берган:

... Бугун энг нафис либосларни кийингиз ва кўнгилихушлик қилишга ҳозирланингиз. Ожиз ва қудратли, бою камбағал барча фуқароларимга бир-бирларининг дилларини оғритмасликни буюрурмен ва қиличларни қинларидан чиқаришни тақиқлурмен.

Шаҳар боғларига юрингиз, анвойи ичимлик ва емалар сизга мунтазир.

Тўй-томоша иштирокчилари Самарқанд яқинидаги «Хон лашкаргоҳи» деб ном олган мамлакатнинг энг катта майдонида йиғилдилар. Лашкаргоҳ тавсифи Клавихо кундаликларининг энг ёрқин саҳифаларини ташкил этади; тантаналарга таклиф этилган элчилар беҳисоб ранг-баранг чодирларни кўриб лол қолдилар. Уларни катта ўрдага кийим-кечак ва қурол-аслаҳа етказиб берувчиларнинг чодирлари орасидан бошлаб ўтдилар, сўнг чодирларнинг энг йириклари ва энг чиройлилари жойлашган дарё бўйига чиқдилар. Уларнинг ичида энг ҳашаматли ва кўркам салтанат ҳукмдорининг кўшки эди.

Клавихоннинг тахминича, кўшкнинг кенглиги юз қадам, баландлиги эса йигирма қадам атрофида эди. Кўшкнинг ташқариси оқ, сариқ ва қора йўл-йўл ипак мато билан қопланган бўлиб, ичкарисидаги алвон ранг матога зарҳал ипдан безаклар ишланган, турфа рангли ипак сўзаналар илиб қўйилган эди. Бу кўшкда ҳаммаси бўлиб ўттиз олтига устун бор эди. Мовий ва тилларанг мазкур устунлар ўзаро тилла суви юритилган беш юзта арқон билан боғланган эди. Самоларга иштилган энг баланд устунларга мис лаган, унинг тепасига эса ой гардиши ўрнатилган бўлиб, кўшкнинг ичига чиройли гиламлар ва беҳисоб кўрпалар тўшалган эди.

Кўш эшикли кўшк баландлиги бир ярим одам бўйи, кенглиги уч юз қадам келадиган доирасифат девор билан ўраб олинган бўлиб, у ерда ҳукмдор рафиқаларининг бир-биридан чиройли, турфа безакли катта-кичик чодирлари тикилган эди.

Ҳар куни лазиз ва анвойи таомлар тортилар, ичимликлар дарё бўлиб оқарди. Элчиларнинг ҳамёнлари кундан-кунга қаппайиб борарди — ҳар зиёфатдан сўнг Амир Темур ўзига тортиқ қилинган ҳадяларни атрофдагилар билан баҳам кўрар, баъзан ажпабий меҳмонларга ҳам у—бу тегиб қолар эди.

Кунлардан бир куни испанияликларга соф кумушдан ясалган лаганлар, той-той матолар ва зарбоф тўнлар улашилди. Қадимий аъъаналарга кўра элчиларнинг устиларидан феруза қадалган тилла ва кумуш тангалар сочилар. Элчилар эса уларни йиғиб олдилар.

9 октябрь куни элчиларни хонимлар қабул қилдилар. Амир Темурнинг келинларидан бири, шаҳзода Мироншоҳнинг хотини муҳташам чодирлардан бирида зиёфат берди. Элчилар қирқ ёшлар атрофидаги тўлагина ва оппоқ маликага таъзим қилганларидан сўнг, унинг қаршисидаги ўзларига кўрсатилган супадан жой олдилар. Маликани канизаклар қўршаган, акобирлар ва қариндош-уруғлар гиламлар ва супалардан жой олишган, чодирнинг бир бурчагида эса муғаннийлар турфа асбобларда оҳиста куйлар чалишарди.

Хонимлар соқийлар тавозе билан тилла қадаҳларда тутган шароб ва ширин қимиздан тотиб кўрдилар. Шундан сўнг уларнинг кўрсатмаси билан меҳмонларга шароб тортидилар. Шунчалик кўн шароб ичилдики, кўпчилик мастликдан ўтирган жойида думалаб қолди. Чодир ичра шоду ҳуррамлик ҳукм суларди.

Шу орада катта маллика Қано (Сароймулхоним) етиб келди ва меҳмонларга янада кўпроқ шароб қуйишни буюрди. Шахсан ўзн эса Алонсо ва Клавихога хизмат қила бошлади, бироқ Руи Гонсалеснинг чиндан ҳам ичмаслигини билгач, илтифотни тўхтатди.

Ичкиликдан сўнг таом келтирилди, гўшт ва бошқа емаклар тортилди. Эркаклар иззат-ҳурматда бўлдилар: ораларида маст бўлиб қолганлари бир-бирларига дастурхондаги овқатларинин манзират эта бошладилар. Хонимларга бу машғулот жуда ёқиб қолди.

Шундан сўнг никоҳ маросими бўлиб ўтди. Келин-куёвга тўққиз қават шоҳона кийим-бош кийдириб, бошларига тўққиз қатор йирик тилла тошлар билан зийнатланган тож қўндирдилар: қадимий анъаналарга биноан бу бўлажак тахт ворисларига бахт келтирарди. Ёшларнинг қариндош-уруғлари уларнинг бошларидан челақ-челақ дуру жавоҳир, тилла таигалар ва бошқа қимматбаҳо тошларни тўқдиларким, келин-куёвнинг оёқлари остида қалин ялтироқ гилам ҳосил бўлди. Бироқ бу бойликка ҳеч ким қўл ура олмади, зеро ерга тушган барча нарса хизматкорларга тегшли эди.

Ундан кейинги кунларда меҳмонларнинг сони кўпайди, тантаналар эса янада ҳашаматли бўла бошладди. Самарқанд аҳли ҳам тўй-ҳашамларга ўз улушини қўшди. Шу ўринда яна Клавихога мурожаат қиламиз:

Шаҳар ҳунармандлари ва тижоратчилари Амир Темурнинг фармониغا кўра лашкаргоҳда катта кўргазма ва ўйин-кулги ташкил қилдилар. Улар барпо этган гулзорлардан терилган хушбўй гулларга ёқут, жавоҳир, олмос ва феруза каби қимматбаҳо тошлар қўшилиб гулдасталар ясалди, бир кечанинг ичида безатилган ажойиб боғлардаги ширин-шакар мевалар кўзни ўйнатар, гавдасини ёғоч ва қамишлардан тиклаб, устига рангли мато ва гилам ёпиб ясалган баҳайбат туя меҳмонларни лол қолдирди, тикувчилар ўзлари яратган баланд пахта минора учун таҳсинларга сазовор бўлдилар: минорани кўпчилик бўлиб елкаларида олиб ўтдилар.

Матолардан тортилган соябонлар тагида созандалар хушнаво куйлар чалишар, сўхандозлар латифалар айтиб оломонни ҳўинуд этар, чодирлар тепасида тортилган дорда эса дорбозлар ўз маҳоратларини намойиш эттишарди. Масхарабозлар уюштирган томоша катта қизиқиш уйғотди; майдонда қўйлар сакрай бошладилар, томошабинлар устига ўкириб ўйлбарс ва қоплон таш-

ланди — бу шу ҳайвонларнинг терисини кийиб олган ўспиринлар ва йигитлар эдилар, шохларига тилла суви юритилган эчки терилари остида эса лобар қизлар яширинган эдилар.

Жарчилар Амир Темур адолат ўрнатажagini маълум қилганларида оломоннинг қувончига қувонч қўшилди. Ниҳоят, кулгилар тўхтади. Чодирлар оралигидаги бўшлиқларга жаллодлар бир неча дор тиккан эдилар. Амир Темур ўқиган ҳукмлар шафқатсиз бўлиб, шу заҳотиёқ ижро этиларди.

У энг аввало бош вазирни жазолашдан бошлади: Амир Темур сафардалигида Самарқандни узоқ вақт бошқарган салтанатнинг энг йирик амалдорларидан бири бўлган бу киши ўз вазифасини совуққонлик билан адо этгани учун шу заҳотиёқ дорга осилди. Давлат маблағини ва отларни талон-торож қилган қатор юксак мартабали амалдорларнинг ҳам қисмати шундай бўлди; ўғирланган маблағлар қаерга яширилганлигини айтмаганликлари учун уларнинг айримлари олдин қийновга олиниб, кейин осилдилар. Шундан сўнг дўконларидаги молларнинг нархларини ҳаддан ташқари кўтариб юборган савдогарлар ва тижоратчиларга навбат келди, баъзиларининг бошлари таналаридан жудо этилди, баъзиларининг мол-мулклари мусодара қилинди.

Клавихоннинг таъкидлашича, Самарқандда юксак мартабали жиноятчи зотлар дорга осилар, фирибгар ва муттаҳамлар сўйилар экан (қадимги удумларга кўра ақобирларнинг қони тўкилиши мумкин эмас).

Шу оқшом томошалар ниҳоясига етганида ҳамманиннг кўнглига қўрқув ва ваҳима оралаган эди. Қас-тилия элчилари эса ҳеч кимга билдирмай гойиб бўлдилар.

Бу воқеадан тўрт кун ўтгач, сарой ходимларидан бири келиб уларни ҳукмдор боргоҳига бошлади. Бош боргоҳнинг ёнига иккита янги ипак боргоҳ тикилган бўлиб, бу ерга ҳам ҳашаматли чодирлар ўрнатилган эди. Бу масканлар шу оқшом никоҳланадиган ёш келин-куёвларга мўлжалланган экан. Чодирларнинг атрофига соябонлар ўрнатилган бўлиб, ҳар бир соябоннинг тағида меҳмонларга аталган шароб тўла каттакон хум қўйилган эди.

Таомлар тортилишидан олдин барча элчилар соҳиб-қироннинг чодирига кириб, яқиндагина кичик Ҳиндистондан келган ўлка ҳокими, бадавлат кийинган шаҳзо-

дага таъзим қилдилар. Бу Амир Темур тўнғич фарзандининг ўғли, набираси Пирмуҳаммад бўлиб, у шунча узоқ масофадан амакиваччаларининг тўйларига келган эди.

Пешинга яқин элчилар ва мартабали зотлар Амир Темурнинг ҳузурига, олий боргоҳга таклиф этилдилар. Ҳамма гиламлар ва супалар устидан жой олиб бўлгач, боргоҳларнинг биридан Қано (Сароймулкхоним) чиқиб, эри ўтирган маскан томон йўл олди. Хонимнинг ҳамроҳлари ва ортидаги канизакларини кўриб мажлис аҳлининг кўзлари қамашди.

Қано (Сароймулкхоним) нинг кенг зарбоф кўйлаги этакларини ўн беш канизак кўтариб келарди. Унинг сутдек оппоқ чеҳраси улуғвор кўринарди. Маликанинг бош кийими аскар дубулғасига ўхшаб кетар, бундан унинг юксак ғурур соҳибаси эканлиги кўриниб турар эди. Сароймулкхонимнинг бош кийими матодан ясалган бўлиб, заррин ип билан тикилган ва шарқнинг энг қимматбаҳо тошлари ва жавоҳирлари билан безатилган эди. Унинг устидан уч дона йирик ва чиройли ёқут билан зийнатланган тож кийилган бўлиб, оппоқ попуклари босган қадамга мос равишда силкинарди. Маликанинг қоп-қора сочлари елкаларини ёпиб турарди. Ёнида келатган ғулом қўлидаги оппоқ соябони билан уни қуёшнинг оташин нурларидан ҳимоя қиларди. Маликанинг ҳамроҳлари уч юз хонимдан иборат бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳам ҳашаматли кийинган эди.

Ичкарига киргач, малика ўз ҳамроҳларидан ажради ва Амир Темурнинг ёнидан, бироқ ундан бир оз орқароқдан жой олди. Клавиҳони ажаблантирган воқеа шундан кейин рўй берди: бирин-кетин яна учта айнан бир хил тартибдаги саф кўринди, уларнинг бошида худди Қано (Сароймулкхоним) каби кийинган аёллар келишарди. Уч малика ҳам катта малика ортидан ўз мавқеларига мос ўринларни эгаллашди.

Уларнинг уччалови ҳам Амир Темурнинг хотинлари эди (унинг мусулмонлиги ёдимиздан чиқмасин); уларнинг ўртасида рашк ёхуд рақобат бўлмаслиги учун соҳибқирон ҳаммасини ҳам бир хил кийинтирар, баробар миқдордаги канизаклар билан таъминлаган эди. Маликаларининг кетидан яна бешта аёл кирди, булар соҳибқирон набираларининг рафиқалари эди.

Амир Темур ўзи ёқтирган меҳмонларга шароб қуийилган қадаҳларни узатиб, зиёфатни бошлаб берди. У

Алонсога ҳам қадаҳ тутди, аммо хотинидан Қлавихо ичмаслигини билган шекилли, унга шароб узатмади.

Тантаналарни жанговар филлар намоиши давом эттирди. Улар бугун атай яшил рангга бўялган эдилар. Қлавихо томонидан батафсил таърифланган бу баҳайбат маҳлуқлар лашкаргоҳни бир неча бор айланиб чиқдилар, сўнг ҳозиргина ўқ отиш маҳоратларини намоиш этган бир гуруҳ суворийлар кетидан тушиб, майдонни тарк этдилар.

Филлар томошасидан сўнг дастурхонга турфа таомлар тортилди. Юзлаб хизматкорлар бир неча соат давомида қайнатилган гўшт тўла мис баркашларни келтириб турдилар, бирин-кетин келиб турган аравалар эса қовурилган қўй ва от гўшtidан иборат оғир юкларини шу ерга бўшатиб кетардилар.

Шу таомларнинг барчаси ошқозонлардан жой олгач, хизматкорлар меҳмонларнинг олдларига хонтахталар қўйдилар ва уларнинг устига тақсимчаларда зираворлар солиб пиширилган гўшт ва гуруч, ширинликлар ва пишириқлар келтирдилар.

Тун чўкиб қолганлиги сабабли соҳибқирон амри билан рангли шишалардан ишланган саноқсиз чироқлар ёқилди ва зиёфат давом эттирилди. Таомлардан сўнг мешларда яна шароб ва қимиз келтирилди. Меҳмонлар янги бир гайрат билан уларни бўшатишга тушдилар. Бу ишда уларга аёллар яқиндан ёрдам бердилар. Кўп ўтмай меҳмонларнинг кўпчилиги ўринларидан туролмай қолди.

Ҳолдан тойган элчилар ярим тунда оромгоҳларига қайтдилар. Чарчоқ билмас кекса жаҳонгир эса айш-ишратни давом эттирарди.

Эртасига уйқудан уйғонган элчилар Қано (Сароймулкхоним) юборган чопарга дуч келдилар. У меҳмонларга ўз бекасидан таклифнома келтирган, кун эса пешинга яқинлашиб қолган эди.

Элчиларни малика ва унинг канизаклари турадиган чодирлар томон бошладилар. Кунни кеча малика онласида бўлиб ўтган никоҳ муносабати билан Қано (Сароймулкхоним)ни қутлаш учун бу ерга кўплаб аъёнлар ва аёллар келишган эди.

Испанларни бир чодирга олиб кирдилар ва маликанинг фармониغا кўра яхшилаб зиёфат қилдилар. Овқат еб бўлингач, икки амрзода уларни лашкаргоҳдаги бош-

қа чодирлар томон бошлади ва улардаги бойликларни кўрсатди.

Бир-биридан чиройли бу чодирлар орасида мўғулларникига ўхшаш доира шаклидаги жуда кенг ва баланд бир чодир бўлиб, Клавихо ўз кундаликлариининг бир неча саҳифасини унинг тавсифига бағишлаган. Арқон ишлатилмай тикланган бу чодир турфа рангли шакмат билан қопланган бўлиб, бошдан-оёқ ялтироқ кумуш тангачалар илинган узун алвон тасмалар билан безатилган. Ер юзининг энг бой хазиналаридан бири шу чодирдан жой олган эди.

Чодирга кираверишдаги эшик олдида каттагина чиройли мезана ўрнатилган бўлиб, унда қўлларига таврот тутган авлиё Пётр ва авлиё Пол тасвирланган эдилар; мезанага тилла ва кумуш сувлари юритилган, турфа ранг ялтироқ ва қимматбаҳо тошлар қадалган эди. Айтишларича, Амир Темур бу бойликларни турк султониининг Бурса шаҳридаги хазинасидан олган, султон эса уларни ўз навбатида византияликлардан тортиб олган экан.

Чодирнинг марказида олтин жавон турар, у сирланган ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган бўлиб, ундан жой олган олти тилла кўза ва яна олти тилла пиланиннг чеккаларига дур ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган эди. Жавоннинг олдида қўйилган тилла хонтахтаниннг юзасига ясси зумрад тош ўрнатилган бўлиб, унинг атрофи металл билан қопланган эди.

Хонтахтадан бир оз нарида ажойиб дарахт қад тиклаб турар, танасининг йўгонлиги киши сонидек келарди. Дарахт ҳам бутунлай тилладан ясалган эди. Унинг саноксиз шохларидаги мевалар дунёдаги энг мусаффо ва тиниқ жавоҳир, зумрад, феруза, сапфир ҳамда думалоқ ва узунчоқ маржонлардан иборат эди.

Дарахтнинг юпқа тилла барглари орасига тилла қушчалар қўндирилган, улар турфа рангларда сирланган эдилар.

Бу чодирда яна кўплаб нафис тилла буюмлар бўлишига қарамай дарахтнинг ҳашамати ўзгача эди (у Бағдод халифаларининг хазинасидан олинган эди).

Чодирлардан яна бирида элчиларга Амир Темур ҳарбий юришларга олиб кетадиган ўймакор ёғочдан ишланган йиғма масжидни кўрсатдилар. Масжид оқ ва тилла рангларда товланарди. Сўнг улар бошдан оёқ тоза ва қимматбаҳо мўйна билан ёпилган чодирни ҳам кўздан кечирдилар.

Лашкаргоҳга тинмай янгидан-янги меҳмонлар келиб қўшилдиларди; булар салтанатнинг барча бурчакларидан Амир Темур даъватига бинноан келаётган аскарлар эдилар.

Мўғуллар истилосидан бери ягона саркарда атрофига жинслашган бундай жангчилар жамоасини «Ўрда» (туркийда «ўрду» — лашкаргоҳ) деб аташарди.

Бу ном тилга олинганда кўз олдимизга одатда тартибсиз, шовқинли, қўпол суворийлар ва филдираклари мойланмаган аравалардан иборат беҳисоб қўшин келадди. Қлавихоннинг қаламига мансуб қуйидаги сатрлар биз оврўполикларнинг тасаввурларни алдамчи эканлигидан далолат беради:

Юксак тартиб-интизом ва фидойилик билан ишлаган Амир Темур ўрдуси йигирма минг чодирдан иборат ҳақиқий бир шаҳар тиклади. Бу шаҳарнинг ўз уйлари, кўчалари, майдонлари ва бозорлари бор эди. Мўъжиза сифат пайдо бўлган бу шаҳарнинг қоқ марказидан соҳибқироннинг чодирини жой олди.

Ўрду одамлари тобора кўп сонли гуруҳларда, аммо ҳарбий тартибга қатъий риоя қилиб келишар, сўнг боғичра ўз жойларини эгаллашар, ҳукмдор ҳузурига зиёфатга таклиф этилганликларидан бахтиёр ҳолда шоду хуррамлик қилишарди.

Қлавихони, айниқса, ўрду ёрдамчи қисмларининг ташкил этилиши қаттиқ ҳайратга солди.

«Ўрдуда барча керакли нарсалар мавжуд ва ҳар ким ўз вазифасини яхши билади, — деб ёзади у ва шундай қўшимча қилади: — Бу ерда қассоблар ва ошпазлар ширилган гўшт, савдогарлар мева ва сабзавот сотадилар, нонвойлар тандирларини ўрнатиб нон ёпадилар, бу ерда ҳатто ҳаммомчилар кўчма ҳаммомларини тиклаганлар, уларга чодирларнинг ташқарисидаги қозонлардан иссиқ сув узатилади».

Шу оломон беҳисоб қовурилган гўшт истеъмол қилди, Ўрдуга келиб қўшилган Амир Темур ҳузурида кўп сонли мешлардаги шаробларни бўшатди.

Таитаналарни ёнишдан олдин Амир Темур оломон қаринида набираси, марҳум Муҳаммад Султоннинг укаси Пирмуҳаммад билан пайдо бўлди; бобоси Кобулга жўнаб кетаётган амирзодани тахт вориси деб эълон қилди.

Эртасига у тўй-ҳашамлар ниҳоясига етганини, кўнгли туғашлик тугаганини, ҳар ким ўз ишига қайтиб, ортиқ

ичкилик ичмаслигини маълум қилди. У ажнабий элчилар билан тевгиша хайр-маъзур қилди; Миср элчиси ўз ҳукмдорига зарҳал ҳарфлар билан битилган бир неча метрли мактуб олиб кетди, мактубда Қора Юсуф ва султон Аҳмадни банди қилгани учун Миср султонига миннатдорчилик билдирилган эди.

Кастилия қироли элчиларига келсак, Амир Темур билан сўнгги бор кўришиш уларга насиб этмади, зеро салтанат бош боргоҳининг қўриқчиларни ҳукмдор қаттиқ бетоблигини айтиб, уларни ортига қайтаришди. Шундай қилиб элчилар уни қайта кўролмай йўлга чиқдилар ва фақатгина 1406 йилнинг 1 мартида Испанияга омон-эсон етиб бордилар.

АМИР ТЕМУРНИНГ ҰЛИМИ. УНИНГ ШАХСИ ХАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

1404 йил 27 декабрь куни қўшин навбатдаги сафарга шай бўлди. Амир Темурни олиб юриш учун махсус ўриндиқ тайёрланди. Қишининг эрта келиши ва қаттиқ бўлиши кутилаётганига қарамай, Мовароуннаҳр, Туркистон, Хуросон, Эрон, Ироқ ва мўғул ўрдаларидан келган икки юз минг суворий салтанатнинг кумуш аждаҳо тасвири туширилган қора туғи ортида саф тортиб турарди.

Куни битаётганини сезган Улуғ амир баҳор келишини кутиб тура олмасди. Унинг фармонига биноан лашкарларга иссиқ кўйлақлар, қавилган кийимлар ва қалин тўнлар тарқатилди; темир ғилдиракли беш юз аравага қўш ёпқичли чодирлар юкланди, заҳира отлар ҳамда қимизи қийин лаҳзаларда аскарларга асқотадиган бир неча минг бия ҳам сафарга тайёрлаб қўйилди. Қўшин ўтиши мўлжалланган ўлкаларга нлфор қисмлар жўнатилди, уларга йўл ёқаларига буғдой экинш топширилди, токи қиш тугаб, бирор-бир фавқулодда ҳолат рўй бергудек бўлса қўшин оч қолмагай.

«Хитой билан уруш қилиш учун гоят катта қудратга эга бўлмоқ даркор», — деган эди бир пайтлар Амир Темур. У шимол томон йўлга тушган қўшинини кузатар экан, шу бсқиес қудратга эришганига имони комил эди.

Унинг режаси бўйича музлаган Сирдарёдан Туркистон шаҳри яқинидан ўтилиб, Утрор қалъаси забт этиларди, сўнг Алмалик, ундан кейин эса Турфон орқали ўтиб Су-Чу қўлга киритилиши лозим эди. Айнан шу йўлдан Марко Полонинг амакилари ўтишган, бироқ улар бу ишни илиқ ва қуруқчилик пайтида амалга оширишган. Аммо ҳозирги шаронда Амир Темур лашкарлари бу масофани уч ойда босиб ўтишлари ва баҳорда Чин қўшинлари устига қўққисдан ҳужум қилишлари лозим эди.

Йўлда қални қор қоплаган ўлкалардан ўтдилар, кучли аёзга дуч келдилар, катта миқдордаги аскарлар ва жониворлардан айрилдилар. Совуқ шу қадар кучли эдики, кўкдаги қушлар қотиб ерга тушар, аскарларнинг

нафаслари соқол-мўйловларига ёпишиб қолар эди. Ҳировул айрим жойларда қорнинг қаллиғи аскарларнинг кўкрагига етишни хабар қилди. Бироқ, ўзига ҳам, ўзгага ҳам шафқат қилмайдиган ва ўлимни ортда қолдиришни истаган Амир Темур қўшинини ҳеч иккиланмай шимол томон бошлаб кетарди.

Ниҳоят, Утрорга ҳам етиб келинди. Лашкаргоҳ тикланиб, шох-шаббадан гулханлар ёқилди. Қалъа деворларидан уфққа қадар ястаниб ётган қорни кўрган ақобирларнинг кўпчилиги кўкламгача шу ерда қолиб кетишларига амин эди.

Утрорда фақатгина нафас ростлаб ўтишни хаёл қилган олпй буюк саркарда эса Бердибекнинг саройида тўхтади. Биринчи тундаёқ бинонинг томига ўт кетди, соҳибқирон қўшинидаги мўғуллар буни ёмон нишона, деб талқин қилдилар. Қовға буржида уч сайёранинг бир-бирига яқинлашганини кузатган мунажжимлар фалокатни башорат қилганларида, мўғулларнинг кайфияти бутун қўшинни эгаллади.

Амир Темур сарой томини тузаттирганидан кейин Тўхтаминшхон ақобирларидан бирини қабул қилди; ўзининг дарбадар ҳаётиндан нолиган бу кимса соҳибқирондан айбидан ўтишни ҳамда Урда тахтига ўтиришига кўмаклашишни сўраттирган эди. Кўрнамак бу дўстига нисбатан кўнглида кини бўлмаган Амир Темур унга Хитой юришидан сўнг ёрдам беришга ваъда қилди.

Шундан сўнг у яқин кунларда Самарқандга қайтишлари лозим бўлган маликалар ва шаҳзодалар шарафига зиёфат берди.

Мана шу зиёфат чоғида, яъни 1405 йил 12 январь кунини хуруж қилган хасталик уни тўшаққа ётқизиб қўйди. Айрим муаррихлар Амир Темур меъёридан ортиқ шароб ва бўза ичганини, оқибатда бедаво дардга йўлиққанини ёзадилар. Бошқалари эса унинг аъзои баданини кучли иситма қамради, алаҳсирай бошлади ва натижада жон таслим қилди, дея таъкидлайдилар.

Бунинг сабаби, эҳтимол, кексайиб қолган саркарда қирчиллама қишда ошиғич йўл босиб, ўпкасини совуққа олдириб қўйган ва ўзини ҳолсиз сезиб, дардга даво бериш мақсадида ичган, ичкилик эса уни тузатиш ўрнига, аксинча, фалокатини яқинлаштиргандир. Муаррихлар ҳар қалай бир масалада, яъни Амир Темур ҳеч қачон ичкиликка ружу қилмагани хусусида яқдил.

Метин продали бу инсон бир неча кун давомида оғир дардга қарши курашди; у қаттиқ алаҳсирар, баъзан

фикри равшан тортиб қоларди. Ана шундай пайтларда у лашкарларнинг ҳол-аҳволини сўрар, Қуръони карим оятларини тиловат қиларди.

1405 йил 19 январь тоғида у шу даражага етдики, солномада айтилганидек «на салтанат, на лашкарлар, на беҳисоб бойликлар ва на тожу тахт ҳеч нимага арзитай қолди». У ўз яқинлари ва амирларни ҳузурига чақириб васият қилди:

— Бошлаган ишингизни давом эттирингиз, ҳаммангиз бир жону бир тан бўлингиз, тахтим вориси Пирмуҳаммадга итоат қилингиз.

У ўғли Шоҳрух шу дамда ўз ёнида эмаслигидан афсусланди ва ҳушини йўқотди. Шундан сўнг қориларнинг Аллоҳнинг таълоғи ва имонининг барқарорлиги ҳақида Қуръони каримдан қилаётган тиловатлари эшитилиб турди, холос.

Кечки соат саккизларга яқин у даҳшатли бир ҳақириқ чекди, қориларга қўшилиб «Расул барҳақ!» шивирлади ва жон таслим қилди.

— Жин урсин! Худонинг ғазабига учради! — дея тоб қилишди ғанимлари.

— Аллоҳ раҳмат этсин! — деб дуо қилишди дўсафдошлари, чунки у ғазот эълон қилиб, Худо йўлида шаҳид кетган эди.

Шундай қилиб, Улуғ амир оламдан ўтган бўлса ҳам ўз замонаси шоҳидларини икки қарама-қарши гуруҳ бўлишда ҳанузгача давом этмоқда.

Кўп замонлардан буён муаррихлар Амир Темурни асл шахсияти ва сиймосини тиклашга ҳаракат қилиб келадилар. Улар, албатта, соҳибқироннинг ташқи кўрinishидан шу ғайриоддий сиймонинг одамларни лол қолдириб, тарихни ҳам ўз измига бўйсундира олган хислатларини топишга ҳаракат қилишади.

Аммо, бу мавзудаги қадимий ва замонавий асарларни ўқиган китобхон кўп саволларга жавоб тополмайди, зеро Амир Темур портретига тортилган чизгилар кўпинча шубҳа уйғотади.

Табииyki, энг дастлабки манбалар соҳибқирон тасвирланган шарқ миниатюраларидир, бироқ уларда ҳам кўп нарса олиб бўлмайди. Бизга маълум барча миниатюралар Улуғ амир вафотидан сўнг яратилган.

Уларда турфаранг чодирлар марказидан жой олган шоҳона либосдаги ёхуд чиройли тулпор устида ўтир

ган Амир Темур тасвирланган. Унинг асосан классик услубда чизилган чехрасида кўзлари баъзан қирғий этиб кўрсатилган.

Бобурийлар ҳукмронлик қилган Ҳиндистонда яратилган миниатюраларда эса юзи думалоқ, кўзлари ошқона боқишда акс эттирилган.

Амир Темур тасвирланган энг қадимий (XVI аср) Оврүпо гравюралари ҳам уйдирма портретлардан ўзга нарса эмас. Инглизлар уни Икки Атиргул уруши даврининг лорди қиёфасида кўришса, французлар эчкисоқол д'Артанян, олмонлар серсоқол рицар, италянкалар эса флоренциялик жаноб кўринишида тасаввур қилншган. Ва лекин на миниатюраларда ва на гравюраларда ўлуг амирнинг ногиронлигига бирорта ҳам ишора йўқ. Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур солномаси битилган, шоватдан холи бўлмаган «Ажойиб ал-мақдур фи тариқай Таймур» номли (араб тилидаги) асардагина соҳибқироннинг ҳақиқатга яқин ягона бадний портретини кўриш мумкин.

Самарқандда яшаган бу адиб кексайиб қолган жангирни кўп маротаба кўрган; шу сабабли ҳам уни заҳид ва воқеаларнинг тирик шоҳиди деб ҳисоблаш мумкин.

Сарой адибларининг мадҳияларга бой солномаларидан фарқли ўлароқ, соҳибқиронга холис муносабатда бўла олмаган суриялик муаррихнинг қаламига мансуб намуналар ҳақиқатга яқинроқдир. Ибн Арабшоҳ асарининг соҳибқироннинг мақтовларга тўла руҳий ва кинематик портретини учратган китобхон ажабланмай шайхнинг ишони йўқ, бу билан адиб ўз рисоласида қаҳрамонига муносабатан ёмон муносабатда бўлганидан азоб чекаётганини аниқ туюлади:

«Амир Темур баланд бўйли ва бақувват инсон эди. Унинг калласи катта, пешонаси очиқ, териси оппоқ ва соғлом бўлиб, кенг елкалари, узун оёқлари ва мушакдор қўллари кўринишига салобат бериб турарди. Унинг томонга оқсоқланиб юрар, соқоли узун бўлиб, нигоҳига ҳамма ҳам бардош бера олмас, овози баланд ва йўғон эди.

Еши саксонга яқинлашиб қолган бўлса-да, ҳамон бақувват, ақл-ҳуши жойида, тик қомати ва продаси қоя каби мустаҳкам эди.

Амир Темур ўлимдан қўрқмасди. У ҳақиқатни — ушкунчалар аччиқ бўлмасин — ҳамма нарсдан устун кўярди. У ёлғончилар, мақтанчоқлар ва фирибгарларни

ёмон кўрар, омади чопмаганида куюнмас, ютуқларидан мағрурланиб кетмас эди. Унинг ҳузурида уятсиз сўзлар айтилишига, қон тўкишлар ва ғорат қилишлардан мақтаниб сўзлашга йўл қўйилмас эди.

У жасур, мард, салобатли ва ҳурматли инсон эди. У энг хавфли ўлкаларда ҳам жанг қилишдан қайтмайдиган, ашаддий душманларни ҳам маҳв қиладиган ва энг қаттиқ ҳимоя қилинган истеҳкомларни ҳам забт этадиган мард ва довюрақ аскарларни ёқтирарди. Амир Темур синчков ва зийрак инсон бўлиб, ҳар қандай фитна ва макр-ҳийлани олдиндан кўра биларди. У воқеа ва ҳодисалар сабаби ва моҳиятини яққол кўриб турарди. У ҳеч қачон илгари қабул қилган қароридан қайтмас, бир сўзли ва бир амалли инсон эди»¹.

Амир Темурнинг жисмоний ва руҳий портретига чизгилар

Турли тарихий манбалар ва Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур солномасидаги материалларга асосланиб ҳибқироннинг етук ёшдаги портретини яратиш мумкин.

Амир Темур бўйи бир метру етмиш сантиметр (ўз замонаси учун жуда баланд), елкалари кенг, бўйни ғон ва боши катта, алпқомат ва бақувват инсон бўлиши

Унинг чеҳрасида кучли характер эгасига хос белгиларни кўриш мумкин: кенг юзининг ёноқлари алвоси, қирра бурун, лаблари қалин, кўзлари йирик, киприкларини узун. Улуғ амирнинг териси оппоқ, пешонаси кенг, узун мўйлови ва тарошланган соқолининг ранги қора ва кулранг-қизғиш бўлган.

Соҳибқирон билан мулоқотда бўлган ҳар бир кимса унинг на хасталик ва на кексалик сўндира олган жўшқин ҳаётини завқ-шавқидан, ўзини тутишидан, одамлар ва рўй бераётган воқеа-ҳодисалардан яхши хабардорлигидан ҳамда дунёда ҳеч нарса раҳна сололмайдиган кучли иродасидан ҳайратга тушарди.

Биз бугунга келиб Амир Темурнинг жисмоний қиёфаси хусусида деярли тўлиқ тушунчага эга бўлсак-да, унинг руҳий портрети борасида, аксинча, кўп нарсалардан беҳабармиз. Унинг характери ва шахси турли қарама-қаршиликларга тўла, иқтидорининг баъзи қирралари эса изоҳга муҳтож.

¹ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи таймур, 2-китоб, 65-бет (тарж.).

Улуғ амир ғоят қаттиққұл бұлгани тўғри, буни унинг ўз замонасидаги энг қудратли қўшинининг қилмишларин билан ҳам боғлаш мумкин...

Соҳибқирон яшаган замона жангу муҳорабалар даври бўлганлигини тан олмоқ лозим; шоҳлар, султонлару қабила бошлиқлари ҳам бир-бирларига қарши жанг қилиб турганлар. Амир Темур ҳам улардан истисно эмас, фақат у олиб борган жангларнинг миқёси ўзгача.

Амир Темурнинг илм-фан асарларини ва уларнинг муаллифларини ҳурмат қилиши ҳамда уларни аҳолининг бошқа ижтимоий ва касб-ҳунар гуруҳларидан афзал кўриши диққатга сазовордир.

Ҳарбий саркарданинг бу олижаноб хислати қатор солномачилар, жумладан, Ибн Арабшоҳ томонидан ҳам қайд этилган: «Амир Темур олимларни яхши кўрар, сайнду шарифларни ҳурмат қиларди, уламолар ва фозилларга юксак иззат кўрсатиб, уларни бошқалардан юқори кўярди; уларнинг ҳар бирининг ҳурматини жойиб, кўйиб, мурувватини аямасди. У уста ҳунармандлар ва касб эгаларидан ўз меҳрини дариг тутмасди»¹.

Биз юқорида тилга олиб ўтган Дамашқ шаҳрининг фатҳ этилиши арафасида Амир Темур ва Ибн Халдун ўртасида бўлиб ўтган суҳбат бу борада ибратлиқдир. У мағриблик мутафаккирга Ғарбда рўй бераётган воқеа-ҳодисалар хусусида қатор саволлар берди, сўнгра «Ибн Халдунга бу борада шундай нарсаларни сўзлаб бердиким, суҳбатдоши бундан ҳайратга тушди ва ажабланди... зеро Амир Темур турфа давлатлар ва уларнинг подшоҳлари тарихини юксак даражада биларди» (Ибн Арабшоҳ). Замондошларининг Улуғ амирнинг билимлари ҳақидаги бу каби фикрлари эътиборга моликдир. Суҳбат сўнгида Амир Темур буюк муаррих ва унинг ҳамроҳларига ҳам мурувват кўрсатди: уларга озодлик берди ва ўз ҳимоясига олди.

«Зафарнома»да ҳам шунга ўхшаш қатор ҳолатлар тилга олинади. Жумладан, Бағдодда шундай ҳол рўй берган: «Уламою солиҳлар ва машойихлардан бир жамoa ўзларини аранг Амир Соҳибқирон ҳузурига етказа олган эдилар, улар борасида марҳамат кўрғазиб, тўн ва улов берди, сарфу харажатларига маош тайинлаб, саломат ўз жойларига етказди»².

¹ Ибн Арабшоҳ. Уша китоб, 69-бет (тарж.).

² Низомиддин Шомий. Зафарнома, Т., 1996, 314-бет (тарж.).

«Зафарнома»да ёзилишича, Туркия махв этилганидан сўнг «Амир Темур салтанат юмушларидан халос бўлгач, ҳар оқшом уламо ва фозилларни ўз қошига таклиф этиб, фан ва диннинг энг нафис муаммоларидан баҳс юритарди».

Амир Темурнинг илм аҳлига кўрсатган иззат-ҳурматига қарамай қатор солномачилар уни саводсиз деб кўрсатишган. Бу борада ёзма манбаларда ноаниқликлар мавжуд. Яна ўша Ибн Арабшоҳда, Амир Темурнинг мухолифи бўлмиш ўша муаррихнинг китобида қуйидаги маълумотни учратамиз: «Темур тарих ҳақидаги китобларни ўқишни ва у ҳақидаги ҳикояларни тинглашни ниҳоятда ёқтирарди». Ва яна пастроқда: «Бунинг устига, у саводсиз бўлиб, араб тилида на ўқишни, на ёзишни биларди ва на тушунарди. Форс, турк ва мўғул тилларини эса у ҳаммадан яхши биларди»¹.

Эҳтимол, араб тилида ижод қилган адиб Ибн Арабшоҳ бу тилни уламолар билишни лозим бўлган ягона тил деб ва бу тилни билмаганларни нодон, деб ҳисоблагандир. Бироқ бу билан муаллиф Амир Темур форс, турк ва мўғул тилларини батафсил биларди, демоқчимн ёки бу тилларда фақатгина сўзлаша оларди демоқчимн?

Айрим шубҳаларга қарамай, шундай хулосага келиш мумкинки, Улуғ амир ўзининг диний, фалсафий, тарихий ва асосан, ўзи раҳбарлик қилган умумсалтанат юмушларини ташкил этиш ва уни бошқариш мавзусидаги баҳсларда кўп маротаба намойиш этган билимлари ва бебаҳо қобилиятларига қараганда ўқиш ва ёзишни билган, демак, китоб ўқиб ўз билимларини орттиришига ҳеч нарса халақит бермаган.

У ўсмирлигида Кеш масжидида тез-тез учратиб турган отасининг дўстлари бўлмиш сўфийларнинг ҳам таълимини олган бўлса ажаб эмас.

Амир Темурнинг меъморчилик ва тасвирий санъатга катта ихлос қўйганини, аксинча, ҳамма тан олади. У ҳукмронлик қилган даврда Самарқанд ва Кешда бунёд эттирилган иморатлар: жомелар, саройлар, мадрасалар ва масжидлар форс ёхуд чин ёдгорликларининг кўр-кўрона нусхаси эмас. Улар турли-туман ва бетакрор; улар Улуғ амир Самарқанднинг чиройига чирой

¹ Ибн Арабшоҳ. Юқоридаги китоб, 70-бет (тарж.).

қўшишни ишониб топширган турли маданият ва техникага эга меъморлар маҳоратининг маҳсулидир.

Ҳозирги кунда ҳам Самарқандда ана шу меъморий мажмуалардан учтаси мавжуд: булар «Бибихоним» деб номланган жоме масжиди, хилхонага айланган Гўри Амир масжиди ва ажойиб безаклар берилган хилхоналар мажмуаси — Шоҳизинда.

Бу мажмуалар қурилишида Амир Темур фаол иштирок этган. Солномаларда гувоҳлик берилишича, у қийшиқ қурилаётган биноларни бир неча маротаба буздирган ва ўз кўрсатмаларига мувофиқ қайта қурдирган.

«Зафарнома»да «Боғи Шамол» саройи қурилишида ишлатилган услублар хусусида қимматли маълумотлар келтирилган: «Пойтахтга йнгирилган барча мамлакатларнинг энг яхши муҳандис ва меъморлари саройнинг режасини туздилар. Амир Темур уни кўриб чиқди ва маъқуллади. У қурилишни бир неча қисмларга бўлиб ва уларнинг ҳар бирига биттадан амирни жавобгар этиб тайинлади. У сарой қурилиши эртaroқ ниҳоясига етишини истар, шу сабабли ҳам бир ярим ой давомида бунёдкорлик ишларига ўзи бевосита бош-қoш бўлиб турди».

Фусункор «Боғи Дилкушо»нинг бунёд этилиши хусусида солномада «Амир Темур боғ ўзи хоҳлаганидек барпо этилганини кўргач...», деган сатрлар бор. Бу эса боғ лойиҳаси ишланаётган пайтда соҳибқирон меъморларга ўз мулоҳазаларини баён этганидан далолат беради.

«Зафарнома»да ҳам, Ибн Арабшоҳ ва Ҳофиз Абрўнинг асарларида ҳам Амир Темурнинг инсон ва ҳайвонлар тасвири туширилган расмларга бўлган қизиқиши ҳақида (гарчи жонли мавжудотни расмларда акс эттириш ислом ақидаларига зид бўлса ҳам) қатор гувоҳликлар келтирилган.

Солномада ёзилишича, 1396 йилда Самарқандга қайтиб келган Амир Темур энг моҳир меъморлар ва ҳунармандларга таяниб, бунёдкорлик ишларини бошлаб юборган. Тарихий манбалардан маълум бўлишича, соҳибқироннинг расмлар галереяси бўлиб, улар орасида унга, айниқса, Монийнинг (Марказий Осиёда топилган энг нафис картиналар илк ислом даврида яшаб ижод қилган шу мусаввирнинг қаламига мансуб, деб тахмин қилинади) расмлари ёқарди; бироқ шунга қарамай, у Эрон ва Бағдоддан келган мусаввирларга ўзининг «Боғи Шамол» ва «Боғи Дилкушо» боғларида барпо

этилаётган саройларининг деворларига ўша расмлардан кўра нафисроқ суратлар чиздирарди.

Амир Темур ўзи барпо қилган рассомчилик устахонасига Бағдоддан келтирилган моҳир санъаткор, рассом ва чизмакаш Абд ал-Ҳайни бошлиқ қилиб тайинлади. Афсуски, саройлар вайрон этилиши билан деворларидаги расмлар ҳам йўқолиб кетди, умрининг сўнгги йилларида мутаассиб кимсалар томонидан қийноққа солинган Абд ал-Ҳай эса яратган шоҳ асарларини ўз қўллари билан бузиб ташлади. Унинг санъатини шогирдлари давом эттирдилар, бу санъат кейинчалик Улуг амирнинг авлодлари даврида гуллаб-яшнаган «Темуррийлар миниатюраси» деб ном олмиш ажойиб мактабга катта таъсир ўтказди.

Амир Темурнинг тасвирий санъатга бўлган қизиқиши фақатгина эстетик табиатга эга бўлмай, балки сиёсий мақсадларни ҳам кўзда тутарди. Биз ҳозирги кунда кино ва телевидениедан тарғибот мақсадида қандай фойдалансак, у ҳам тасвирий санъатдан айнан шундай мақсадларда фойдаланарди.

Шу маънода Ибн Арабшоҳнинг асаридан олинган қуйидаги парча диққатни жалб этади: «Темур ўз саройларидан айримларининг деворларига суратлар чизишни амр айлади; уларда сарой аҳлининг мажлислари, ўзининг гоҳо кулиб, гоҳо қаҳрли турган ҳолатлари, қилган муҳораба ва қамаллари, ҳузурига қабулга келган подшоҳлар, амирлар, сайидлар, уламою фозиллар ҳамда улуғлар тасвирланган эди... Салтанат тахтига ўтирган кунидан бошлаб ҳаётида рўй берган қатор воқеа-ҳодисалар, ҳатто, энг сўнгилари ҳам, шу давомли суратларда ўз аксини топган эди. Уларда ҳеч нарса унутилмаган ва ҳеч нарса қўшилмаган эди. Унинг бундай қилишдан мақсади қўлга киритган зафарларидан беҳабарлар уларни кўриш ва ҳатто, шу муҳорабаларда бевосита қатнашгандек тасаввурга эга бўлиш имкониятини яратиш эди»¹. Бебаҳо ҳужжат бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган ўша деворий суратлардан ҳеч нарса сақланиб қолмаган, зеро биз сўз юритаётган саройлар вайрон бўлиб кетганига кўп замонлар бўлди.

Улуг амир ҳузурда тасвирий санъатдан кейин энг кўп қўлланиладиган санъат тури мусиқа эди. Унинг

¹ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур. 82-бет (тарж.).

амрига биноан барча тантаналарда энг таниқли созанда ва хонандалар иштирок этардилар. У мусиқанинг барча услубларини бирдек ёқтирган кўринади. Ҳофиз Абрунинг китобида Чин юриши бошланишига бағишланган тантаналар қуйидагича тасвирланади: «Хушнама созандалар ва хушовоз хонандалар форте тариқасида, ажам тартибида, араб қондасида, турк йўсунида, мўғул аёлгусида, хитой русумида, алтой услубида соз чалмоқ, ашула айтмоқ ва оҳанг боғламоқ ила машгул эдилар»¹.

Ибн Арабшоҳнинг асари орқали биз Амир Темур саторни кўп ёқтирганини билиб оламиз.

У шоҳмот санъатида ҳам ниҳоятда кучли бўлиб, бу соҳанинг усталари билан бемалол куч синашарди.

Амир Темурнинг мағрурлиги ва улугворлиги ҳақида Ибн Арабшоҳ унинг табиасти қоплонниқидан, кайфияти шерниқидан қолишмасди; у бошқалар бошини ўзидан балаandroқ кўтаришига, ўзидан устун келишига чидай олмасди: бундайларни бир зумда эзиб, янчиб ташларди, деб ёзади. Унинг бу хислатидан атрофдагилар кўп азият чекишарди, зеро у лаганбардорлик ва тилёғламачиликни ёмон кўрар, аччиқ бўлса-да, донмо ҳақиқатни айтишларини талаб қилар эди.

У ўз тақдирига беҳад ишонарди. Ўзининг ҳар бир қўйган қадами ва қабул қилган қарорини Худо билан боғларди, кетма-кет кучаётган зафарларини эса илоҳий кучларнинг ўзига кўрсатаётган марҳамати, деб ҳисобларди.

Ҳофиз Абру келтирган Амир Темурнинг қуйидаги шонрона нутқида унинг маънавий дунёси ўз аксини топган:

«Тенги йўқ Тангри ва ранг-баранг оламнинг эгаси рубъи масқундаги мамлакатларнинг ихтиёр жиловини бизнинг қудрат чангалимизга тутқазган ҳамда жаҳоннинг қуруқлиги-ю сувларидаги барча махлуқотни бизнинг амримизга бўйсундирган...»².

Шубҳасиз, Амир Темурнинг айрим башорат қила билиш хислатлари ҳам бўлиб, бу унга мана шу муҳитда буюк мунажжимларга хос сирли куч-қудрат бахш этарди. Ҳар бир йирик воқеа-ҳодиса ёхуд муҳораба ол-

¹ Ҳофиз Абру. Низомиддин Шомийнинг «Зафарномаи шоҳий» асарига илова. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т., 1996, 393-бет (тарж.).

² Ҳофиз Абру. Ўша асар. 394-бет (тарж.).

дидан Темурга илоҳий хабар келар, бўлажак ишларнинг нима билан тугадини олдиндан айта олар, ғанимларнинг макрларини сезар ва ўз амиру акобирлари орасидан хиёнат фикрида юрганларни топа биларди.

Ундаги бу хислат муқим эмасди. Аммо Амир Темур ундан унумли фойдаланар ҳамда бошқаларнинг тасаввурини лол қолдирадиган тафсилотлар билан ўраб, уни янада бойитар, таъсир кучини усталик билан кучайтирар эди. Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, масалан, Амир Темур ўзи билмаган бирор шаҳарга ташриф буюришидан олдин шу шаҳарнинг майдон-кўчалари ва кўзга кўринган аёнларининг ҳаёти, юриш-туришлари тўғрисида ипидан-игнасигача хуфёна билиб оларди.

Шаҳарга киргач эса, у кўчаларда бемалол сайр қилар ва маҳаллий аёнлардан бирини чақириб, барчанинг кўз ўнгидан ундан фақат шу кимсагагина маълум бўлган воқеа ва муносабатлар тўғрисида худди эски танишлардек суриштира бошларди. «Ана шунда суҳбатдоши ҳайратдан ёқа ушлар, Амир Темур рўй берган воқеаларнинг шоҳиди бўлган экан-да, деган хаёлга борарди»¹.

Ҳақиқатдан ҳам Амир Темурнинг хотираси ниҳоятда ўткир эди, энг кичик тафсилотларни ҳам ёдда сақлаб қоларди. Унинг айғоқчилари ҳар бир ўлка ҳақида, унинг бойликлари, харитаси, табиий ва сунъий истеҳкомлари, иқлими ва аҳолиси тўғрисида мукамал ҳисоботлар тайёрлаб келтиришарди. У бу маълумотларнинг барчасини эслаб қолар ва улардан ўрни келганда салтанатининг манфаатлари ёхуд стратегиясини ўзгартириш учун фойдаланарди.

У салтанат юмушларига ва савдо-сотиқни ривожлантиришга катта эътибор берарди. Салтанат хизматига олинадиган амалдорларга қаттиққўл эди. У барча ўлкаларда, айниқса, ўзи йўқлигида тартиб-интизом сақланишини талаб қиларди. Узоқ сафарлардан қайтгач, амалдорларнинг ҳисоботларини тинглар, йўл қўйилган камчиликларни тузатарди: бирор нарса унинг эътиборидан четда қолмасди. У айнан шундай қилибгина, ўзи сафарга кетганида аҳоли орасида норозиликлар туғилишининг олдини олиш мумкинлигини жуда яхши биларди.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, у сафарлардан қайтгач,

¹ **Ибн Арабшоҳ**, Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур, (2-китоб,) 72-бет (тарж.).

салтанат пойтахтида қуйидаги юмушлар билан фаол шуғулланарди:

«Темур ўз ғойиблигида мамлакати ва раияси ишларида нелар юз берганини суриштириб, еру мулклари масалаларини диққат билан ўргана бошлади ва ҳокимларга йўл-йўриқлар кўрсатди; атроф ва чегаралар, тева-рак-четлар фойдаси тадбирини кўриб, каттаю кичикнинг ғамини еб, бою фақирнинг манфаати билан машғул бўлди. Уз мулоҳазаси тақазосига кўра барча ашғёларни ўз ўрнига қўйиб, жами мансабу мартабалар жинсовини ўшанга сазовор кишилар қўлига тутқазга бошлади. У сайидларни эъзозлаб, кароматлар соҳиблари бўлган авлиёларни иззату икромли қилди, илму фанни ва унинг аҳллари ҳурматини ошириб, уларга мурувватини сочиб, мартабаларини улуғлади; у муфсидларни бартараф қилиб, муртадларнинг илдизини қурибди, зиногирларни бўғдириб, ўғриларни салб эттирдик, ниҳоят унинг шундай саъй-ҳаракатлари туфайли салтанат юмушлари тартиб-интизомли бўлиб, ҳукумат рисоладагидек фаолият кўрсатарди»¹.

Барча буюк саркардалар каби Амир Темур мағлубият алами ва зафар нашидасини ўз аскарлари билан баҳам кўрарди. У улардан метиндек тартиб-интизом талаб қилса-да, мажруҳлигига қарамай уларга бош бўлиб жангга кирарди. У аскарларини ҳеч қачон жанг майдонида ёлғиз ташлаб кетган эмас.

Унинг шиори «Рости — русти», яъни «Куч — адолат» деган ҳикмат бўлиб, одамларнинг мансаби, бойлиги, ирқи ва эътиқодидан қатъи назар ҳаммага бирдек адолатда бўлган.

У ўз қўшинида қаттиқ тартиб-интизом ўрнатган эди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, у ҳеч қачон бировнинг ғорати ва ўлжасига кўз олайтирмаган; бирор нарсага биринчи бўлиб қўл теккизган одам унинг эгаси ҳисобланарди. Ҳамманинг ҳуқуқи тенг эди, энг обрўли ақобир энг оддий аскар билан баробар эди. Аммо, у ғорат қилишга расмий рухсат беришидан олдин кимдаким бировни бесабаб хафа қилса, заррача ҳақорат ёхуд арзимас зўравонлик қилса жонини ва мол-мулки билан жавоб берарди. Гуноҳидан ўтмиш, бир қошиқ қондан кечмиш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмасди, айбдорнинг

¹ Уша асар, 1-жилд, 304-бет (тарж.).

на дўсту ёри ва на хизматкори унинг ёнига тушишга журъат қилолмасди. Бу қонда ҳеч қачон бузилмас, унинг олдида ҳамма баробар эди.

Унинг мана шу эгилмас адолатпешалиги, мардлиги ва ўз замонасининг энг моҳир саркардаси бўлишдек хислатлари билан бир қаторда аскарлари олдидаги юксак обрўси ҳамда қудратининг асосини ташкил этарди.

Бироқ ёзганларимизни ҳаммаси Улуғ амир ўз фуқароларига кўрсатган ақл бовар қилмайдиган таъсирни изоҳлаш учун камлик қилади; содда қилиб айтганда, у ўз фуқароларининг хўжаси эди, зеро у раҳбар бўлишдек туғма, аммо ақлга сиғмайдиган табиий ва синоатли хислат соҳиби эди.

САЛТАНАТНИНГ ИНҚИРОЗГА ЮЗ ТУТИШИ

Амир Темур барпо этган турли-туман ўлкалар, миллатлар ва турфа одамлардан ташкил топган улкан салтанат ўз асосчиси оламдан ўтганидан сўнг узоққа бормади. Соҳибқирон салтанат келажagini таъминлаш борасида қатор режалар тузган бўлишига қарамай, унга Таггри томонидан тақдим этилган барча юмушларда зафар қучиш каби нодир хислат ўзи билан нариги дунёга кетганидек, унинг бу режалари ҳам рўёбга чиқмади.

Улуғ амирнинг никоҳли тўрт хотини ва кўп сонли канизақлари мавжуд эди. Унинг қонуний никоҳлардан туғилган фарзандлари шаҳзодалар ва тахт ворислари бўлиб етишдилар.

Тўрт ўғилдан иккитаси — Жаҳонгир ва Умар Шайх оталаридан олдин дунёдан кўз юмишди. Тўнғич фарзанддан икки ўғил қолди: бевақт оламдан ўтган Муҳаммад Султон ва Шарқий Афғонистон ноиб Пирмуҳаммад. Умар Шайхнинг ўғиллари Пирмуҳаммад ибн Умар Шайх, Рустам, Искандар ва Бойқаро Форс вилояти ва Ироқи Ажамга ҳукмдорлик қилишган. Соҳибқироннинг учинчи ўғли Мироншоҳ ўша пайтда ўттиз саккизга кирган бўлиб, Озарбойжон ва Ироқи араб вилоятларининг ноиб ҳисобланарди, бироқ отдан йнқилиб, мияси лат еганлиги учун унинг ўрнига ўғли Умар Мирзо укалари Абубакр ва Халил Султон билан биргаликда ҳокимиятни бошқарарди. Тўртинчи ўғил, йигирма саккиз ёшли Шоҳрух Хуросоннинг ноиб бўлиб, унинг Улуғбек ва Иброҳим Султон исмли ўғиллари бор эди.

Амир Темур ислом ақидаларига риоя қилиб, тахтни тўнғич фарзандига қолдириш тарафдор эди. Бироқ Турон замин одатига кўра ҳар бир шаҳзодага салтанатнинг бир бўлагини тошширишни истар, фақат шаҳзодалар Самарқанд тахтида ўтирган қонуний тахт

ворисига сўзсиз итоат этишлари лозим эди. У тузган бу сиёсий тизим қарама-қаршиликлардан халос бўла олмади. Аммо шунга қарамай ўз вориси бўлмиш тўнғич фарзанди Жаҳонгирнинг ўгли, набираси Муҳаммад Султон кўрсатган хизматлари ва заковати туфайли тахтга энг муносиб ҳамда пароканда темурийлар хонадони аъзоларини бирлаштира олади, дея умид қиларди. Афсуски, севикли набира бобосидан икки йил олдин оламдан ўтди.

Соҳибқирон Муҳаммад Султоннинг ўрнига унинг укаси, Афғонистон ноиб, кўпчилик темурийлар каби мард жангчи, аммо ҳақиқий давлат раҳбарига лозим бўлган хислатлардан йироқ Пирмуҳаммадни танлади. Ичкиликка ружу қўйган ўртамиёна қобилиятли бу йиғит ҳали ўттизга ҳам тўлмаган эди.

Едингизда бўлса, Самарқанддаги Кастилия элчиси иштирок этган дабдабали қурултойда Амир Темур уни шу ерда ҳозир бўлган барча ақобирлару амирзодаларга ўз вориси сифатида таништирган эди. Улим тўшагида ётганида ҳам у ўз васиятномасида Пирмуҳаммадни тахт вориси этиб тайинлаб ва Утторда ҳозир бўлган амирларни ўзининг сўнгги иродасини бажо келтиришга қасамёд қилдириб, қўлидан келган охири чорани қўллаган эди: «Энди Пирмуҳаммад Жаҳонгирким, валийаҳд қилибмен ва ўрнумга қойиммақом этибменким, Самарқанд вилояти аники бўлғай. Ва истиқлол ва тамкин била ўлтуруб, мамолик тадбиридин ва черик ва раъийат ҳолидин хабардор бўлғай. Сизлар, керакким, анга мутиъ бўлуб, иттифоқ била анинг ишига машгул бўлғайсиз, то олам бузулмағай ва мусулмонларга ташвиш ва заҳмат бўлмағай. Ва неча йиллиқ саъйи қилғоним зоеъ бўлмағай!»¹ Сўнгги нафасидан олдин у шу васиятиомани кўпайтириб, унинг нусхаларини салтанатнинг барча шаҳзодалари, амир ва ноибларига жўнатишларини талаб қилди.

Кетма-кет рўй берган кўнгилсиз воқеалар Улуг амир режаларини бузиб юборишига оз қолди. У оламдан кўз юмган пайтда тахт вориси Пирмуҳаммад Уттордан бир неча ҳафталик манзил — Қандаҳорда эди. Аҳволни қутқариб қолиши мумкин бўлган ягона ин-

¹ Шарафуддин Али Яздий, Зафарнома. Т., 1997, 296-бет (тарж.).

сон, унинг тўртинчи ўгли Шохрух ўзи ноиб бўлган Ҳиротга қайтиб кетган эди. Энг тўнолончи ва мансабпараст шаҳзодалар, аксинча, қўшиннинг шундоқ яқинида — Утрор ва Самарқанд атрофларида қўним тонган эдилар.

Салтанатнинг барча вилоятларида қуроли кучларга бошчилик қилувчи амирлар ва ноиблар эса, бузғунчилар фуқаро оғини заҳарлашга улгурмай, васиятнома уларга етиб келса, унинг қатъий бажарлиши тарафдорлари бўлишарди, албатта. Бироқ қаттиқ совуқ ва қор бўронлари васиятнома нусхаларини жойларга етказиши лозим бўлган чопарлар йўлини тўсиб қўйди. Ва ниҳоят, Утрорда ҳозир бўлган бир неча амирнинг қабул қилган қарорлари ва қўллаган ишлари ҳеч нарсага арзимади.

Атрофида кучли шамоллар увиллаб турган Бердибек қасри деворлари ичида дунёдан ажралиб қолган маликалар ва амирлар майитни ювиб-тарадилар, Қуръон сураларидан ўқидилар ва бундан кейин қилиниши лозим бўлган ишлар борасида кенгашдилар.

Амир Темурнинг ўлими ҳақида сукут сақлаш ҳамда бу ҳақда хабардор қилиниши лозим бўлган ягона шахс Пирмуҳаммад етиб келгунича ҳар қандай ҳарбий ҳаракатдан воз кечиш ўрнига, амирлар катта қўшинни бир манзилга йиғиб, анъанавий жанговар ҳолатда Чин устига юриш бошланса, Улуғ амир вафотидан беҳабар ғаним осонгина таслим бўлади-қолади деган хулосага келдилар. Бироқ, тажрибали бу амирлар бир замонлар ниҳоятда қудратли бўлган бу қўшин энди ипи узилиб кетган маржон шодасидан ўзга нарса эмаслигини хаёлларига ҳам келтиришмасди.

Улар тўғри иш тутаётганларига ишонган ҳолда ўз ҳукмдорларининг сўнгги хоҳишига хиёнат қилдилар. Чунки қонуний ворис келишини кутмай қўшинни жойидан қўзгатдилар ва бу ишларини фатҳ этиш учун кулай мавсум яқинлашиб келаётганлиги сабабли ортиқ кутиб бўлмаслиги билан изохладилар.

Бу ишни амалга ошириш учун улар маликалар ёнида бўлган ўн бир ёшли шаҳзода Иброҳимга бобосининг жанговар дўмбираси ва кумуш аждарҳо тасвири туширилган қора туғни тутқаздилар ҳамда бутун қўшин билан биргаликда унга тожу тахт эгасига кўрсатиладиган иззат-ҳурматни кўрсатдилар. Улар-

нинг фикрича, Ўброҳим гўё Ўлуғ амир тирикдек қўшинни Тошкент томон бошлаш ҳамда ҳукмдорлик анжомлари ва олий бош қўмондонлик юкни у ерда қўшиннинг ўнг қанотига раҳбарлик қилиб турган ўзидан каттароқ амакнваччаси Халил Султонга топшириши керак эди. Чин устидан зафар қозонилгач (бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ эди), Халил ўз вазифасини Пирмуҳаммадга топширар, унинг Самарқанд тахтига ўтиришига эса барча бирдек ёрдам берарди.

Ўтрор амирлари бу содда режани амалга ошириш йўлида мудҳиш оқибатларга олиб келган яна икки хаттога йўл қўйдилар. Улар барча шаҳзодаларга бир пайтнинг ўзида Амир Темурнинг ўлими ва унинг васиятномаси бажарилишини тўхтатиб туриш борасида ўзлари бир тўхтамга келган қарор ҳақида хабар бердилар. Шу атрофда турганлар бундан биринчи бўлиб хабар топдилар; улар узоқ вилоятларни бошқараётган садоқатли шаҳзодаларга хабар етиб боришидан олдин ҳаракат қилиб қолиш имкониятига эга бўлдилар.

Ва ниҳоят, улар Амир Темурнинг жасадини махсус тобутга солиб, маликалар ва кичик бир қуроли гуруҳ ҳамкорлигида Самарқандга жўнатдилар. Уларнинг бирортасининг хаёлига сафар чоғида ёхуд Самарқандда бирор-бир шаддод ва диёнатсиз даъвогар бутун гуруҳни осонгина қўлга тушириб, марҳумни тахт вориси этиб танланган кимса дафн этиши кўзда тутилган шарқона удумдан ўз манфаати йўлида фойдаланиб қолиши мумкин-ку, деган фикр келмади.

Бир пайтлар Дамашқ қаршисида жанг майдонини ташлаб кетган Амир Темурнинг жияни Султон Ҳусайн Ўтрор яқинида, қўшиннинг чан қанотига раҳбарлик қилиб турарди. Рўй бераётган воқеалардан у биринчилар қатори хабар топди. Солномаларда «иштаҳаси баланд ва тасавури эгри шаҳзода» деб таърифланган Султон Ҳусайн бир зумда фитна уюштириб, Самарқанд ва тожу тахтни қўлга киритиш умидида ўзига тарафдорлар йиға бошлади.

Бир хабаргир ёрдамида бундан воқиф бўлган Ўтрор амирлари ғазабга келдилар ҳамда икки мактуб битдилар. Номаларнинг бири Самарқанд ҳокими Арғуншоҳга йўлланган бўлиб, унга Султон Ҳусайнга қаршилиқ кўрсатиш ва ўрни келса, қўлга олиш буюрилган эди. Тошкентда жойлашган қўшин ўнг қанотининг саркардаси шаҳзода Халил Султонга йўлланган

иккинчи мактубда Султон Ҳусайннинг шум ниятларини
етказиб, зарур бўлиб қолганда амирлардан ўз ёр-
дамини дариг тутмаслик сўралган эди.

Халил Султон омади келганини англади: Амир
Темурнинг ўлиmidан, тайинланган вориснинг йўқли-
гидан, амирлар томонидан васиятнома амалга кириши-
нинг тўхтатиб қўйилганидан, Султон Ҳусайн тайёр-
лаётган фитнадан ҳамда қўшин орасида бошланаёт-
ган тушқунликдан биринчилардан бўлиб хабар топган
Халил Султон васиятга қарши бориб, Самарқанд
тахтига ўз номзодини кўрсатди. Модомики тақдир
Пирмуҳаммадни ўзи зарур бўлган жойдан узоққа йўл-
лаб, тахтга ўтиришига тўсқинлик қилаётган экан, у
ҳам Улуғ амир учинчи фарзандининг ўғли сифатида
қонуний ворислик ҳуқуқига эгаллигини ҳамда бу ишни
пайсалга солмай тезроқ ҳал қилиш лозимлигини ҳам-
мага маълум қилди. Зеро пойтахтни Ҳусайн мутта-
ҳамнинг ҳамласидан ҳимоя қилмоқ лозим, йўқса, сал-
танат парокандаликка юз тутиши мумкин.

Халқ сўймаган ва журъатсиз инсон Султон Ҳусайн
катта хавф туғдирмаса-да, ўз лашкарлари олдида
Амир Темурнинг вориси дея қутланган ва пойтахтга
юриш қилиш учун қудратли қўшин йиғишга тушган
Халил учун туртки бўлди. Кўплаб амирлар ва ҳатто
Умар Шайхнинг ўғилларидан бири Халилнинг важ-
корсонларига унчалар ишонишмаса ҳамки, у агар му-
ваффақиятга эришса Самарқанд хазинасидаги бой-
ликларни баҳам кўриши ҳақидаги ваъдаларига учиб,
унга қўшилдилар. Пирмуҳаммад ҳам, васиятномадаги
унга тегишли кўрсатмалар ҳам унутилди.

Ушбу шоҳмот ўйинининг ҳал қилувчи донаси Са-
марқанд ҳокими эди: Халил уни ҳам ўз тарафига оғ-
диришга ҳаракат қилди ва шу мақсадда ўз вакил-
ларини яширинча унинг ҳузурига юборди; вакиллар
унга ўз хўжалари номидан агар у Халилнинг кўрсат-
маларини бажарса, Улуғ амир хазинасининг бир қис-
мини ва юксак мартабали мансаб ваъда қилдилар.
Халил Арғуншоҳдан шаҳар дарвозаларини ундан бў-
лак ҳеч бир кишига очмасликни сўраган эди. У Амир
Темурнинг тобутини шаҳарга киргазиши, уни кузатиб
келаётганларга эса рад жавобини бериши лозим эди.
Улуғ амирнинг рафиқалари ҳам шаҳарга киритилиш-
лари мумкин эди, фақат улар ўз қўриқчилари ва хиз-
маткорларини шаҳар деворлари ташқарисида қол-

Дийришлари даркор. Шундан сўнг шаҳардан пайша ҳам чиқмаслиги керак.

Бу режа ҳар томонлама тўла амалга оширилди. Султон Ҳусайн шаҳарнинг дарвозалари ёпиқ ва тирқишларидан камончилар кўришиб турган деворларига яқинлашишга журъат этолмади. Шохруҳнинг ўғиллари Улуғбек ва Иброҳим Султонга ҳам шаҳарга кириш ман этилди, маккор ҳоким бунин Пирмуҳаммад етиб келмагунича шаҳар дарвозаларини очишга ҳақиқий қилгани билан изоҳлади. Унинг гапига қараганда фақат Пирмуҳаммадгагина васиятномада шундай катта иззат кўрсатилган эди. Бу ерда фитна яширинганлигини ҳис қилган икки шаҳзода ўз лашкарлари билан Бухорога йўл олдилар.

Бу орада Амир Темурнинг жасади шаҳарга киририлиб, келажакда хилхона қилишга мўлжалланаётган Муҳаммад Султон масжидига қўйилди. Бир оздан сўнг сочлари ёйилган, кўзлари тўла ёш, мотам кийимидаги маликалар келиб, Улуғ амир тобути ёнида ўз қайғуларини намойиш эта бошладилар. Шаҳар меҳнаткашларининг катта қисми дўконларини ёпиб, бозорларни тарк этиб бирданига маликаларнинг дардларига шерик бўлиб, тоат-ибодат қилиб кўз ёшларини тўқдилар. Шу йўл билан Самарқанд аҳли Улуғ амир хотирасига ундан совға-салом ва бойликлар олиб турган амиру акобирларга қараганда содиқроқ эканлигини исбот этди.

1405 йил 18 мартда Халил кам сонли қўшини билан шаҳар дарвозалари қаршисида пайдо бўлди: бир қатор амирлар унинг сафини тарк этган эди; уларнинг айримлари соҳибқироннинг сўнгги иродасига хиёнат қилганликлари учун афсусланган бўлсалар, айримларининг (улар кўпчиликни ташкил этишарди) бу йигитнинг салтанат шоҳсупалари томон шиддат билан оидмлаши узоққа бормаслигига ишончлари комил эди.

Қонуний тахт ворисига хиёнат қилиб, Самарқанд ҳокими дарвозаларни очди ва Халилга шаҳар ҳамда ҳукмдор қалъаси дарвозалари калитларини топширди. Бир неча кундан сўнг Халил тахтга ўтирди, уни ўз тарафдорлари ва Самарқанд бузуқилари қизғин олқишладилар. У тахтда ўтириб амирлар, юқори мартабали амалдорлар ва темурийлар оиласи айрим аъзоларининг ўзига содиқлиги ҳақида қасамёдларини

қабул қилди ва шундан сўнг солномаларда ёзилишича «бутун Осийнинг хазиналари жамланган» қалъанинг чуқур ертўлаларини айланиб чиқди. У олтин ва кумуш ёмбирларни кўздан кечириб, барча мамлакатларнинг тангалари тўла қопларга қоқилиб, хитой шоҳиси ва қимматбаҳо эроши гиламларни топтаб, ёқут, олмос, зумрад, феруза ва жавоҳирлар тўла омборлар олдиға етганида бойликлардан боши осмонға етди ва ўз қаршисида барча хоҳишларини амалға ошириш манбалари ва куч-қудратининг гаровларини кўрган-дек бўлди.

Ўз зафарини муносиб яқинлаш учун у бобосининг дафни маросимини тантанали равишда ташкил этиши даркор эди, бу эса уни туркий ва мўғул фуқаролари назариде самолар қўллаган тахт вориси сифатида кўрсатишға хизмат қиларди.

Қимматбаҳо қора ёғочдан ясалган тобут олдида кетаётган Халилнинг ёнидан шаҳзодалар, амирлар, уруғбошилар жой олган бўлиб, муллалар Қуръон тиловат қилишар, бева-бечораларға садақа улашилар эди. Халил Султон хилхонанинг ҳали оҳори кетмаган катта хонасида ташкил қилинган маъракаи бошқарди, соҳибқироннинг буюк хизматларини таъкидлаб, динға эътиқоди баланд бўлганлигини эслатди. Шаҳзоданинг амриға биноан зоти шариф Сайид Барақанинг хоки соллинган тобутни келтирдилар ва Улуғ амирининг иродасиға биноан унинг бош тарафига дафни этдилар. Муҳаммад Султоннинг жасади бобосининг ёниға қўйилди. Шундан сўнг у хилхона деворларини қимматбаҳо қуроллар ва тилла суви юритилган қоғозлар билан безашни, оёқ остидаги мраммар саҳиға ажойиб гиламлар тўшашни буюрди.

Оқшом чўккач, Халил мўғул анъаналарига мувофиқ Амир Темурнинг катта жанговар дўмбирасини келтиришларини амр қилди; кекса бир жангчи уни узоқ муддат ғамгин гумбурлатиб турди, кейин дўмбиранининг бўлақларға бўлиб, шамолға учирдилар.

Самарқанд ва унинг бойликларининг ягона эгаси бўлиб олган Халил чиндан ҳам галабаға эришдим, деб ўйлаши мумкин эди. У салтанатнинг вилоятлари, уларнинг шаҳзодалари, амирлари ва лашкарлари кўп ўтмай ўзини Амир Темурнинг вориси деб тан олишларини ўйлаб, сармаст эди.

Бироқ, уч йилдан сўнг у тахтидан ажралиб, салтанатнинг инқирозига сабаб бўлди. Бутун инсоният

тарихида рўй берган буюк давлатлар таназзулида ў каби дилбар шахзодаларнинг салбий роль ўйнагани камдан-кам кузатилаган. Замондоши Ибн Арабшоҳнинг таърифлашича, у хушхулқли, хушбичим ва чиройли, либослари ва қурол-яроғлари ҳавас қилгудек озода, мажлисларда хушсухан ва мулојим, сахий ва айни гуллаган ёшдаги олижаноб шахзода бўлган. У сахийлиги ва олижаноблиги туфайли одамларнинг кўнглини тез топар, бироқ енгилтабиатлиги сабабли жиддий одамлар ундан юз ўгиришарди.

Ниҳоят, шарманда бўлган ақобирлар янги ҳукмдорнинг фикри ёдини Амир Темур барпо этган салтанатни сақлаб қолиш эмас, балки Шодмулкка бўлган кучли эҳтирос банд этганини англаб етдилар. Шодмулк амир Ҳожи Сайфиддиннинг хотини бўлиб, Халил уни олиб қочиб кетган ва бобосининг розилигисиз никоҳлатиб олган эди. Бундан хабар топган Амир Темур аёлни зиндонбанд қилган ҳамда Чин юришидан қайтиб келгач, унинг танасини бошидан жудо қилишга сўз берган эди.

Тахтга ўтиргач, Халил ўзининг бу аёлга бўлган муносабатини ҳаммага ошкор қилди ва уни малика этиб тайинлади. Ибн Арабшоҳ бу жуфт ҳақида қуйидагича ёзади: «Икковлари гўё бир жисмни ташкил этардилар. Унинг ишқи Халилни бутунлай қамраб олиб, ақлдан оздирди»¹. «Зафарнома» муаллифлари ҳам бу фикрни тасдиқлайдилар: «Подшоҳ бўлғонда фароғат била анинг (*Шодмулк — тарж.*) била айшу ишрат қилур эди. Ва анинг сеҳридин асло чиқмас эрди. Ва, ҳар неким, ул маслаҳат кўрса эрди, ўшандоқ қилур эрди ва ўз ихтиёрини анга берди. Ва инсоф эликини очиб, андоқ хазинани оз фурсатда талаф қилди. Бу ҳаракатидин барча черик ва раъийат андин кўнгул узиб, анинг била йамон бўлдилар»².

Улуғ амирнинг жазосидан тасодифан омон қолган Шодмулк телба аёл бўлиб, ўзининг Халил билан бўлган муносабатини Амир Темурга мулозимлари етказган, деб ҳисоблар ва улардан қўлидан келганича ўч оларди. Бунинг оқибати нималарга олиб бориши эса уни асло қизиқтирмасди.

Шодмулк эрига ўта салбий таъсир кўрсатди. У эс-

¹ Ибн Арабшоҳ, *Ўша асар*, 2-жилд, 52-бет (*тарж.*).

² *Шарафуддин Али Яздий*, *Зафарнома*, Т., 1997, 308-бет (*тарж.*).

ки хизматкорлари бўлмиш тарбиясиз ва шубҳали шахсларни саройга олиб кирди. Уларга бойлик ва юқори мансабларни улашиб берди. Бу эса амирларни қаттиқ ранжитди. Халил туфайли у ишқмас ва тасқара бир хизматкорнинг вазир лавозимига қўйдирди; бу киши ноибларни ишга тайинлаб, ишдан оларди, салтанат маблағларини ўз хоҳишига кўра ишлатарди, машваратларда узундан-узоқ ва қийналиб нутқ сўзларди. Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, «бу ҳолат амирларнинг ғазабини қўзғар, шаллақига эса олам-олам қувонч келтирарди».

Хотинининг беадабликларига қарамай, Халил Султон яна бирмунча муддат ажойиб зафарлар қучди. Бунда унга телба омад қўл келди.

Шу тариқа у сиёсат саҳнасидан амакиваччаси Султон Хусайини йўқотгач, Самарқанддан жамланган қудратли қўшин билан орани очиқ қилишга бел боғлаб Қандаҳордан йўлга чиққан Пирмуҳаммадга қарши жангга кирди. Ута шафқатсиз муҳорабада унинг қўшини амакиваччасининг лашкарларини ер тишлатди; Пирмуҳаммад эса Афғонистонга қочиб кетди.

Халил ўз пойтахтига музаффарона кириб келди, бироқ қувончи узоққа бормади: унинг йўқлигида қатор амирлар Шоҳрух тарафига ўтиб кетган эди. Бу қулай фурсатдан фойдаланиб, Халил ва Шодмулк лашкарларни ўзларига янада қаттиқроқ боғлаб олишга қарор қилишди ва шу мақсадда Амир Темур хазиналарининг эшикларини зобит ва аскарларга ланг очиб қўйишди. Бу ўйламай қилинган нодон ҳаракат парокандаликни бошлаб берди. Гўё Пандора¹ қутисидан чиққандек бутун Самарқанд олтинга кўмилди, натпжада шаҳарга очлик, хиёнат, жиноятчилик ва қаҳр-ғазаб ёйилди. Дастлабки кунлар шоҳ ва малика катта қоплардаги қимматбаҳо тошлар, тилла ва кумуш тангаларни аскарлар устидан сочиб кўнгилхушлик қилдилар: қоплар бўшаб қолса хизматкорлар уларни хазиналар сақланадиган ертўладан яна қайтадан тўлдириб чиқардилар; кўп ўтмай бу ўйин эр-хотинни зериктирди ва уларнинг ўрнини сарой аъёнлари эгал-

¹ Пандора — қадимги юпон мифологиясида Ер юзидagi биринчи аёл. Инжилдаги Ева каби у Ер юзига Ёмонлик уруғлари тарқалишининг сабабчиси, зеро у Зевс инсовият кулфатларини яшириб қўйган идишни очиб юборган Пандоранинг қутисида фақат Умидгина сақланиб қолган (*тарж.*).

ладилар. Бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган исрофгарчилик бир неча ҳафта давом этди: хазинанинг кети кўринмасди.

Бу афсонавий исрофгарчилик соломаларда афсус-надомат билан тилга олинади: «Бу қимматбаҳо тошлар, тангалар, подир матолар, камарлар, бебаҳо идишлар, тақинчоқлар... қурол-аслаҳалар, зирак-узуклар, чодирлар, саронардалар, тахтлардан иборат чексиз-ҳисобсиз бойлик эди... бир неча асрлардан бери Осиё ҳукмдорлари йиққан хазиналар, Эрон ва Турон мамлакатлари шоҳ ва шаҳзодаларидан тортиб олинган пул ва мол-мулклар эди... Бу бутун Осиё мамлакатлари Амир Темурга тўлаб турган ўттиз олти йиллик хирож ва ўлпон эди. Тилла тангаларни шошма-шошарлик билан улкан тарозиларда тортиб улаша бошладилар, бундан ҳам қониқмай уларни худди буғдой улашгандек қонлаб тарқатишга тушдилар; тилла тангалар тўла қопларни орқалаб кетаётганларини хирмондан буғдой олиб кетаётган деҳқонларга қиёс қилиш мумкин эди. Бундан оддий халқ ҳайратга тушди: «Эй Худо! Бу бойликларни йиққан қайдаю, ким уларни исроф қилмоқда!» Лашкарлар бу бойликлардан тўйгач, хазинанинг қолгани оддий оломон устига сочилди, бунга жавобан «Яшасин шоҳимиз Халил Султон!» деган олқишлар янгради.

Халил Султон яна бир муддат шон-шуҳратга кўмилиб яшади, зеро интиқом умидида ёниб юрган Пирмуҳаммад янги бир қўшни тўплаб, Самарқанд устига юриш қилди ва бу сафар ҳам мағлубиятга учради. Қандаҳорга қайтган омадсиз Пирмуҳаммад ўз вазирни томонидан хиёнаткорона ўлдирилди. Салтанатнинг, унинг барча хазиналари ва лашкарларининг эгаси бўлиш насиб этмаган қонуний тахт ворисининг қисмати ана шундай аянчли тугади.

Музаффар Халил Самарқандга қайтиб келганида аҳвол ниҳоятда оғир эди. У ўта сахийлик билан улашган олтин ўз қилмишини қилиб, жамиятни бузиб бўлган эди. Ибн Арабшоҳнинг ҳикоя қилишича, аҳолининг катта қисми шаҳарни ташлаб кета бошлади, хусусан бойиб қолган ажнабийлар ўз она ватанлари томон йўлландилар. «Ҳамма турли томонларга, Мағрибу Машриққа тарқалиб кета бошлади, зеро озик-овқатларнинг тақчиллиги ва қимматлиги шаҳарда яшашни қийинлаштириб қўйди, пулнинг қадрини тушиб кетди»,

дея қўшимча қилади Ибн Арабшоҳ. Пулнинг қадрсизланиши шу даражага бориб етдики, бир қоп бугдойнинг нархи бир неча қоп тилла танга ёки қимматбаҳо тошга тенг бўлди. Кўп ўтмай фақат озик-овқат молларини айирбошлашга ўтилди, бу эса шаҳарда кўнлаб касбларнинг ёпилишига ва ҳаётнинг бутунлай тўхташига олиб келди.

Бир-бирларининг ишқидан маст Халил Султон ва Шодмулк бу орада аччиқ ҳақиқатдан қочиб, кайфу сафо суришар, бири иккинчисидан дабдабали зиёфатлар уюштириб, уларга Самарқанднинг бойвачча ёшларини таклиф қилишарди. Ошиқ-маъшук ўз бошларига хавф солиб турган тўфонни кўришни ҳам исташмасди. Бу воқеаларнинг барчасига шу аёл сабаб бўлди ва у Халил Султоннинг ҳукмдорлик даври вайроналарини ўзи билан олиб келди. Тахт жиловини қўлга олган Шодмулк бир пайтлар ўзини хўрлаган маликалар ва Амир Темурнинг канизаклари унга хушомад қилишларини ва оёғига йиқилишини истаган эди. Аммо, сарой дабдабалари ва қондаларига ўрганиб қолган бу аёллар Шодмулк хоҳишини бажармадилар ва ҳатто у билан учрашиб қолганларида унинг бор-йўқлигига аҳамият ҳам бермадилар.

Янги малика макр-ҳийла қўллаб эрнини ишга солди. Натижада у маликаларни қатор номдор амирларга турмушга чиқаришга муваффақ бўлди. Шодмулк амирлар ўзларига кўрсатилган илтифот учун муносиб жавоб қайтаришар, деган умидда эди. Амир Темур юришларининг оқсоқоллари ва Шоҳрухнинг янги тарафдорлари соҳибқироннинг қонуний хотинлари ва бевалари ўзларига таклиф қилинганида, Халилдан юз ўгирдилар. Солномада у жиддий айбланади: «Халил ўз оналаридек ҳурмат қилиши лозим бўлган шу бечора маликаларга қилган муносабатини ҳамма қоралади; у маликаларни уларнинг эшикларида хизматкорликка ҳам ярамайдиган кимсаларга зўрлаб турмушга берди».

Халил Султон ва Шодмулкнинг ўзбошимчаликларига айнан мана шу таҳқирланган маликалар чек қўйдилар. Амир Темурнинг бевалари, шубҳасиз, марҳум эрлари томонидан қўлланилган фатҳ этиш ва давлатни бошқариш усулларини унутмаган эдилар. Шу сабабли ҳам улар ўзларининг янги хўжаларини Халилга қарши фитна уюштиришга ундадилар. Хотин-

ларидан яхшигина кўрсатма олган амирлар Халилни макр билан Самарқанддан ташқарига олиб чиқдилар ва занжирбанд қилдилар. Ҳукмдорсиз қолган Самарқандда талончилик ва парокандалик бошланди. Иш-таҳаси баланд амирлардан бири тахтни эгаллаб олишга ҳам ҳаракат қилди, бироқ у ўз ниятига ета олмади, зеро солимода ёзилишича: «ўз падарининг хонадонида рўй бераётган диёнатсизликларга чек қўйишга аҳд қилган» Шоҳрух қудратли қўшин тўплаб, шаҳар томон йўлга тушган эди.

САЛТАНАТНИНГ ТИКЛАНИШИ ВА ТАНАЗЗУЛГА УЧРАШИ: ШОҲРУХ ВА УЛУҒБЕК

Рўй берган воқеалар шу пайтгача салтанат тожу тахти учун темиррийлар онласида бўлаётган курашдан ўзини четга олиб турган Шоҳрухни ҳам ўз қўргонидан — Хуросондан, қўшни вилоятлар ҳурматини ва ўз фуқароларининг меҳрини қозонган ўлкасидан чиқишга мажбур қилди.

Шоҳрух ўттиз ёшлардаги сахий ва олижаноб инсон бўлиб, илм аҳли ва ҳунармандларни ўз паиоҳига олган, бироқ кези келганда жасур жангчи ва моҳир саркарда эди.

Салтанат ҳудудида рўй бераётган воқеа-ҳодисалар уни сулоланинг ҳақиқий сардори сифатида иштирок этишини тобора талаб қиларди. Ўзининг диний қарашлари туфайли зўравонлик ва куч ишлатишни инкор этувчи сўфийлар тариқатига аъзо бўлса ҳам, у Пирмуҳаммаднинг қотилини қидириб қўлга олган, амакиваччаси Пир Умарни азоблаб ўлдирган темиррий шаҳзода Искандарни қатл эттирган эди.

Шундай қилиб, Шоҳрух адолатни қарор топтириш учун Самарқандга келди. Мулкдорлар ва ҳунармандлар унга шаҳар дарвозаларини кенг очиб, «айбдорлар билан ҳамкорлик қилганлар»ни унинг қўлига топширдилар ва қилган жиноятлари ва йўл қўйган хатолари учун жазолашни сўрадилар. Дастлабки кунлар шаҳар бозорларида жиддий орани очиқ қилишлар бўлиб ўтди. Ҳаммоллар бахтиқаро Шодмулк яшириган ҳужрани топиб, унинг бўйинга арқон солиб кўчага олиб чиқдилар ва сазойи қилдилар: уни газабнок оломон қўлидан Шоҳрух томонидан юборилган аскарлар анча кечикиб қутқардилар. Халил Султоннинг маслаҳатчилари қатл этилдилар, Самарқандда қолган амирларнинг кўпчилиги Халилнинг тахтни эгаллаб олишига раҳнамолик қилганлари учун зиндонбанд этилдилар.

Шаҳарда тартиб-интизом тиклангач, Шоҳрух тантанали равишда отасининг қабрини зиёрат қилди ва

қайтадан дафн маросимини уюштирди. Мусулмон сўфий сифатида мазкур даргоҳни зиёратчилар ва тоат-ибодат учун қулай қилиш мақсадида у Халил хилхонапи тўлдириб ташлаган ортиқча ялтироқ нарсалардан халос қилди.

Шоҳрух ўз аскарларига Халил томонидан талон-торож қилиниб, амирларнинг уйларида омборхона ва сомонхоналарда, дўконлар ва ҳатто жарларнинг тубларига яширилган ўша машҳур хазинанинг қолган-қутганларини йиғдирди. Жамланган бойликларни саройнинг қулфлари мустаҳкам хоналарига жойлаштирди: афсуски, хазинанинг асосий қисми йўқолиб бўлган, йироққа — қўл етмас ўлкаларга кетиб қолган эди.

Орадан кўп ўтмай Халилдан ҳам хабар келди: бир мўғул ўрдасининг Амир Темур авлодларига садоқатли бўлган бошлғи уни қутурган ғанимлари қўлидан қутқариб қолган экан. Солномада айтилишича, у ўзи турган қароргоҳида ҳам «фироқда азоб чекаётгани, айрилиқнинг изтироблари ва висол ишқида ёнаётгани ҳақида ишқий шеърлар битарди».

У ёлғизликка бардош бера олмади ва тавба-тазарру қилиш учун Самарқандга, амакисининг ҳузурига келди.

Амакиси унга мурувват кўрсатди ва ҳатто, уни Самарқанднинг ноиб этиб тайинлашига бир баҳя қолди — бундан ортиқ бўлиши мумкин эмасди — бироқ у бу фикридан қайтди ва унинг ўрнига ўн тўққиз баҳорни кўрган ўғли Улуғбекка тахтни ишониб топширди. Шодмулк Халилга қайтарилди ва унга Ироқ ноиблиги топширилди. Бахтиёр эр-хотини бу вилоятда тўрт йил бирга яшашди, сўнг оғир касалликка учраган Халил оламдан ўтди. Солномада таъкидланишича, Шодмулк ҳам кўп ўтмай дунёдан кўз юмди: «Дунёда энг азиз одамини йўқотганидан чуқур қайғуга ботган аёл ханжар билан ўз томоғини кесди; эр-хотинни Райда, бир қабрга дафн этдилар». Ушбу ғайриоддий ва таъсирли сўнгги тадбир қайси шоиртабиат шаҳзода ёки ҳокимнинг иродаси билан амалга оширилганлиги бизга номаълум.

1409 йил Шоҳрух Самарқанддан ўз пойтахти Ҳиротга қайтар экан, Улуғбекка тишч, бироқ Улуғ амирнинг шон-шавкатли замонасида салтанатнинг боши ва қалби бўлган Мовароуннаҳрни эмас, балки бефайз

ва кучсиз бир ўлкани қолдирган эди. Солномада бобосига нақадар қадрли бўлган пойтахтнинг таназули ва харобага айланишида шахсан Халил айбдор топилади: «Халил Султон тахтга ўтирганида Самарқанд дунёдаги маданият-маърифат ривожланган энг машҳур шаҳар эди; бу ерда шаҳзодалар ва улуғ одамлар, илм аҳли ва дунёдаги энг қўли гул инсонлар истиқомат қилишарди, зеро Амир Темур қўлга киритган шаҳарлар моҳир ҳунармандларининг кўпчилиги ўз ўлкаларини ташлаб, шу ерга келиб қолишган... Кўп яхши нарсаларга тўла ва ҳарб санъатининг қатор усталари маскан топган бу шўхоятда бой шаҳар ҳеч бир қаршиликсиз Халил Султоннинг қўлига ўтди; шаҳзода тўрт йил ўтар-ўтмас унинг барча бойликларини шамолга совурди, хазиначаларини шипшийдан қилди, шу беқийс буюкликни яксон қилди ва шу салтанат қудратини бутунлай харобага айлантирди. Тақдир бу шаҳзоданинг Шодмулк исмли аёлга бўлган оташнафас ишқидан унумли фойдаланди».

Улуғбек туфайли Самарқанд яна қирқ йил тинч умр кечирди, бироқ бу давр санъат ва илмлар равангига шу қадар катта улуш қўшдики, бу даврни «Самарқанднинг олтин асри» деб атай бошлашди.

Бу оққуш рақси эди.

Ҳукмронлигининг дастлабки йиллари Улуғбекка ўз атрофидаги ҳарбийлар катта таъсир ўтказганга ўхшайди; уларнинг маслаҳати билан ва болалигидан хотирасида ажойиб из қолдирган жаҳонгир бобосидан ўрнак олиб, шахсан ўзи бош бўлган ҳолда кўчманчи элатларга қарши бир қатор ҳарбий юришлар уюштирди.

Бироқ Улуғбек қанчалар мард ва куч-қувватга тўла бўлса-да, Улуғ фотиҳ бобосининг жанговар хислатларидан бирортаси ҳам унга мерос бўлиб қолмаган эди. Тошкентдан Самарқандга олиб борувчи йўл устида, Жиззах яқинида жойлашган тор дарага («Темур дарвозаси» деб ҳам аталади) кираверишдаги қояга ўйиб битилган қуйидаги ёзув яхши сақланиб қолган: «Аллоҳнинг кўмаги билан, шоҳлар ва халқларни фатҳ этгучи улуғ султон, Аллоҳнинг ер юзидаги сояси, Аллоҳ суйган шоҳларининг мададкори Улуғбек мўгул ўлкасига бир қатор ҳарб юришлари уюштирди ҳамда улардан соғ ва омон қайтди».

Сўнги камтарона сўзлардан кўриниб турибдики,

Самарқанд ҳукмдори ўз юришидан музаффарона қайтиб келмаган. Унинг қатор юришлари нима билан тугаганлиги номаълум.

1427 йили Шоҳрухнинг фармони билан Улуғбек ўз лашкарларини саҳрога хўжайинлик қилувчи кўчманчи турк-мўғул халқларидан бўлмиш ўзбекларга қарши бошлади, бироқ бу тadbир самарқандликлар учун аянчли тугади. Шоҳрух ўғлининг мағлубиятларидан азият чекди. У, ҳатто, ўғлини Самарқанд тахтидан маҳрум этиш хаёлига ҳам борди, бироқ уни авф этди.

Улуғбекнинг ҳарбий санъат борасидаги қобилияти аста-секин сўниб борса-да, унинг олим сифатидаги ҳақиқий ва чуқур иқтисодчи аксинча, тобора ривожланиб бормоқда эди.

Улуғбекнинг шеърят, мусиқа, меъморчилик, математика ва айниқса, астрономияга иқтисодчи кучли эди. Бу улуғ аллома ва ўзига хос ижодкор ажойиб бир тўгаракка асос солади, атрофига иқтисодчи олимларни йиғиб, тадқиқотчилар гуруҳларини бошқаради, билмдон ва изланувчан шогирдлар тайёрлайди.

У ўз атрофидаги фикр-зикри фақат жангу жадалдан иборат ҳарбийларга ҳамда Қуръони каримни мутлаа қилишдан ўзга ҳар қандай ақлий фаолият гуноҳдан иборат, дегучи диний гуруҳ аъзоларига қарши унсиз ва шафқатсиз курашди.

Улуғбек усталик ва ғайрат билан олиб борган бу тadbир ҳар икки гуруҳнинг ҳам норозилиklarига сабаб бўлди. Уни йўқотиш мақсадида бир неча бор фитналар уюштирилди.

Урушқоқ ҳарбийлар йўқотилиб, мутаассиб уламоларнинг овозлари ўчирилгач, султон ўз атрофига шоирлар, санъаткорлар ва олимларни жамлаб, режалаштирган ишларни амалга оширишга киришди. Машҳур бобоси каби буюк бунёдкор бўлган Улуғбек Самарқанд ва Бухорода гаройиб боғлар ва саройлар барпо қилди. У дунёдаги энг катта гумбазли хонақоҳ бунёд эттирди, деворларига турфа ранглардаги тарошланган тошлар қойилган ажойиб ҳаммомлар қурдирди, бутунлай ялтироқ ёғочдан ясалган хитой расмлари билан безатилган масжид, аниқ фанлар ҳам ўргатиладиган мадрасалар барпо этилди; мадрасалар дарвозасининг пештоқиغا Ҳадиси шарифдан олинган қуйндаги шиорни илдириб қўйди: «Илм олмақ ҳар бир муслим ва муслиманинг бурчидир».

Улугбек Амир Темурнинг абадий оромгоҳи — Гўри Амир мақбарасининг кам-кўстини дид билан тўлдирди, кичик ўглига Шоҳизинда қабристонига кираверишга мустаҳкам дарвоза қурдиришни юклади. Машҳур Самарқанд расадхонасини қуриб битказгач, расадхона жойлашган тепалик атрофида боғ барто қилди, «Боғи Майдон» деб ном олган бу чаманда ажойиб «қирқ устунли сарой» ва минораси Чин чиннисидан тикланган афсонавий айвон қурдирди. «Улугбек замонасида олимлар энг юксак лавозимларга кўтарилдилар, муносиб одамлар муносиб мансабларга қўйилдилар», деб ёзади ўша замона муаррихи Давлатшоҳ.

Улугбек бедор ўтказилган тунларда пишган олимга асло ўхшамасди, у нафосат шайдоси ва ҳаёт нафаси уфуриб турган санъат асарларининг ошиғи бўлмиш Оврўпо Уйғониш даври шаҳзодаларига ўхшаб кетарди.

Бошқаларга ўхшамаган бу ҳукмдор мусиқа басталарди ва уни барбатда жуда нафис ижро этарди. Унинг хотираси ниҳоятда ўткир эди; бир гувоҳнинг қуйидаги латифаси буни яққол тасдиқлайди. Улугбек моҳир сайёд бўлиб, ўзи овлаган жониворлар, уларнинг тур ва хиллари, ов санаси ва тафсилотлари битиладиган бир дафтар тутган эди. Кунлардан бир куни кимдир шу қалин дафтарни йўқотиб қўйибди. Улугбек уни жазолаш ўрнига, мирзаларини чақириб, йўқотилган дафтар мазмунини ёддан айтиб туриб, қайта тиклабди. Бироқ, бир неча кундан кейин йўқотилган дафтарни топиб оладилар ва иккисини қиёслаб кўрадилар: уларнинг орасида атиги икки-учта арзимас фарқ чиқади.

У, Қуръони каримни етти қироат тури бўйича ёддан ўқир, кўп йиллар олдин атиги бир қис боққан кимсасини бир кўришдаёқ таниб оларди.

У, ажойиб қалам соҳибни ҳам эди. Айтишларича, у, Чингизхон фарзандларининг салтанатлари ҳақида каттагина тарихий асар ҳам битган экан¹; унинг форс тилида сўзлашиб туриб, осонгина турк ё араб тилига ўтиб кетганини кўриб одамларнинг ҳаваси келарди.

Бироқ султон риёзнётчилар, фалакиётшунос ва файласуфларга алоҳида ҳурмат-эҳтиром кўрсатарди. Улуғ-

¹ Бу ерда Улугбек қаламига мансуб «Тўрт улус тарихи» назарда тутилмоқда (тарж.).

бек уларни тез-тез қабул қилар, уларга нафақалар белгилар, ҳарбий амалдорларнинг хуружларидан ва мутаассиб уламоларнинг тазйиқларидан доимо ҳимоя қиларди.

Самарқанд олимларининг само жисмлари ҳақидаги билимларини ривожлантириш учун Улуғбек шу жисмларни кузатиш асбоблари ва аниқ ўлчаш имкониятларига эга бўлган бутунлай янги қурилма ясаш лозимлигини англади. Султон ва унинг «техникавий маслаҳатчилари» кўп йиллар мобайнида унинг лойиҳасини тайёрладилар ва ниҳоят, 1428 йили бу қурилмани бунёд этиш тўғрисида ҳукмдорнинг фармони эълон қилинди.

1908 йили Вяткин деган камтаргина ўрис археолог Кўҳак тепалигининг устида улкан расадхонанинг қолдиқларини топди. Бу, шубҳасиз, XV асрда етти мўъжизанинг бири деб ҳисобланган ва Самарқанд мунажжимлари ўз қимматли кашфиётларини яратган «Улуғбек астрономик расадхонаси»нинг вайроналари эди.

Археологик тадқиқотлар натижасида расадхонанинг сақланиб қолган ер ости қисмининг лойиҳаси қайта тикланди. Уч қаватдан иборат цилиндрик шаклдаги асосий бино эса боғ тепасидан қирқ беш метр баландликка кўтарилган эди.

Бино ташқарисига ғаройиб кошнлар билан ишлов берилган бўлиб, ичкарисида аниқ асбоблар лабораторияси, тадқиқотхоналар каби қатор катта-кичик хоналар жойлашган эди.

Бинони ўз кўзи билан кўрган Абдураззоқ Самарқандий уни қуйидагича таърифлайди: «Деворларда осмон сфералари даражаларда ва даража бўлишларида тасвирланган, аниқ юлдузлар кўрсатилган эди. Курран заминнинг жуғрофий харитасида иқлим минтақалари, тоғлар, саҳролар ва уммонлар аниқ кўрсатилганди. Буларнинг барчаси нафис рангларда бўёқ берилган расмлар ва бағоят гўзал геометрик фигураларда акс эттирилган эди...»

Расадхонанинг биз бугун «таянч қурилмаси» деб атайдиган асосий қисми ёй шаклидаги улкан секстант бўлиб, унинг ботиқ маркази чуқурда жойлашган, узунлиги олтинчи метрдан ортиқ силлиқ мармар тошлардан ясалган пойдевори даражалар (градуслар)га бўлинган эди. Бу улкан секстантнинг маятинги кичик бир аравачадан иборат бўлиб, кузатувчилар унинг

мармар пойдевоф устидағи эркин ҳаракатини белгилаб боришарди. Аравача махсус мўлжаллагичлар мажмуаси ёрдамда танланган юлдузнинг ҳолатини аниқлар ва унинг уфққа нисбатан тутган бурчагини кўрсатарди.

Секстант жанубдан шимолга қараб, меридиан чизиги устида ўта аниқ жойлаштирилганлигидан замонавий астрономлар ҳам ҳайратга тушадилар. Улуғбек ва унинг ҳамкасблари айнан мана шу мукамал расадхонада кузатувлар олиб бориб, «Астрономик жадваллар»ни тузишга муваффақ бўлдилар.

Ҳозирги кунда бирмунча унутилган «Зижи жадиди кўрагоний» («кўрагон» — форс тилида «хоннинг куёви» деган маънони англатади) деб ҳам аталувчи бу жадвал XVII асрда Оврўпода жуда машҳур эди. Уша давр голландиялик усталар гравюраларида Улуғбек Ураний¹нинг ўнг томонида, Птоломейдан Тичо Брахегача бўлган энг машҳур фалакиётчилар орасида тасвирланган. Уша пайтларда Самарқанд фалакиётчиларининг бу монументал асари дунёдаги само жисмлари каталогларининг энг мукаммали, деб ҳисобланган.

Бу жадваллар ўта юқори малакали мутахассисларнинг узоқ ва машаққатли меҳнатлари натижасида яратилиши мумкин эди, зеро уларда само жисмлари тўлиқ цикллариининг кузатуви натижалари берилган; биргина Сатурннинг ўзи, масалан, Қуёш атрофини ўттиз йилда бир марта тўлиқ айланиб чиқади. Бундан ташқари, жадвалларда барча астрономик тақвимлар бўйича олиб борилган мукамал тадқиқотлар, сайёралар ҳаракати тўғрисидаги янги маълумотлар ҳамда уларни аниқлаш усуллари ҳақида тушунтиришлар берилган, бу усуллардан айримлари кузатувлар жараёнида қўлланилган эди.

Улуғбек ўттиз йилдан ортиқ шу олимлар гуруҳига раҳбарлик қилди ва тадқиқотларда бевосита иштирок этди. Астрономик рақамлар ва шартли белгилар билан тўлдирилган саҳифаларининг сони йилдан-йилга ортар, султоннинг дўстлари ва ҳамкасбларининг сафи тобора сийраклашиб борарди.

Биринчи бўлиб Улуғбек ўзининг устози деб ҳисоблаган Қозизода Румий оламдан ўтди. Унинг кетидан буюк риёзиётчи Ғиёсиддин Қоший ва бошқа аллома-

¹ Ураний — астрономия маъбуди (тарж.).

ларнинг юлдузлари сўнди. Ўлугбек астрономик жадвалларни ўзининг энг ёш шогирди, машҳур фалакиётчи Али Қушчи билан ниҳоясига етказди.

Шоҳрух 1447 йил 2 март куни қисқа муддатли касалликдан сўнг оламдан ўтди. Бу жудоник Ўлугбекка жуда қаттиқ таъсир қилди ва у бир неча ой салтанат юмушларига қўл урмади. Унинг бу тушқунлигидан бошқа темурий шаҳзодалар тахтни қўлга киритиш учун фойдаландилар.

Ўз оиласи аъзоларининг илтимосларига қулоқ солган султон катта қўшинга бош бўлиб, исёнкорларга қарши курашниш учун Самарқанддан чиқиб кетди. Аммо, бўлар иш бўлган эди! Ўлугбек муваффақиятсиз юришлар билан банд бир пайтда салтанат пойтахтида унга қарши фитна уюштирилди.

Бундан фойдаланган кўчманчи ўзбеклар Самарқандга ҳужум қилдилар. Улар ёзги саройни талон-торож, қимматбаҳо миниатюралар мажмуасини вайрон қилдилар ва Чин чиннисидан безак берилган айвонни буздилар.

Ўлугбекнинг ҳаёти ва ўлимини юлдузлар белгилаб берди. У дунёга келган куни қурилган толеномада унинг тахтга ўтириши ва илм соҳасида катта муваффақиятларга эришиши башорат қилинган эди; башоратлар амалга ошди.

Ўлугбек илми нужумга ҳам қизиқар эди; унинг жадвалларида бу фанга ҳам алоҳида боб ажратилган. Шу ўринда ғаройиб бир воқеани тилга олмай бўлмайди; Султон ўз шахсий толеномасни тузиб, ҳайратдан ёқа ушлайди: унда у ўз ўғли томонидан ўлдирилши башорат қилинган эди. Шу мудҳиш башорат тинчлик бермаган Ўлугбек тўнғич ўғли Абдулатифга ишончсизлик билан қараб, уни ўзидан узоқлаштиришга ҳаракат қилган, шу сабабли унга тегишли имтиёзлар ва мукофотларни кенжа ўғли Абдулазизга берган бўлса ажабмас. Имонсиз даъвогарлар томонидан қўллаб-қувватлаган мутаассиб уламолар табиатан қизиққон ва бағритош Абдулатифнинг алами ва ҳасадидан унумли фойдаландилар ва уни падаркушликка ундадилар.

Султоннинг тинчликсевар сиёсатидан норози турли урушқоқ унсурлар билан кучайтирилган қўшинга қўмондонлик қилган Абдулатиф отасининг лашкарларини Самарқанд қаршисида ер билан яқсон қилди.

Мағлуб бўлган Улуғбек ўғлининг қаршисида ҳозир бўлди. Фарзанд эса, отаси Исломнинг муқаддас маканларини зиёрат этиб келиб, тавба-тазарру қилсагина авф этишини маълум қилди. Бу бир ҳийла эди, холос, зеро Абдулатиф Улуғбекдан ўч олишни дилига тугиб юрган Аббос немли эроний зобитига падари бузрукворини ўлдиришга рухсат берган эди. Қотиллик бир неча кундан сўнг амалга оширилди.

Бахтиқаро султон ўзини Маккага кузатиб борадиган карвонни кутиб турган бир пайтда бир гуруҳ аскар унга ташланди. Судраб Аббоснинг олдига олиб келдилар, Аббос эса бир зарб билан унинг бошини танасидан жудо қилди. Бу воқеа 1449 йил 27 октябрда рўй берди.

Улуғбек ўз бобоснинг ёнгинасига, Гўри Амирнинг мафтункор гумбази остига дафн этилди. Унинг қабртошига битилган қуйидаги ёзувни ҳозирги купда ҳам ўқиш мумкин: «Падаркуш Абдулатифга лаънатлар бўлсин».

Улуғбек оламдан ўтгач, Абдулатиф тайинлаган ҳоким олимлар ва шоирларни қувғин остига олди, улар шошилиш равишда шаҳарни тарк этдилар.

Расадхона аста-секин харобага айланди, бироқ Самарқанд фалакиётчиларининг буюк асари «Зижи жадиди кўрагоний» Улуғбекнинг сўнги шогирди ва дўсти Али Қушчи томонидан сақлаб қолинди: у ўз жонини хатарга қўйиб асарни Истанбулга олиб борди, Туркия султони Меҳмет II уни чоп эттирди.

Шоҳрух баъзан дипломатияни ишга солиб, баъзан куч ишлатиб, ўз отаси салтанатининг каттагина қисмини қайта тиклашга муваффақ бўлган эди.

У ўзи эллик йил ҳукмдорлик қилган Хуросонга Мозандаронни (Каспий денгизининг жануби), Мовароуннаҳр ва унинг пойтахти Самарқандни, Шерозу Исфаҳон билан бирга Форсни ва Кермон (Эроннинг жануби)ни қўшиб олган эди. Бироқ Табризни қўлга киритган Қорақўюнлу туркман хонлиги устига икки бор зафарли юриш қилганига қарамай, у Озарбойжон ва Ироқи арабни сақлаб қололмади.

У Мовароуннаҳрнинг шимолий шаҳарларига босқинчилик қила бошлаган Мўғулистон кўчманчиларининг адабини бериш мақсадида ўғли Улуғбекни ҳам йўлга отлатирган эди.

Аслини олганда, Шоҳрух тинчликсевар инсон, ҳар-

бий шон-шуҳрат эмас, шеърят, санъат ва илм-фаннинг шайдоси эди. Қора Юсуфнинг туркманларига қарши курашда акаси Мироншоҳнинг ҳалок бўлиши, айнан шу Қора Юсуф томонидан Бағдод султони Аҳмад Жалойирнинг ўлдирилиши ва шу йўл билан темирларга душман бўлган Ғарбий Эрон ва Ироқни ўз ичига олган подшоҳликни қўлга киритиши каби фоживий воқеалар Шоҳрухни ўз қўшинига бош бўлиб, Ҳиротдан йўлга чиқишга мажбур қиларди.

Заруриятлар қўл келиб, у жанггоҳлардан голиб чиқа олишини ва қўшнилариининг ҳурмат-эътиборини қозона олишини исбот этди. Шу муносабат билан у форсча бир ғазал битган бўлиб, қуйидаги мисралар, шубҳасиз, отасини ҳам бағоят шод этган бўларди:

Жангчи жангга — қон, олов ичига отилади;

Жароҳатланиб, тулпорининг ёлига осилади.

Ғанимдан шафқат талаб қилган эркак эркакми?

Унинг бошига итнинг кунлари ёғилади!

Аmmo Шоҳрух ораларида, ҳатто, темирлар ҳам бўлмиш қатор ҳасадгўй ва урушқоқ ҳукмдорларининг нишонига айланган Марказий Осиёга нисбатан ўз хоҳишларини имкониятларига мослаштириб ҳаракат қилди. У Ғарбий Эрон ва Бағдодни босиб олишдан воз кечиб ақлли иш қилди, ўз давлати сарҳадларини дахлсиз қолишига эришди ва ҳаётини ақлий фаолиятга ҳамда диний машғулотларга бағишлади.

У Чин ва Ҳинд империяларини фатҳ этиш ниятидан қайтиб, у ерларга санъат ва илм-фан ривожига катта ҳисса қўшган дипломатик ва маданий вакиллар йўллади.

Клавихо қатнашган йигинда Амир Темур томонидан таҳқирланган кекса Чин элчиси ҳам унинг саройидан муносиб ўрин олди. Энди бу муҳтарам зотга душманлик кўзи билан қарамай, у билан тижорат масалалари муҳокама қилинадиган бўлди.

Зиёли ҳомий ва китоб шайдоси Шоҳрух Ҳиротда овозаси бутун Осиёни тутган улкан кутубхона ташкил этди. Бу билан «Китоб саройи» деб ном олган ғаройиб бир мажмуани барпо этдиким, тўпланган ажойиб ҳаттотлар, рассомлар, миниатюрочилар, муқовачилар турли соҳаларга онд асарларни кўчириб, безаб, китоб ҳолига келтириб кутубхонани бойитардилар.

Шоҳрухнинг яна бир хислати шундаки, у темирлар-

лардан бўлишига қарамай, бир умр Ҳиротни Самарқанддан афзал кўрди.

Ўз навбатида Улуғбек ҳам Самарқандда академия ташкил қилди, зиёлиларни қўллаб-қувватлаб, бири-биридан ажойиб иморатлар бунёд эттирди.

Шундай қилиб, тарихдаги энг буюк жаҳонгирлардан бирининг насабида биринчи ва иккинчи авлоддан сўнг ажойиб шоир¹ ва фалакшунос олим дунёга келди.

Шоҳрух билан Улуғбекка шуҳрат келтирган энг буюк хизматлари уларнинг асрлар оша машҳур бўлиб, «Темурийлар даври уйғониш маданияти» деб ном олган маданиятга асос солганлари бўлди. Унинг таъсири ва турткиси ўлароқ Марказий Осиёда янгидан-янги маданият ўчоқлари пайдо бўлди ва ривожлана борди.

Шоҳрухнинг 1447 йилда, Улуғбекнинг 1449 йилда оламдан ўтишлари Амир Темур Самарқанд атрофида барно этган сарҳадсиз салтанат таназзулини тезлаштирди.

1452 йили Самарқанд тахтига ўтирган Абу Саид ота-боболари салтанатини қайта тиклашга уринган сўнгги темурий бўлди. Бу шижоатли ҳукмдор иложли йўқ юмушга қўл урди. Дастлаб ҳаммаси хамирдан қил сугургандек силлиқ кечди, бироқ орадан ўн етти йил ўтиб, иш бутунлай барбод бўлди.

У ўз ҳукмдорлигини шимолий кўчманчи уруғларга қарши курашдан бошлади. 1457 йили у Хуросонни қайта қўлга киритди ва Ҳиротга кириб келди. У Мўғулистон уруғларига қарши яна қайта жанг қилди ва Қорақўюнлу хонлиги лашкарларини улоқтириб ташлашга муваффақ бўлди. У Мовароуннаҳр ва Хуросонни қатъий эгаллаб турганига қарамай, Қорақўюнлу ва Оққўюнлу рақиб хонликлари олиб бораётган ашаддий биродаркушликдан фойдаланиб, Фарбий Эронни эгаллаб олишга уринди. Дастлаб у зафар қучди, бироқ ўз қўшини билан қаҳратон қиш тузоғига тушди ва Оққўюнлу хонлиги ҳукмдори Узун Ҳасандан енгилди: 1469 йил 17 февраль кун Абу Саид қатл этилди. Фаними Қора Юсуфни ҳам маҳв этган Узун Ҳасан Эрон ва Ироқнинг мутлақ ҳокимига айланди.

Самарқанд темурийлари яна бир мунча муддат тобора кичрашиб бораётган Мовароуннаҳрга ҳоким-

¹ Султон Ҳусайн Бойқаро بازارда тутилмоқда (тарж.).

лийк қилдилар. Ўлар хавф-хатар қаршисида бир-бирлари билан жинслашиш ўрнига биродаркушлик билан машғул бўлдилар. Уларнинг ўзаро урушлари Сирдарёнинг ўнг қирғоқларида бирон бойроқ ўлкани забт этиш ниятида юрган шайбонийлар эътиборини жалб қилди.

Марказий Осиёда Амр Темур авлодлари йўқолиб бораётган бир пайтда Тошкентнинг шарқида жойлашган кичик бир Андижон қасабасида келажакда соҳибқирон бобоси каби шон-шуҳратга эга бўлгучи янги бир шаҳзода дунёга келди; у кейинчалик шайбонийлар томонидан Самарқанддан ҳайдалади ва Ҳиндистонда афсонавий Буюк Мўғул империясига асос солиб, тугаб бораётган сулоланинг халоскорига айланди.

ТЕМУРИЙ БОБУР САМАРҚАНДНИ ҚҮЛДАН БОЙ БЕРИБ, ҲИНДИСТОННИ ЭГАЛЛАГАНИ ҲАҚИДА

Француз адабиётида: «Бабер», аслида «Бобур» («Йўлбарс») номи билан тарихга кирган Заҳириддин Муҳаммад отаси — Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг чевараси бўлмиш Андижон ҳукмдори Умар Шайхнинг ўрнига тахтга ўтирганида атиги ўн икки ёшга тўлган эди. Орадан икки йил ўтиб, Самарқанднинг сўнгги темурий ҳокими бўлмиш амакисининг оламдан ўтиши оқибатида у ҳам тахт даъвогарлари мусобақасига қўшилди.

Бобур тожу тахт ворислиги унга тегишига чуқур ишонарди, зеро у отаси томонидан Амир Темур наслининг тўртинчи авлод вакили эди. Осиёда энг олий бўлган бу насаб, табиийки, ўсмирга ўз рақиблари қаршисида катта умид ва ишонч бағишларди.

Аммо бу мушкул юмушни Андижон музофотининг оз сонли лашкари билан амалга ошириб бўлмаслиги сабабли у марҳум амакисининг ўғли, каттагина қўшинга эга бўлган амакиваччаси Султонали Мирзо билан иттифоқ тузишга мажбур бўлди.

Бирлашган қўшинга қўмондонлик қилган Бобур Самарқандни қамал қилди ва қўлга киритди.

Афсус, энди Самарқанд «Шарқ дурдонаси» ҳам, «фаровон» ва «осуда маскан» ҳам эмас, аксинча, қисман вайронага айланган, очарчилик ҳукм сурган ва бору йўғидан айрилган шаҳар эди, холос. Аммо Бобур темурийларнинг муқаддас маскани, бобоси Амир Темурни қанчалар қадрласа, у шунчалар ардоқлайдиган бу шаҳарни қўлга киритганидан бағоят шод эди.

У ғайрат билан салтанат маҳкамалари хизматиини тиклашга ва уруғлик доп тўплашга киришди.

Бобур илк бора Самарқандни айнан мана шу тинчлик ва ободончилик ишлари билан машғул бўлиб турган пайтида қўлдан бой берди.

Қароқчилар ўраб олган бир қалъада қолган она-зорига ёрдамга отланган Бобур, шаҳар ҳимоясини амакиваччаси Султонали Мирзога топшириб кетди.

Сафардан қайтган Бобурга шаҳар дарвозаларини бчмадилар, бунинг ўрнига амакиваччасининг «бу ерлардан тезроқ қораини ўчир», деган талаби эшитилди.

Аскарларидан кўпчилиги хонни хизматига ўтиб кетганлиги сабабли, ёнида энг вафодор кишиларининга қолган Бобур дала-дашда саргардон кезиб, бирор мўъжиза рўй беришини ва ўзини бу оғир аҳволдан қутқаришини кута бошлади.

Айнан мана шу даврда у ўзини Марказий Осиёдаги энг буюк туркий тилли адиб ва ўз замонасининг энг билимдон ва энг ростгўй муаррихи сифатида оламга танитган асари «Бобурнома»га қўл урди.

Кунлардан бир кун тонгда мўъжиза ҳам рўй берди, бироқ у маъшум хабар олиб келди: Самарқанд Шайбонийхоннинг қўлига ўтган, Султонали Мирзо қағл этилган эди. Мовароуннаҳрда яна кўчманчи уруғлар жунбушга келмоқда эдилар.

Шайбонийхон Самарқандда кичик бир бўлинма қолдириб, ўзи мамлакат ҳудудида тишчилик ўрнатиш учун шаҳардан чиқиб кетганидан хабар топган Бобур қалтис бир режа ишлаб чиқди ва уни муваффақиятли амалга оширди. У атиги бир неча сафдошин билан зулмат пардаси остида шаҳар марказига кириб олди ва тонг отганда ҳайратда қолган шайбонийларга орқадан зарба берди. Ардоқли шахзодани таниган шаҳар аҳли қўлга тушган қурол билан келгинди аскарларга қарши отилди. Шайбонийхон сафардан қайтганида Самарқанд Бобур қўлига ўтган эди. Хон қалъа деворлари устидан отилган тошлар ва аҳолининг шодон қийқириқлари остида ортга қайтишга мажбур бўлди.

Қиш бўйи Бобур ўз ихтиёридаги оз сонли лашкарларини машқ қилдириш билан банд бўлди. Баҳор келиши билан уларга бош бўлиб, Бухоро яқинида турган ўзбек қўшини устига юриш қилди. Яхши қуролланган ва сон жиҳатидан устуи Шайбонийхон қўшини жангда зафар қучди. Бобур ўн чоғлик фидойилар билан уларнинг сафини ёриб ўтишга муваффақ бўлди ва Самарқандга қайтди. Эртасига душман шаҳарни қуршаб олди. Шаҳарда озик-овқат тақчиллиги сезилгач, аҳолининг қамал мушкулотларидан халос қилишни истаган Бобур Шайбонийхонга таслим бўлажagini билдирди. Шайбонийхон шаҳар дарвозаларидан тан-

танавор кириб келаётган бир пайтда, аҳоли Бобурни бошқа дарвозадан чиқариб юборди.

Бу билан Бобур Самарқандни иккинчи марта қўлдан бой берган эди.

Бобур ўзининг бошини келтирган одамга катта пул ваъда қилган Шайбонийхон таъқибдан қочиб, бир йил тоғлик қирғизлар ҳузурда бошпапа топди. Мовароуннаҳрда унинг учун бирорта ҳам хатарсиз маскан қолмаганлиги сабабли, Бобур Ҳирот султони, Ҳусайн Бойқародан бошпана сўрашга қарор қилди. 1504 йил июнида бир неча содиқ сафдошлари ҳамроҳлигида жанубга йўл солди ва Амударёнинг нариги бетиغا ўтиб, Хуросонга киришни режа қилди.

Унга ҳамроҳлик қилган кичик карвон «Бобурнома» да шундай тасвирланган: «Улуғ-кичик мени умидворлик билан ирашиб юруйдурганлар икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Аксар яёқ ва иликларидан таёқ ва оёқларида чоруқ ва эгниларида чопон эрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди. Менинг чодирим волидамга тикилур эди».¹

Бу сафар Бобур Ҳиротга етиб боролмади — йўлда унга Шайбонийхон томонидан қувилган ўн беш мингдан зиёд киши келиб қўшилди; улар Бобурдан ўзларига бош бўлишини сўрадилар.

Бундан ташқари, унга бир хабар етказдиларким, бу унинг тақдирини бутунлай ўзгартириб юборди: узоқ амакиваччаларидан бири маҳаллий бир аён томонидан ўзи ҳукмдорлик қилиб турган Кобулдан қувиб чиқарилган эди.

Бобур шу заҳотиёқ янги сафдошлари билан биргаликда Кобулни халос этиш режасини тузди. У йўлни ўзгартирди ва кичик қўшин билан қалин қорға, очликка, бош айлантирадиган баландликка қарамай, қор босган сўқмоқлар бўйлаб Ҳиндикушдан ошиб ўтди. Шу алфозда у кутилмаганда Кобул қаршисида пайдо бўлди: золим қочиб қутулди; бутун вилоят ҳеч бир қаршиликсиз қўлга киритилди.

Шу тариқа у Ҳиндистонга олиб борувчи, Искандар, Антиокус, Менандр, хунлар, Маҳмуд Ғазнавий, Муҳаммад Ғурий ва Амир Темур каби фотиҳлар ўтган, гоят катта стратегик аҳамиятга эга ҳудудни қўлга киритди.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур, «Бобурнома», Тошкент, «Юлдузча», 1989, 109-бет (тарж.).

Бироқ шунга қарамай Бобурнинг фикри-ёди шимолга қаратилган эди. Чунки ўз музаффарона юришларини давом эттираётган Шайбонийхон Хивани қўлга киритган, Балхни қамалга олиб, Ҳиротга хавф солмоқда эди.

Бобур Хуросондаги амакиваччаларига ёрдам бериш ниятида сараланган суворийлардан иборат бир қўшни тузди ва Ҳирот томон йўл солди. Бироқ у ярим йўлдан Қобулга қайтишга мажбур бўлди: шаҳарда исён кўтарилган эди.

Яна қайтиб йўлга чиқишга ҳожат қолмаганди; унга машъум хабар келтирдилар: Шайбонийхон Ҳиротни қўлга киритиб, ҳукмдор темирлийлар оиласининг барча аъзоларини қатл эттирган эди.

Шу алфозда Бобур яқка меросхўр ва ягона темирлий ҳукмдор бўлиб қолди. У Қобулда ўзини подшоҳ деб эълон қилди ва Амир Темирнинг вориси эканлигини, шу олий лавозимда унга тегишли бўлган бурчни ўташини ва ҳуқуқлардан фойдаланишини маълум қилди.

Орадан бир неча йил ўтиб, 1510 йилда, Мовароуннаҳрдаги вазият бутунлай ўзгарди. Сафавийлар сулоласининг бошлиғи, яқинда Эрон тахтига ўтирган Шоҳ Исмоил шайбонийларни тор-мор этиб, Шайбонийхонни қатл эттирди.

Сафавийлар шиа мазҳаби ақидаларининг оташин тарғиботчилари эдилар. Улар Мовароуннаҳр аҳолисининг аксарияти риоя киладиган суннийлик ақидаларини инкор этардилар. Шоҳ Исмоил қўлга киритган зафарлардан сўнг шиаликни қабул килмаганлар шафқатсиз жазоланарди. Бироқ Шоҳ Исмоилнинг усмонли туркларга қарши жангга ҳозирланаётганидан хабар тошган Бобур унга лашкарларини яна қайта бирлаштиришга эришган Шайбонийхоннинг ўғли ва жиянига қарши курашда ўзи билан иттифоқ тузишни таклиф қилди; таклифга биноан Шоҳ Исмоил Бобурга Самарқандни қўлга киритиш учун лозим бўлган қурол-аслаҳа ва аскар бериши лозим эди.

Ўзи усмонли туркларга қарши жанг бошласа шайбонийларни тўхтатиб туриш имконияти тутилганга қизиққан Шоҳ Исмоил Бобурнинг таклифини қабул қилди. Бироқ Бобур ўзини унинг вассали деб тан олишини ва биргаликда забт этилажак ўлкаларда шиаликни тарқатишга кўмаклашишини талаб қилди. Бобур, сунний мусулмон бўлишига қарамай, бу шарт-

ни қабул қилишга мажбур бўлди. Ўзи кўн ўтмай амни бўлганидек, Самарқандга яна бир бор қайтиш Бобурга қимматга тушадиган бўлди.

Шоҳ Исмоил кечиктирмай Бобурга яхши қуролланган тезкор қўшин юборди. Бобур бу қўшинга бош бўлиб, шайбонийларга қарши жангга кирди: ганим қирғиндан қочиб, шимол даштларига кириб беркинди. Музаффар қўшини Зарафшон воҳаси билан юриб, 1511 йил октябрида Самарқандга кириб келди.

Шаҳар аҳли Бобурни тантанали кутиб олди; бу билан у темурийлар пойтахтини учинчи бор қўлга киритди.

Бироқ, кўн ўтмай Самарқанд аҳолисининг шодлиги ўрнини таассуф эгаллади, чунки Бобур қўшини таркибидаги сафавий бўлинмалари аҳолига нисбатан ўзларини бешафқат хўжайинлар сифатида тутдилар ва омма ҳузуринда сунний халифаларни лаънатларга кўмдилар.

Бу ҳам етмагандек, улар Шоҳ Исмоил кўрсатмаларига амал қилиб, Бобурдан Шоҳ Исмоилни хутбага қўшиб ўқитишни ва унинг номи билан танга зарб этишни талаб қила бошладилар.

Шаҳарда Бобурнинг обрўсига путур етди. Вазият шу даражага бориб етдики, Шоҳ Исмоил йўллаган аскарлар қишни ўтказиш учун Эронга қайтганларидан фойдаланган шайбонийлар шаҳарга тўсатдан ҳужум қилганида, сунний эътиқодидаги аксарият аҳоли уларга қарши курашда ўз ҳукмдорига ёрдам беришдан бош тортди.

Бобур ёнида қолган оз сонли садоқатли лашкари билан шайбонийларга қарши жанг қилиб Самарқандни тарк этди.

Бу билан у Самарқандни учинчи ва сўнгги бор қўлдан бой берди ва бу шаҳарга қайтиб келмади.

Шафқатсиз тўқнашув Бухоро шаҳри яқинида бўлиб ўтди. Чоғроқ қўшинга эга бўлган Бобур маглуб бўлди. У Ҳисор шаҳри қалъасига кириб беркинди ва қамалга тайёргарлик кўра бошлади. Шоҳ Исмоил юборган янги мадад кучлари ҳужумга ўтиш имконини берди, бироқ янги келганлар мамлакат аҳолисинга нисбатан ваҳшийлик бобида илгаригилардан ҳам ўтиб тушдилар.

Эркаклар, аёллар ва ҳатто ёш болаларнинг бейайб қирғин қилинаётганидан ёқа ушлаган Бобур Шоҳ

Исмоил билан иттифоқидан воз кечишини маълум қилди. Бироқ у буни амалга оширишга улгурмади, зеро рўй берган воқеалар бунга йўл қўймади.

Бухородан қувилган шайбонийлар жарлик, дарахтлар ва буталар билан ўралган кичик бир Тоғ Довон номли қишлоққа беркиниб, пистирма қўйдилар. Уларнинг камонларидан отилган ўқлар биринчи бўлиб ҳужум бошлаган эронийлар сафларини тўзитиб юборди. Бобур ва унинг суворийлари яна Ҳисордан бошпана топдилар. Лашкарлари таркибида хизмат қилаётган мўғул ёлланма аскарлари вазиятдан фойдаланиб, унинг шахсий буюмларини ўғирладилар ва уйқуга кетганида ўлдиришга ҳам ҳаракат қилдилар.

Уларнинг қўлидан қочиб улгурган Бобур ёлғиз ўзи тунги кийимида Қундузга, ўз тарафдорлари ҳузурига йўл олди. Мўғул қароқчилари бутун ўлкани талон-торож қилдилар, бироқ қиш келганида на ўзларига ва на отларига емак тополмай қолдилар ҳамда янги куч йиғиб қайтиб келган шайбонийлар томонидан қирғин қилиндилар. Шу дамдан бошлаб шайбонийлар бутун Мовароуннаҳр ҳокимига айландилар.

Ҳокими қариндоши ва вассали бўлган Қундузда янги бирор мўъжизани кутиб Бобур икки йил қолиб кетди.

Афсуски, на бирор мўъжиза рўй берди ва на Шоҳ Исмоилдан мадад келди. 1514 йил Шоҳ Исмоил усмонлилардан қаттиқ мағлубиятга учраганини эшитгач, барча умидлари пучга чиқди. Тушкунликка тушган Бобур ўзига содиқ бир неча киши билан тўрт йиллик айрилиқдан сўнг Қобулга қайтиб келди.

У кичик ўлка юмушлари билан жиддий шуғуллана бошлади, вилоятда тинчлик ва тартиб-интизом ўрнатди, санъаткор ва шоирларни ўз ҳимоясига олди. деҳқонларга далда бериб, ҳунармандларни қўллаб-қувватлади.

Бобур ҳудожўй инсон, очиқкўнгил, ширинсухан ва мард улфат сифатида ўз мулозимлари ва аскарлари орасида катта обрў-эътибор орттирди. Ўз хотираларини давом эттириш билан бирга у «хатти Бобурий» деб номланган янги алифбо кашф этди ҳамда румликлар — онадўлиликлардан ўрнак олиб, ўз лашкарларини янги замонавий аслаҳа билан қуроллантирди.

Бобур узоқ йиллар давомида Мовароуннаҳрда янги ўзгаришлар бўлишини кутиб яшади. Бу яхши ният

уни яна Самарқанд тахтига ўтқизишига ишонарди. Умидлари пучга чиқди: шайбонийлар хони бу ўлкада мустақкам ўрнашиб олган, унинг кўплаб уруғлари эса Амударё соҳилларини кўз қорачиғидек қўриқлашар эди.

Шу боис Бобур Самарқандни бир лаҳза унутишга қарор қилди ва буюк бобоси Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб афсонавий Ҳинд салтанатини забт этиш ниятида йўлга чиқди.

Қирқ икки ёшга тўлган Бобур 1525 йил 17 ноябрда қўшинларини Хайбар довоидан олиб ўтди. Ҳинд дарёсини кечиб ўтиш пайтида Бобурнинг миясига лашкарининг аниқ сонини аниқлаш фикри келди ва бу ишни мирзаларига топширди: ҳаммаси бўлиб ўн икки минг кишини рўйхатга олдилар. Шу тариқа биз ҳам тарихда ном таратган салтанатлардан бирини тезда ағдариб ташлаган қўшиннинг аниқ сонини билишдек ноёб имкониятга эга бўлдик; табиийки, бу соннинг бир неча марта камлигидан биз ҳам ҳайратга тушдик, зеро Бобурдан илгари ўтган шоҳлар ўз лашкарлари сонини бир мунча кўпайтириб кўрсатишни одат қилишган. Бирок, Бобур айнан мана шу ўн икки минг аскар билан Ҳиндистонни забт этади ва у ерда ўз сулоласига асос солади.

Қўшиннинг олға юриши осон кечмади: иссиқ ва нам ҳаво аскарларни қийнаб, қурол-аслаҳаларни синовдан ўтказарди. «Ул вилоятларнинг ёйлариға пашкол ўлса, худ ўтиб бўлмайдур, тез бузуладур, на ёлғуз ёй, жиба ва китоб, рахт ва матоъға — бориға таъсир қиладур», — деб ёзади бу ҳақда Бобур ўз хотираларида¹.

Шимолий Ҳиндистон ҳукмдори, Деҳли султони Бобурнинг яқинлашиб келаётганидан ташвишга тушди. У юз минг киши ва юз филдан иборат қўшинига бош бўлиб, босқинчиларга қарши чиқди. Жанг 1526 йил 21 апрель тонгида Деҳли қаршисидаги Панипат текслигида рўй берди.

Марказий Осиё суворийлари ҳиндлар ва уларнинг артиллериясидан устуи келдилар. Бобурнинг замонавий аслаҳалари филларни тўмтаракай қилди. Кечга бориб Бобур муҳорабада сўзсиз зафар қўчинни аён бўлиб қолди. Орадан уч кун ўтиб эса, у, шаҳарга му-

¹ Заҳриддин Мухаммад Бобур, «Бобурнома», Т., «Юлдузча», 1989, 267-бет (тарж.).

заффарона кириб борди ва жоме масжидида ўз шаънига хутба ўқиттирди. Шундан сўнг у Аграни қўлга киритди, мана шу муносабат билан ўғли Ҳумоюн унга машҳур Кўҳи нур олмосини совға қилди. «Бир ашҳар олмос эдиким, — деб ёзади Бобур ўз хотираларида, — бир муқаййим мунинг қийматини тамоми оламининг икки ярим кунлуқ харжи дебтур»¹. Бироқ шунга қарамай у олмосни ўғлига қайтариб берди. У катта хазинага тенг ўлжани ўзининг барча сафдошларига бўлиб берди; Кобулга бир неча карвонда жўнатилган олтин, қимматбаҳо тошлар ва матолар лолу ҳайрон аҳолига улашилди. Бобур эса ўзига игна ҳам олмади, чунки у ҳукмдор фақат куч ишлатиб зафар қозонмай, ўз саховати билан фуқаролари ҳурматини ҳам қозониши керак, деб ҳисобларди.

Бобур Шимолий Ҳиндистон тахтига ўтиргач, ватанини соғиниб зерика бошлаган аскарларини чалғитиш учун ишга киришди. Уларнинг ёрдамида ҳукмдор улкан бунёдкорлик ишларини амалга оширди: чуқур қудуқлар қазилди, сугориш иншоотлари қуриб битказилди, ариқларга чархпалаклар ўрнатилди ва натижада Агранинг бефайз манзараси бутунлай ўзгариб, бир неча йил ичида кўм-кўк ўлкага айлантирилди. Бобурнинг барча одамлари — оддий аскардан тортиб зобитгача — меъморларга, тоштарош ва боғбонларга айландилар. Ўзларининг шимолдаги даштларини унута олмаганларга Мовароуннаҳрга қайтиб кетишларига ижозат берилди.

Бобур ўз салтанати ҳудудларини тобора олис вилоятлар томон кенгайтириб борар экан, тартиб-интизом сақланганига катта эътибор берар, барчага, айниқса, мусулмон бўлмаганларга одилона муносабатда бўлишга ҳаракат қилар эди. У ўз сеvimли қурол тури бўлмиш артиллерияни такомиллаштиришга ҳам алоҳида аҳамият берди; айнан мана шу артиллерия туфайли у ўзига қарши чиққан режалар иттифоқи кучларини ер билан яқсон қилди.

Бироқ Бобур мағлубият аламини тортаётганларга доимо олижаноблик кўрсатди. Шу туфайли унинг обрў-эътибори тобора орта борди.

Ҳиндлар назарнда Бобур «Буюк мўғул» эди. Бу «шимолдан, мўғуллар юртидан келган буюк ҳукмдор»,

¹ З. М. Бобур, Ўша асар, 246-бет (тарж.).

деганлари эди. У энди улкан — Париж билан Москва оралиғидаги ҳудудга тенг салтанатга, беҳисоб бойликларга, турли-туман қарам ўлкаларга, эътиборли иттифоқдошлар ва кўплаб дўстларга эга эди; бироқ касаллик ва айниқса, Самарқандни шайбонийлардан тортиб ололмагани ва Амир Темур қолдирган меросни қайта тиклаш учун қилган қайта-қайта ҳаракати зое кетгани туфайли соғлиғига путур етганди.

Бобур Аграда 1530 йил 26 декабрда оламдан ўтди. Уз ўрнига тўнғич ўғли Ҳумоюнни қолдириб кетди. У энди қирқ саккизга кирган бўлиб, атиги беш йил Ҳиндистонда ҳукмдорлик қилган эди. Бироқ, тарихда ҳеч ким у каби шу қадар оз куч билан ва шунчалик қисқа муддат ичида бу қадар улкан ишларни бажарган эмас. Бундан ташқари, у ўзидан ўлмас хотира қилиб «Бобурнома»дек бебаҳо адабий ёдгорлик қолдирди.

Унинг ота-боболари юрти Мовароуннаҳрга муҳаббати шу қадар кучли эдики, у ўзини Ҳиндистоннинг мутлақ ҳокими сифатида Деҳлида эмас, балки оддий бир темурий шаҳзода сифатида Марказий Осиё тупроғида дафн этишларини васият қилди. Иродасига биноан, у ўзи Самарқанддан кейин яхши кўрган иккинчи шаҳри Кобулдаги бир боғда дафн этилди; унинг қабри яқинидаги мрамар ҳовуз чеккасида ўрнатилган тошга ўзи ёшлигида битган ғазалдан бир байт ўйиб ёзиб қўйилди.

Бобоси Амир Темур каби Бобур ҳам буюк салтанат бунёд этди. Бундан ташқари, Бобур туфайли Ҳиндистонда уч юз йил ҳукмронлик қилган сулола томирларида Улуғ амир қони гупуриб турди. Буюк бобурийлардан кўпчилиги ажойиб ҳукмдорлар бўлиб тарихга кирдилар.

Бобурнинг набираси Буюк Акбар салтанат сарҳадларини анча кенгайтиришга муваффақ бўлди ва ҳатто, ҳиндлар, мусулмонлар ва насронийларни бир эътиқодга бирлаштиришга ҳам уриниб кўрди. Бобурнинг эвараси бўлмиш Шоҳ Жаҳон ер юзидаги барча мамлакатлар ва замонлар одамларига энг ажойиб туҳфа — севикли рафиқаси хотирасига оипок мрамрдан бунёд этилган ҳашаматли мақбара — Тож Маҳални ҳадея этди.

Буюк бобурийлар, яъни темурийлар, санъат ва адабиётни севар, ўзлари ҳам яхшигина ижод қили-

шар эди. Миниатюрчилар, шоирлар, файласуфлар, ҳунармандлар ва меъморлар учун уларнинг саройларининг эшиклари доимо очиқ эди; ёрқин услубда бунёд этилган кўплаб ҳашаматли саройлар ва масжидлар Мовароуннаҳр санъатининг Ҳиндистондаги ёдгорликларига айланди.

1707 йилда оламдан ўтган Аврангзебдан бошлаб салтанат инқирозга юз тутди. Франция Бобур сулоласини қутқариб қолиши мумкин эди, зеро Дюплекс¹ унинг Буюк бобурийлар билан иттифоқ тузиш сиёсатини қўллаб-қувватлаган эди, бироқ инглизлар зафар қучиб, французларни Ҳиндистондан қувиб чиқариши сулола таназулини тезлаштирди. Аврангзебдан кейинги подшоҳлар машҳур «Ҳиндистон компанияси»дан нафақа олиб турган қўғирчоқ ҳукмдорларга айланиб қолди, холос.

1858 йилги Сипоҳилар исёни ва унинг инглизлар томонидан шафқатсиз бостирилиши сулоланинг тахтдан кетишига олиб келди. Буюк бобурийларнинг сўнгги вакили, иқтидорли шоир ва оғир-вазмин табнатли кексайиб қолган подшоҳ — Баҳодиршоҳ Зафар Бирмага сурғун қилинди ва 1862 йил ноябрда дунёдан кўз юмди.

Қиролича Виктория Буюк бобурийларни тахтга бўлган ҳуқуқдан маҳрум қилди ва 1877 йил ўзи ҳамда ворислари учун Ҳиндистон Маликаси деган янги унвон олди.

Бу билан Англия нафақат бобурийлар салтанатига, балки беш аср олдин енгилган мўғуллар вакиллари қаршисида Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилинган беқиёс фотиҳ Амир Темур асос солган темирнийлар сулоласига чек қўйди.

Зеро шоир шундай деб ёзган эди:

Даҳ дарवेश дар гилиме биҳусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд.

¹ Жозеф Франсуа Дюплекс (1696—1763) — француз давлат арбоби. «Ҳиндистон компанияси»нинг бош директори (1741), Франция билан Ҳиндистон ўртасидаги савдо-сотиқ ишларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. Ҳиндистонда Франция манфаатларини ҳимоя қилиб, Англия таъсирининг кучайиб боришига қаршилик кўрсатган (тарж.).

² Ун дарवेश бир гиламда ётади. Икки подшоҳ бир иқлимга синамайди. («Бобурнома», 110-бет).

**АМИР ТЕМУР ВА ОВРҰПОЛИКЛАР
УРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАР**

Амир Темур ва Оврўпо қироллари ўртасидаги муносабатлар кўп жиҳатлари билан кишини ҳайратга солади. Аслини олганда уларни кўп нарса ажратиб турарди: эътиқодлари, тиллари, бир-бирига душман халқлари, ораларидаги масофа ва айниқса, манфаатларининг турли-туманлиги.

Бироқ ўз салтанатини кунботар томон кенгайтирган Улуғ амир аста-секин оврўполикларнинг ғанимлари ўлкаларига кириб борган эди. Оврўпога Амир Темур ҳақидаги илк маълумотларни ваҳимага тушган сайёҳлар олиб келишди: оврўполикларнинг ҳам душманлари бўлмиш ўз ғанимларини майдалаб-янчиб, енгилмас қўшин бошида Ғарб томон тобора яқинлашиб келаётган олис самарқандлик қаттиққўл ва довюрак фотиҳ — у ҳақидаги илк маълумотлар мана шулардан иборат эди, холос.

Шу афсонавий шахс усмонли туркларнинг ҳамда Сурия ва Миср мамлукларининг эшикларига етиб келганидагина оврўпо қироллари унинг ҳақиқатдан ҳам мавжудлигига ишонч ҳосил қилишди. Жаҳонгирнинг турклар ва мамлуклар сингари мусулмонлигини ҳисобга олмаганда, оврўполиклар ўзларининг азалий ғанимлари билан Осиё марказидан чиққан шу баҳодир ўртасида муҳораба чиқишини бетоқат кута бошладилар.

Оврўполиклар учун энг асосий хавф — бу Никопол яқинида насронийларнинг ўзларига қарши қаратилган Салиб юришини тор-мор этган, Константинополни қамал қилган ва Мажористон, Булғория ҳамда Юнонистонни вайрон қилган усмонли турклари эди.

Оврўполиклар Амир Темур ва Йилдирим Боязид ўртасида — икковлари ҳам бир ирқ ва бир эътиқод вакиллари бўлса-да, чуқур ғанимлик борлигидан ҳам хабар топдилар. Ҳеч шубҳа йўқ эдики, бўлғуси жангда улардан бири қоларди, холос.

Мамлукларни маҳв этган Улуғ амир Туркия томон юриш бошлаганида, Оврўпо қироллари бутун умидларини Амир Темурнинг Боязид устидан қозонадиган

Ғалабасига тикдилар. Улар Амир Темурга чопарлар йўлладилар, Византия туркларга тўлайдиган ўлмоғларини унга таклиф қилдилар ва агар у туркларга қарши жанг очадиган бўлса, насронийларнинг кемалари унга кўмакка келишини маълум қилдилар.

Амир Темур оврўполик ва византиялик элчиларни иззат-ҳурмат кўрсатиб қабул қилди, уларнинг қироллари ва императорига бўлган ўзининг самимий муносабатини билдириб, мактубларига жавоб битди. Бу билан у насронийларни мусулмонлардан афзал кўрмади, аксинча, барча буюк саркардалар каби зукко инсон сифатида ҳал қилувчи жанг тараддуди пайтида барча омилларни ҳисобга олди.

Туркларни вайрон қилган кунининг эртасига ҳам у ўз фикридан қайтмади. Самарқанднинг Улуғ амири ва унинг оврўполик ёлгон иттифоқдошлари (аслида, улар Амир Темурга берган ваъдаларининг устидан чиқишмади) ўртасида ҳайратланарлик дипломатик алоқалар бошланиб кетди.

Томонлар мактублар ва илтифотлар билан алмашдилар, Амир Темур Испанияга элчи йўллаб, Боязид ҳарамидан озод қилинган уч насроний гўзални унга қўшиб юборди (бу Улуғ амирнинг Кастилия қиролига туҳфаси эди).

Франция қироли Карл VI Амир Темур тавсия қилган машриқлик епископни қабул қилди ва ниҳоят, Ҳенри III Самарқандга элчи қилиб, бахтимизга, ёзувчилик иқтидорига эга бўлган Клавихони жўнатди.

Бу фавқулодда дипломатик муносабатнинг давом бўлмади, зеро орадан кўп ўтмай Амир Темур Чин йўлида оламдан ўтди. Бироқ бу муносабатларнинг ишончли далиллари ва ўша замоннинг улар туртки берган қатор афсоналари бизгача етиб келган.

Амир Темур ва Кастилия қироли ўртасидаги муносабатлар

Мажруҳлиги туфайли «Хаста» деб лақаб олган ва бевақт оламдан ўтган Кастилиянинг тиришқоқ ва хаёлпараст қироли Ҳенри III (1390—1406) ташаббусига кўра насроний Испания Амир Темур билан бошқа Оврўпо давлатларига қараганда анча муҳим дипломатик муносабатлар ўрнатди.

Қадимий испан солномаларида ёзилишича Ҳенри III

руҳоний Жан (Йоан, Осиёнинг қайсидир бир ўлкасида қўним топган афсонавий ҳукмдор)га, Бобил (Қоҳира) султониغا, Улуғ турк султони Боязидга, ҳукмдор Амир Темурга ҳамда Фес ва Тунис подшоҳларига элчилар жўнатиб, уларга шу мамлакатлар, уларнинг аҳолиси, урф-одатлари ҳақида маълумотлар тўплаш ва бу ҳукмдорлар билан уларнинг ирқлари ва эътиқодларидан қатъи назар Кастилия қироли номидан дўстона муносабатлар ўрнатишни топширади.

Барча насроний ҳукмдорлар каби Ҳенри III Никополнинг мағлубиятини алам билан қаршилади ва туркларнинг Оврўпо томон зафарона юришини тўхтатиш лозимлигини англаб етди; бунинг фақат икки усули бор эди: биринчиси дипломатик йўл бўлиб, иккинчиси бевосита тўқнашув эди; Боязид қўшинлари сон жиҳатидан кўп бўлганлиги учун насронийлар Амир Темур билан иттифоқ тузибгина унга қарши чиқишлари мумкин эди.

У илк маротаба Қичик Осиёга ўз пажларидан бири галициялик қудратли сеньорлардан бирининг ўғли Гомес де Сотомайор ва аревало (Сеговия вилояти) лик йигит Ҳернан Санчес де Паласуэлослардан иборат элчилар йўллади.

Боязид ва Амир Темур билан алоҳида-алоҳида учрашиб, уларнинг насроний мамлакатларга бўлган муносабатларини билиш вазифаси топширилган бу икки элчи 1402 йилнинг баҳорида Туркияга етиб келишди. Жуғрофий жиҳатдан Оврўпога яқин турган Боязид уларни биринчи бўлиб қабул қилди. Элчилар Амир Темур Қичик Осиёга қадам қўйганлиги тўғрисида хабар олган Боязид ўз лашкарларини Ансир (Анқара) қаршисига жамлаётган пайтда унга учрашдилар.

Тарихдан яхши маълумки, Боязид рақибини доғда қолдириш ниятида ўз лашкарларини Анқара дарвозалари олдида эгаллаб турган қулай илк манзилларидан қўзғатиб мудҳиш хатога йўл қўйди. Аксинча, рақиб уни доғда қолдирди ва айланма йўллар билан ҳамда суворийларининг ғайритабiiий ҳаракатчанлиги туфайли турклар ташлаб кетган маррани эгаллаб олди. Боязид жангга кетишдан олдин ўз юklarининг бир қисмини, ҳарамини ва кастилиялик икки элчини Анқара қалъасининг уч қават деворлари ортида қолдирди ва улар билан зафар қучганидан сўнг учрашишни ният қилди.

Бир ҳафта давомида Гомес ва Ҳернан Анқара де-

Ворлари устида туриб, усмонлиларнинг шошилиш равишида шаҳардан чиқиб кетишларини, Улуғ амирнинг ажойиб суворийлари бу ерларга етиб келишларини, сўнг икки буюк саркарданинг жанггоҳда бир-бирларига қарши чиқишларини, бу муҳорабада турк лашкарларининг ер билан яксон этилиши, шаҳарнинг таслим бўлишини ва ниҳоят, Амир Темурнинг саралаган бўлинмаларга шахсан ўзи бошчилик қилиб, қалъага кириб келишини кузатдилар.

Қўлга киритилган зафардан боши осмонга етган соҳибқирон бу сафар шаҳар аҳолисини одатдагидек қиличдан ўтказиш ёхуд банди қилиш ниятидан қайтди ва фақатгина ўлпон билан кифояланди. Тўс-тўполонда омон қолган қирол Ҳенрининг элчилари қувлиқ қилишди ва музаффарга пешвоз чиқишиб, уларни қирол Амир Темурнинг Боязид устидан қозонажак муқаррар ғалабасига иштирок этишлари ҳамда унга насроний қиролларнинг қутловларини етказишлари учун атайлаб юборилганликларини маълум қилишди.

Амир Темур уларни илтифот билан тинглади ва шундан кейинги кунлар давомида уларни бир неча маротаба қабул қилди. Қадимий испан солномаларида элчиларнинг соҳибқирон ҳузурида бўлган даври ҳақида афсонасифат ҳикоялар битилган. Бу ёзувларда Амир Темур Кастилия элчиларига бағоят катта илтифот кўрсатган, уларнинг ҳар бир истагини рўёбга чиқаришга ҳаракат қилган мард ҳукмдор сифатида тасвирланади.

Фурсатдан фойдаланиб Гомес ва Ҳернан шахсан Амир Темур уларга шамшир совға қилишини илтимос қилишади. Уларнинг бу нияти бажо келтирилади. Гомес туркларнинг бирортаси билан яккама-якка жанг қилишга рухсат сўрайди ва бунга ижозат олади: жангда у ғолиб чиқади ва Амир Темурнинг таҳсинига сазовор бўлади. Амир Темур «ўғли» Ҳернан ушбу учрашувдан хотира сифатида ўз исми-шарифига унинг ҳам исмини қўшиб олишини таклиф қилади; шундай ҳам бўлади, зеро юқорида тилга олинган солномада таъкидланишича, кейинчалик Ҳернаннын Аревало яқинидаги Рапариегос черкови ҳовлисига қўйилган қабр тошига қуйидаги сўзлар битилади: «Бу ерда қирол Ҳенри III саройининг аъёни ва унинг Амир Темур ҳузуридаги элчиси марҳаматли рицар Ҳернан Санчес до Паласуэлос *Тамерлан дафн этилган*». Ҳикоя қилишларича, Улуғ амир Ҳернанга турклардан олинган авлиё

Микоилнинг ажойиб бир ҳайкалчасини ҳам тортиқ қилган; турклар уни византияликлардан тортиб олишган эди. Ҳернан ватанига қайтгач, уни Аревало яқинидаги Паласуэлос де ла Вега черковига ҳадя қилган; узоқ даврлар давомида маҳаллий деҳқонлар ўз қишлоқларига келган ажнабийларга бу ҳайкалчани «Тамерлан денгиз ортидаги ўлкалардан» олиб келган дейишган.

Солномада таъкидланишича, Гомес Боязиднинг Амир Темур қўлига тушган ҳарамидаги канизаклар орасида уч ҳуриликча насроний қизни кўриб қолади ва Амир Темурдан уларни озод қилиб, Кастилия қиролига туҳфа сифатида жўнатишини сўрайди. Бир қарашда афсонавий туялган бу воқеа тарихий далиллар билан тасдиқланиши ҳайратлидир.

Ҳенри III нинг дипломатик ташаббусидан илҳомланган Улуғ амир ҳам унга ўз элчисини йўллашга қарор қилади. У бу иш учун ўз ақибдорларидан бири бўлмиш Муҳаммад Алкажини (Муҳаммад ал-Кеший: кешлик Муҳаммад — тарж.) танлайди; бу вазифага у шубҳасиз ўша пайтларда испанлар ҳам сўзлашадиган араб тилини яхши билганлиги учун танланган бўлса керак. Элчи ўзи билан ҳукмдорнинг мактуби, бир неча қутиларда эсбу зийнат ва Кастилия қиролига аталган уч насроний асирани олиб йўлга тушди. Ватанларига қайтаётган Гомес ва Ҳернан элчи ва унинг шерикларига ҳамроҳлик қилиш ҳамда ўз ватандошларини «Амир Темур элчилари» билан таништиришни зиммаларига олдилар.

Мазкур гуруҳ Пера шаҳрида генуяликларнинг кема-сига чиқиб олди ва 1403 йил январ ойида Кадикс шаҳрига етиб келди. Константинополда қўшилиб олган бир неча турклар ҳисобига кенгайган бу шарқона дабдабали кортежнинг пайдо бўлиши Испаниянинг у ўтган шаҳар ва қишлоқларида шунчалар катта ҳаяжон ва қизиқиш уйғотдики, ўша даврда ёзилган солномалар ва қўшиқларда унинг ёрқин изи сақланиб қолган. Уч қаҳрамон қиз ҳамманинг диққат марказида бўлган, улар ўз бошларидан кечирган азоб-уқубатлар туфайли йигитларнинг қалбларида ҳамдардлик, ҳуснилатофатлари туфайли эса ишқ алангасини уйғотдилар.

Севилья шаҳрининг қадимий архивларида ҳам Амир Темур элчилиги хусусида ёзувлар сақланиб қолган, зеро қирол шаҳар ҳокимиятига сафар иштирокчиларининг ётиб-туриши ва озиқ-овқатидан хабар олиб туриши топширган бўлиб, ҳокимият мирзаси меҳмонларнинг

исми-шарифлари ва улар учун таом тайёрлашга кетган маҳсулотлар номи ҳамда миқдорини алоҳида дафтарга қайд этиб борган. Рўйхат бошида гуруҳ раҳбари Пайо Гомес туради, ундан кейин «татарлар қиролининг» элчиси — «турклар қироли»дан тортиб олинган ва қирол Ҳенрига туҳфа қилинган Анжелина де Гресга ҳамроҳлик қилиш топширилган Муҳаммад. Улардан кейин яна уч аёл, беш татар ва турк ҳамда уч шарқ насронийлари қайд этилган. Рўйхатда Ҳернан Санчес помининг йўқлигини унинг элчилар яқинлашиб келаётганлиги ҳақида қиролни хабардор қилиш учун ошиққанлиги билан изоҳлаш мумкин. Уч аёлга келсак, улардан иккитаси: Мария ва Қаталина Анжелина билан бирга тутқунликда юрган аёллар бўлиши мумкин.

Айнан мана шу Севильяда Анжелина кастелиан тилида битилган ўрта асрлар рицарлик севгиси мадҳ этиладиган қўшиқларнинг энг гўзал қаҳрамонига айланди (Хуан Алфонсо де Баянанинг шеър ва қўшиқлар тўплами). Кастилия адмирали Мисер Франсиско Импернал исмли асли генуялик шоиртабиат бир киши Куадалкуивир қирғоқларида сайр қилиб юрган Амир Темур озод қилган аёлни кўриб қолади ва унинг ҳусни-латофатини мадҳ этиб икки шеър битеди, уларга шу жанр ишқибозлари юқори баҳо беришади.

.....
 Гўзал, нозик, лобар,
 сарвиқомат дилбар,
 олижаноб ва камтар,
 ўзгаларга меҳрибон,
 Қиролга ҳадя бўлиб,
 латофатга тўлиб,
 бу оқсуяк аёл
 олис Шарқдан келарди.

Бироқ шу сатрлардан сўнг адмирал-шоир берган саволларга ҳеч қачон қониқарли жавоб топилмайди:

Сеньора, айтинг менга, қай тилда сўзлашасиз?
 Миллатингиз нима,
 сиз кимсиз?

Ун кунлик меҳмондорчиликдан сўнг шаҳар муниципалитети томонидан озиқ-овқат ва от-улов (ўн бир от ва тўрт хачир) билан таъминланган элчилик Севильяни

тарк этди ва салтанатини кезиб юрган қирол Ҳенри III ни қидириб йўлга тушди. Йўл устида гуруҳ Линарес шаҳрининг ҳокими Пайо Гомеснинг амакиваччаси Луис Мендес де Сотомайорнинг таклифига биноан шу шаҳар яқинида жойлашган Йодар деган кичик бир шаҳарчада тўхтади.

Қадимий ҳикоялардан бирида айтилишича, Пайо Гомес шу ажойиб шаҳарчанинг фаввораси яқинига чодир тикибди, Анжелинанинг дугонаси Мария эсанинг ёнига келибди. Андалузияда айни баҳор пайти экан... Ёшлар бир-бирларини жуда қаттиқ севиб қолипти. Кўҳна севги қўшиқларидан бирида мана шу воқеага ишора қилинади:

Йодар фаввораси олдида
Шахло кўзли бир қизни кўрдим.
Ихтиёрим қўлимдан бердим,
Энди шу кўзларсиз ўламан, ўлдим...

Йодардан сўнг карвон шимолга қараб йўл солди ва қиролга ўзининг Сеговиядаги мулки — ажойиб Алкасарда ҳордиқ чиқараётган пайтида етиб олди. Қирол Амир Темурнинг элчиси ва унинг ҳамроҳларини расмий қабул қилди. Муҳаммад ал-Кеший унга Улуғ амирнинг мактубини топширди; мактубда соҳибқирон Кастилия қиролига ҳурмати баландлигини билдириб, ўзининг Боязид устидан тўла галаба қозонганини маълум қилганди; у ўз мактубини қўйидаги умидбахш сўзлар билан тугаллаган эди: «Биз насроний қироллар ўз шаҳарлари ва амлокларида ўзлари ҳукмронлик қилсинлар, деган қарорга келдик, элчиларингиз ҳам буни тасдиқлашлари мумкин». Шундан сўнг «татар подшоҳи»нинг элчиси ўз хўжаси номидан унга қутилардаги бебаҳо совғаларни топширди.

Совғаларни катта қизиқиш билан қабул қилдилар, ammo Ҳенри III га, айниқса тутқунликда яшаган аёлларнинг бошларидан кечирган саргузаштлари қаттиқ таъсир қилди. Кейинчалик у бу аёлларга муносиб куёвлар ахтарди ҳамда уларга яхшигина сеп берди.

Солномачилар «ўз замонасининг дунёдаги энг гўзал аёлларидан бири» деб ҳисоблаган Дона Анжелина биринчи бўлиб ўзига куёв топди: бу киши қиролнинг Бош сакбони ва Сеговиянинг бўлажак ҳокими Диего де Контрерац эди. У эридан икки ўғил кўрди, уларнинг авлодлари эса бизнинг кунгача етиб келганлар.

Шулардан бири испан санъати тарихининг ўткир билимдони, Лоцоя маркизи жаноб Хуан Диего де Контрерацдир. Дона Анжелина Сеговиядаги Сан Хуан де Кабальерос черковига дафн этилган бўлиб, черков аёл умрининг сўнгги кунларини иззат-ҳурматда ўтказган амлокнинг шундоқ ёнгинасида жойлашган. Унинг қабртошига қўйидаги сўзлар битилган:

Бу ерга граф Хуаннинг қизи, Можористон қиролининг набираси, Диего де Контрерацнинг рафиқаси таниқли зодагон хоним Анжелина де Грес дафн этилган.

Амир Темурнинг Муҳаммад ал-Кешийсига келсак, унинг Кастилияда қандай ҳаёт кечиргани ва мезбонлар билан қайси тилда муомала қилганлиги хусусида (бироз юқорида биз тахмин қилганимиздек, араб тилида сўзлашишган бўлса ажаб эмас) маълумотлар йўқ; аммо қирол Амир Темурга янги элчилар юборишга қарор қилган пайтда яна Муҳаммад ал-Кеший пайдо бўлади.

Бу иккинчи сафар учун Ҳенри III ўз мулозимларидан бири бўлмиш Руи Гонсалес де Клавихони, доминикан мазҳаблилик руҳоний Алонсо Паесни ҳамда қўриқчи зобит Гомес де Саласарни танлади. Қирол Амир Темурнинг элчиси ҳам улар билан йўлга чиқишини буюрди, зеро бу сафар элчилар Жаҳонгир билан учрашиш учун Самарқандга боришлари лозим эди. Элчилар ўзлари билан қиролнинг мактубини ва совга-саломларини олиб йўлга тушишди.

Бу элчиларнинг бошқа элчилардан фарқи шунда эдики, сафар натижасида Клавихонинг қўли билан ёзилган ажойиб бир сафар кундалиги дунёга келди. Мазкур кундаликда улар кезиб ўтган ўлкалар, у ерларда яшовчи аҳолининг урф-одатлари ва турмуш тарзлари, Амир Темур ҳукмронлиги даврида Самарқанддаги ҳаёт ҳамда бу ерда элчилар иштирок этган турли маросим ва зиёфатлар чоғида Амир Темур ва унинг қарипдош-уруғлари билан бўлиб ўтган суҳбатларнинг тафсилотлари аниқ ва мукамал тасвирланган.

Тўртовлон 1403 йил 21 майда Қадикс шаҳрида генуялик савдогарлар кемасига чиқишди. Шу йилнинг октябрь ойида Константинополнинг Пера бандаргоҳига етиб келдилар. Ноқулай об-ҳаво туфайли улар қишни ўша ерда ўтказишга мажбур бўлдилар; ва ниҳоят, 1404 йил баҳорида Трабзон бандаргоҳига келиб тушдилар, ундан

қуруқлик бўйлаб Самарқандга қараб йўл олдилар. Мана шу ердан бошлаб улар соҳибқирон ўрнатган қатъий тартиб-интизом ҳукмрон бўлган улкан салтанат ҳудудига қадам қўйдилар. Таркибида Муҳаммад ал-Кеший борлиги туфайли расмий делегация сифатида қабул қилинган бу гуруҳга барча манзилларда иззат-икром кўрсатилди: уларга бошпана бердилар, янги чопқир отлар билан, қўриқчилар ва ҳатто, анча миқдордаги пул билан таъминладилар, бироқ барча сарф-харажатлари давлат зиммасига олинган чопарлар Самарқандга элтувчи асосий йўлларда риюя қиладиган тартиб-қондаларга улар ҳам бўйсунушга мажбур эдилар. Улар юрадиган йўллар ва бунинг учун кетадиган муддат олдиндан белгиланган эди. Оврўполиклар учун бу муддат жуда қисқа эди. Улар Табриздан Султонияга, Теҳрондан мовий гумбазлари кўп ва машҳур шоир Умар Ҳайём тугилган шаҳар Нишопургача елдек учиб, заррача тин олмай ва ҳолдан тойиб етиб келдилар. Нишопурда йўловчилардан бири — Гомес де Саласарнинг жони узилди. Шу ерда тупроққа қўйилган бечоранинг тани совуб улгурмасидан чопарлар яна машаққатли йўлга тушдилар. Машҳад ҳам ортда қолди, ҳозирги Афғонистоннинг шимолий ҳудудлари кесиб ўтилди, кўҳна Балх шаҳрига етилди ва каттакон дарё қирғоғига чиқилди: «жаннатдан оқиб чиқувчи тўрт йирик дарёнинг бири» деб таърифлайди уни Клавихо (аслида у Самарқанд подшоҳлигининг ва замонавий Ўзбекистоннинг табиий сарҳади бўлмиш Амударё эди). Дарёнинг нариги қирғоғига ўтилгач, сафар иштирокчиларига тезликни камайтиришга ижозат берилди. Қирол Ҳенри икки элчисининг соғлиги ва ҳатто, ҳаётлари хавф остида қолган эди, зеро уч ойлик сафар давомида улар Марказий Осиёда айни ёз ҳукм сурган шароитда отда икки минг километр, яъни ҳар куни ўртача қирқ километрдан ортиқроқ йўл босардилар. Йўл-йўлакай улар Амир Темурнинг ватани бўлмиш Кеш шаҳрини зиёрат қилдилар, унинг дарвозаси пештоқиға «Қудратимизга шубҳа қиладиган бўлсанг, биз қурдирган биноларни кўр» деган мағрур шиор битилган «Оқсарой»ни томоша қилдилар.

Ва ниҳоят, Улуг амир уларни 1404 йил 8 сентябрида Самарқанд шаҳри деворларидан ташқарида жойлашган дабдабали бир саройда расмий қабул қилди.

Клавихо бу саҳнани ўз кундалигида қуйидагича тасвирлайди:

Ҳукмдор (Амир Темур) ҳашаматли уй олдидаги шоҳсуна устида ўтирарди. Унинг ёнидаги фаввора сувлари анча биландга отилиб, ҳовузга қайтиб тушар, ҳовузда эса қизил олмалар сузиб юрарди. У гулсиз шоҳи либос кийган бўлиб, оппоқ телпагининг атрофини жавоҳирлар қоплаган катта қизил ёқут безаб турарди...

Расмий қутловлардан сўнг Амир Темур яхшироқ кўриб олиш учун оврўполикларни яқинроқ келишларини сўради. У элчиларга одат бўйича мурожаат қилиб, Кастилия қиролининг саломатлигини суриштирди, сафар тафсилотлари билан қизиқди ва уларга: «Салтанатимизга хуш келибсиз!»—деди. Сўнг у элчиларни ўз атрофидагиларга таништириб, шундай деди:

— Мана бу элчиларни менга дунёнинг нариги бурчагидан фарангларнинг энг қудратли қироли — менинг ўғлим Кастилия қироли йўллабди...

Суҳбат охирида у Клавиҳо ва биродар Алонсони зум ўтмай бошланиб кетган зиёфатга таклиф қилди. Таомлар тортилишидан олдин кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир воқеа содир бўлдиким, у Улуғ амир томонидан олдиндан тайёрланганлигига асло шубҳа йўқ эди.

Икки оврўполикни гўё тасодифан Чин элчиси ўтирган суна томон бошладилар, элчи эса уларга супанинг бир четидан кўрпача-ёстиқсиз жойни бўшатиб берди. Буни кўрган Амир Темурнинг қаттиқ аччиги чиқди:

— Менинг ўғлим ва дўстим қиролнинг элчилари Чин ҳукмдори элчисидан юқорида ўтиришлари лозим! Биз ғанимимиз бўлмиш Чин ҳукмдорини — ул муттаҳам ўғрини бир куни дорга осадурмиз!

Бир зумда супада ўтирганларнинг ўринлари алмаштирилди: Кастилия қиролининг вакиллари эътиборли жойга ўтирдилар, Чин элчисига эса пастроқдан жой берилди. Амир Темурнинг бу хатти-ҳаракатида нарсоний мамлакатлардан бирининг элчилари тимсолида уларга алоҳида иззат-ҳурмат кўрсатиш ёхуд бундан бўён улар билан ўзаро фойдали алоқаларни ривожлантириш истагини эмас, балки зиёфатда оврўполикларнинг ҳозирлигидан фойдаланиб, ўзининг бундан кейин Чин империясига нисбатан олиб боражак янги сиёсатга хизмат қилувчи дипломатик кўнгилисизлик келтириб чиқариш ниятини кўриш лозим.

У оврўполик меҳмонларга иззат-икром кўрсатар экан, улар ўз қиролида яхши тасаввур туғдирадиган «ижобий таассурот» олиб қайтишларини истарди. Барча буюк фотиҳлар каби ҳар бир ишининг оқибатини ўйлаб иш қиладиган Амир Темур ҳеч қачон бекордан бекорга ўзига ғаним орттирмас, унинг хатти-ҳаракати эса ўзининг ошкора ёхуд махфий сиёсати манфаатларига бўйсундирилган эди. Қучли насроний давлатлар билан «иттифоқ» масаласига келсак, у туркларнинг Оврўпога таҳдиди тугатилганидан сўнг қандай иш тутишни билларди, зеро у Анқара жангидан кейин Генуя ва Венеция кемалари тутган сиёсатни — мағлубиятга учраб қочаётган усмонли туркларнинг бир қисмини нариги қирғоққа ўтказиб қўйганларини жуда яхши биларди.

Ҳенри III нинг элчилари Самарқандда икки ярим ой туришди. Улар тантана ва зиёфатларга таклиф қилиндилар, ҳукмдор уюштирган қабул маросимларига қатнашдилар, бемалол кўнгилхушлик қилдилар, кўрган нарсаларини ёзиб олдилар. Биз ҳам уларнинг ҳикоясидан мазкур китобнинг тегишли бобида кенг фойдаландик.

Улар Самарқандни ҳукмдор билан хайр-хўш қилмай ва ўз қиролларига жавоб мактуби олмай тарк этдилар. Бу пайтда Амир Темур ўзининг Чин устига қиладиган юриши тайёргарликлари билан қаттиқ банд эди. Ҳукмдор энди Шарқ томон ошиқарди; зеро оврўполиклар билан муносабатлар энди тарихга айланган, Клавихо билан биродар Алонсонинг уни кўришга интилишлари ишни фақат бузиши мумкин эди, холос.

Элчилар Самарқанддан 1404 йил 21 ноябрда йўлга чиқдилар ҳамда Эронга йўл олган узун қарвонга қўшилиб олдилар. Улар меҳмонда бўлган пайтларида олган совға-саломларини — кумуш тангалару қимматбаҳо тошлар тўла хуржунларни, соф кумушдан ясалган хонтахталару кимхоб тўнларни ўзлари билан олиб кетдилар.

Бу сафар қарвон Бухородан ўтди ва Ашхабод яқинида элчилар Самарқандга келишларида фойдаланган йўлга тушиб олди. Эроннинг шимолини қалин қор остида босиб ўтдилар: бу январь ойида содир бўлди. Йўл устида ёлланиб, ҳар бир қинилоқда янгиланиб борадиган ўттиз кишилик гуруҳ қарвон олдида кетар ва қўллараридаги узун белкураклар билан қалин қорни кураб йўл очишарди.

Элчилар Султонияга етиб келишгач, Амир Темурнинг набираси ва шу вилоятнинг ноиб Умар Мирзодан унинг Каспий денгизи бўйидаги қароргоҳига ташриф буюришлари сўралган таклифнома олдилар. Улар меҳмондорчиликка отландилар, бироқ йўл устида ваҳима солиб қочиб келаётган одамларга дуч келдилар, улар Амир Темур оламдан ўтганлиги-ю, ўрдада биродаркушлик ва хунрезлик бошлангани ҳақида айюҳаннос солардилар. Чиндан ҳам кекса соҳибқирон 19 январда Чин юриши чоғида оламдан ўтган эди. Салтанат парокандаликка учраганди. Элчилар бирор бошпана топниш ниятида Табризга йўл олдилар. Бу шаҳарга етиб келгач, аксинча, уларнинг юклари титкиланди ҳамда ўзлари карвонсаройлардан бирида миршаблар назорати остида сақлаб турилди. Орадан тўрт ой ўтгач, Умар Мирзонинг ақобирларидан бири келиб, уларни халос этди ва мол-мулкларини қайтариб бериб, ноибнинг олдига олиб кетди. Умар Мирзо уларни илтифот ила қабул қилди ҳамда уларга эркин ҳаракат қилиш ҳақидаги ўзи имзо чеккан рухсатномани тутқазди. Бироқ, Табриз орқали қайта ўтиб, элчилар яна ўша миршабларнинг қўлига тушдилар, совға-саломларининг энг нафисларидан ажралдилар ва мазах қилиндилар.

Шундан сўнг улар Трабзонга катта қийинчиликлар билан етиб келдилар, зеро Амир Темурнинг вафоти ҳақидаги хабардан сўнг йўлларда яна қайта пайдо бўлган туркман суворийларининг таъқибидан қочиб, бир неча маротаба машаққатли тоғ сўқмоқларидан юришларига тўғри келди. Шунга қарамай улар 1405 йилнинг кеч кузида Трабзон — Пера йўналишида денгизга чиққан сўнгги кемага чиқиб олишга муваффақ бўлдилар. Уларнинг она ватан томон қайтишлари ноқулай обҳаво шароити ва одатда Ўрта денгизда қиш фаслида эсадиган қарши шамоллар туфайли кечикиб кетди. Ўзлари узоқ вақт қолиб кетган Италия қирғоқларидан кетишдан олдин биродар Алонсо Рим папаси билан учрашди ва ўзларининг Амир Темур ҳузурига қилган сафарлари ҳақида унга махфий ҳисобот топширди.

Фақат 1406 йилнинг март ойидагина элчилар Кадикс яқинидаги Сан Лукар де Баррамедага етиб келдилар ва у ердан қуруқлик орқали Алкала де Хенаресга йўл олдилар: маълумотларга қараганда қирол шу ерда бўлиши лозим эди. Ҳенри III ва унинг сарой

аъёнлари уларни илиқ кутиб олди ва солномада айтилишича, «уларга шу юртларда кўрган нарсалари, йўлларда тортган азоблари ва уларни мардонавор енгганлари учун чуқур ҳурмат» билдирдилар.

Амир Темур билан юзма-юз учрашган Клавихонинг «Энрике III нинг топшириғига биноан Буюк Амир Темур саройига қилган элчилигим маршрути» номли бу ғаройиб саргузашт қиссаси мана шундай тугади. Мазкур асар ўзининг классик испан тили ва адабиётининг шаклланишига қўшган ҳиссаси учун бутун дунёга танилади.

Асар муаллифи унинг кириш қисмида қуйидагича ёзган эди: «Бу элчилик ниҳоятда дадил ва узоқ ўлкаларда рўй берганлиги учун биз ўзимиз бўлган барча шаҳар ва давлатларни ҳамда биз кўрган барча нарсалар ва кишиларни ёзма равишда тасвирлаб бериш зарур ва лозимдир, зотан уларнинг ҳаммаси унут бўлиб кетмасин...»

Клавихо орзу қилганидек, бу китоби туфайли у инсоният хотирасидан абадий жой олди, бироқ ватанига қайтгач унинг қисмати нима бўлди?

Шон-шуҳратига кўмилган адиб отаси Ҳенри III нинг ўрнига тахтга ўтирган қирол Хуанга садоқат билан хизмат қилди ва элчиликдан қайтиб келганидан олти йил кейин 1412 йил 2 апрелда Мадридда оламдан ўтди. У ўз она шаҳрининг Сан Франсиско монастиридаги катта черковга дафн этилди. Унинг мармар билан қопланган хилхонаси тепасига тошдан ясалган бюсти ўрнатилиб, унинг этагига эса Клавихолар хонадонинг тўртбурчак ичидаги ярим ой тасвирланган оилавий рамзи туширилган эди. Қабртошидаги ёзув унинг Ҳенри III томонидан Амир Темур ҳузурига элчиликка юборганини эслатиб турарди.

Орадан бир неча йил ўтиб, унинг қабрини бир оз нарига суриб, очилган жойга қиролича Дона Хуанани дафн этдилар. 1580 йили унинг қолдиқларини черков минбарига туташ девор ичига жойладилар; 1760 йили черковни бузиб, қайта қуриш чоғида Клавихонинг излари абадий йўқолди.

Амир Темур ва Франция қироли ўртасидаги муносабатлар

Икки бағоят муҳим сабаб Франция қироли Карл VI ни туркларга қарши курашда Амир Темур билан иттифоқ тузишга ундарди: француз зодагонларидан тузилган қўшиннинг 1396 йили Боязид томонидан Никополда маҳв этилиши алами ҳамда худди шу йили ўз шарқий ҳудудлари тақдирини француз ҳукмдори қўлига топширган Генуя вассаллигини қайта тиклаш умиди.

Қатор иқтидорсиз ёхуд омадсиз ҳокимлардан наф чиқмагач, Карл VI 1401 йили Генуяга обрў-эътиборли зодагонлардан бири, қаттиққўл ва садоқатли ижрочи маршал Бусикони ҳоким этиб тайинлади. Бусико Никопол муҳорабасидан омон қолган саноқли французлардан бўлиб, туркларнинг ашаддий душмани ҳисобланарди. У исёнкор генуяликларни тезда тиз чўқтирди.

Маршал яқинда усмонлиларга қарши яна бир жанговар юришдан қайтиб келганди. 1399 йил у атиги минг кишилик лашкарга бош бўлиб Эг-Мортдан олти кемада йўлга чиққан ва Константинопол қамалини ёриб ўтишга муваффақ бўлган эди. У Венеция ва Родосдан ёрдамга келган бир неча кема билан ўз қўшинини мустаҳкамлаб, турк қирғоқларига қатор шиддатли ҳужумлар уюштирган, кўп ерларни вайрон қилган, аҳоли орасида ваҳима уруғини сепиб, истеҳкомларни забт этган ёхуд кулини кўкка совурган ва бу билан Боязидни Базелнус салтанати нойтахтини қамал қилиб турган қўшинларидап бир қисмини ўзига қарши ташлашга мажбур қилган эди.

Бусико Генуянинг ҳокими бўлгач, шаҳарнинг Шарқдаги амлоклари тақдири билан шуғулланди; у амалга оширган биринчи тадбир Генуянинг Азов денгизи бўйидаги, Қримдаги, Шно, Фамагуст ва Перадаги савдо марказларига тафтишчилар юбориш бўлди. У ўз хабаргўйлари орқали Осиеда бўлаётган воқеа-ҳодисалардан огоҳ бўлиб турди ва ўз навбатида Карл VI га мунтазам ахборот бериб турди.

Айнан мана шу сабабдан Франция қироли Амир Темурнинг ўз салтанатининг гарбий ҳудудларида жойлашган давлатлар устига зафарона юришидан ва у билан Боязид ўртасида тўқнашув содир бўлишидан хабардор эди. Шу тўқнашув арафасида у Византия

элчиси, доминикан мазҳабилик руҳоний Франсуа орқали Улуғ амирга мактуб йўллади ва агар у туркларга ҳужум қиладиган бўлса, генуяликлар ва уларнинг ҳарбий денгиз қўшинларининг ёрдамини ваъда қилди. Чиндан ҳам кўп ўтмай Амир Темур Туркия ҳудудларига кирганида Бусиконинг амри билан Пера қалъаси деворларида Мовароуннаҳр ҳукмдорининг туғи ҳилпиради; бу билан Франция қироли ва Генуя шаҳри протектори Боязидга қарши курашда Улуғ амир билан иттифоқ тузганлигини қатъий маълум қилди.

1403 йил июнь ойининг бошида Парижда рўй берган қизиқарли бир воқеани ҳам Франция қироли ва Амир Темур ўртасидаги яқинлашув сиёсати билан боғлаш мумкин.

Гўё Амир Темур томонидан йўлланган доминикан ордени (мазҳаби) руҳонийси Султониянинг Жан исмли епископи Карл VI га ишонч ёрлиқларини топширди, зарҳал ҳарфлар билан битилган ёрлиқнинг бирида Улуғ амирнинг «Рости—русти» шиори битилган кичик шахсий муҳри босилган эди.

Одатда бошқа мамлакатларнинг ҳукмдорларига битилган мактубларда қўлланиладиган мақтов-олқишлардан холи ва ўта расмий оҳангдаги бу мактубда Амир Темур икки мамлакат ўртасида савдо-сотиқни ривожлантириш нияти борлигини, Францияга борган ўз тижоратчиларига қирол раҳнамолик қилса, унинг салтанатига келадиган насроний савдогарларга шахсан ўзи паноҳ бўлишини маълум қилган эди. У ўз ҳузурига қиролнинг мактубини олиб келган руҳоний Франсуадан Франция қиролининг қудрати хусусида эшитганини, руҳоний ўз қироли қудратли қўшинга бош бўлиб йўлга тушганини ва Амир Темурнинг ҳам ғанимлари бўлмиш душманларини ер билан яқсон қилганини ҳам сўзлаб берган экан. Бу, албатта, руҳоний хаёлотининг маҳсули бўлиб, у Бусико амалга оширган ҳужумларни кўпиртириб, бўрттириб, бундан ўз элчилиги обрўсини кўтариш учун фойдаланганди. Амир Темур мактубини тугаллар экан, қиролни қизиқтирган бошқа саволларга ўз элчиси жавоб беражagini маълум қилганди.

Қироллик солномачиларнинг таъкидлашича, Карл VI олис Шарқдан келган бу сирли руҳонийнинг ҳикоясидан шу қадар таъсирланганки, ундан шу гапларни сарой аҳлига ҳам айтиб беришини илтимос қилган.

Ошноқ соқолли, сўзамол руҳоний ўзининг ҳаяжонли

ҳикоясини Амир Темурнинг турклар устидаги ғалаба қозонганини маълум қилиш билан бошлади, сўнг у Боязидни банди қилиб, барча насроний асир ва асирларни озод этганини сўзлаб берди. Шундан кейин руҳоний Амир Темурнинг савдо-сотиқни йўлга қўйиш ҳақидаги таклифи насроний қироллар учун ҳам манфаатли бўлишини исботлаб берди, зеро бу қудратли соҳиби тахт билан имзоланажак дўстлик шартномасининг салтанатидаги ҳозирча мушкул аҳволда кун кўраётган насронийларнинг ҳам ҳаётини яхшилашга ёрдам беради.

Орадан бир неча кун ўтгач, Карл VI Султония епископининг қўлига Амир Темур учун мўлжалланган жавоб мактубини топширди. Ушбу номада қирол ирқий ва диний фарқлар мамлакатлари ўртасида савдо-сотиқни йўлга қўйишга тўсиқ бўлолмаслигини билдириб, унинг ўзи Францияга келадиган тижоратчиларни ўз паноҳига олишини ҳамда Амир Темурдан Шарққа тижорат ишлари билан борадиган ўз фуқароларига нисбатан худди шундай йўл тутишни илтимос қилган эди.

Кўп тилларни пухта билувчи, тахминларга қараганда италян миллатига мансуб руҳоний Венеция ва Генуя томон қайтиб кетишидан олдин «Амир Темур ҳақида хотира» номли кичик бир рисола ёзишга ҳам улгурди ва уни кўп нусхада атрофидаги одамларга тарқатиб чиқди. Бизгача француз тилидаги асл нусхаси ва лотинча таржимаси сақланиб қолган бу бебаҳо ҳужжатнинг мақсади барча қизиқувчиларни Осиднинг янги ҳукмдорининг қисқача тарихи билан ҳамда у Оврўподан олишни ихтиёр этган «махсулотлар» рўйхати билан таништиришдан иборат эди. Амир Темур билан яқиндан мулоқотда бўлган унинг замондоши томонидан битилган ушбу матнда соҳибқирон ҳақидаги қимматбаҳо маълумотлар ўрин олган. Бундан ташқари, Султониянинг епископи ҳам соҳибқироннинг фуқароларидан бири бўлган, зеро Эроннинг шимолида жойлашган ушбу шаҳар Амир Темур салтанатига қарарди.

Ушбу «Хотира»да оташин ҳикоячи Улуг амир шахсининг айрим ажралиб турувчи хусусиятларини тилга олади. У дастлаб соҳибқирон исмининг аниқ этимологиясини келтиради: Темурбек исми «темир» ва «бек» сўзларидан олинган бўлиб, «темир ҳукмдор» деган маънони англатади: «Тамерлан» сўзи эса форсча салбий бўёққа эга бўлиб, «Темур оқсоқ» деган маънони бил-

диради. Унинг ёзишича, Амир Темур «ўрта бўйли, мардона юз тузилишига эга, қадди-қомати чиройли, бироқ асаб томирлари кесилган, ўнг қўли ва оёғи хаста» кишидир.

Хотирада таъкидланишича, «у ўзини на подшоҳ ва на қирол деб атайди... ва барча қилган ишларини, амру фармонларини саройда иззат-ҳурмати жойига қўйилган хон номидан амалга оширади». Чиндан ҳам, Амир Темур тахтга Чингизхон авлодидан бўлмиш қўғирчоқ хонни ўтқазиб қўйган бўлиб, ўзи бу унвондан воз кечган эди.

Епископ Жан Амир Темурнинг насроний ва мусулмонларга бўлган муносабатидаги қарама-қаршиликларни ҳам келтиради. «У мусулмон бўлиб, мусулмон бўлмаганларга қарши жанг қилади... у насронийлар ва айшиқса, фарангларга яхши муомалада бўлиб, уларни ўз салтанатига киришлари ва черковларда ибодат қилишларига қаршилик қилмайди». Муаллиф Амир Темур ўзининг иродасига қарши чиққанларни, уларнинг мусулмон ёки насронийлигидан қатъи назар, шафқатсиз ер билан яксон этади, деб қўшимча қилади. Биз ушбу таърифни Клавихода ҳам учратамиз.

«Хотира»нинг бир боби «худо ёрлақаган» Амир Темурга бағишланган. «Хотира»да Амир Темур шахси ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилади.

«У Худо танлаган инсон... у ўзига ваҳий келишини ва Худо нимани буюрса, шуни қилишини айтади... у бундан ташқари одамларнинг хаёлидан кечаётган фикрлар ва режаларни билишини таъкидлайди, зеро бу хислатни унга фаришталар беришган... у ўзига қарши тайёрланган фитналарни бир зумда билиб олади». Амир Темурнинг мана шундай башорат қила билиш хислатини Ибн Арабшоҳ ҳам тасдиқлайди, «Зафарнома»да эса бунга бир неча мисоллар келтирилади.

Султониянинг епископи Жаннинг шахсига келсак, унинг ҳақиқатдан ҳам тарихда яшаб ўтганлигини кўпчилик муаррихлар тасдиқлайдилар, бироқ Амир Темурнинг мусулмон салтанатида насроний епископликнинг мавжудлиги шубҳадан холи эмас.

Бироқ, қиролликнинг эски архивларидан олинган ушбу ҳужжатлар (жумладан, Мироншоҳнинг Амир Темур қўллаган сўз ва ибораларни ишлатиб, насроний қиролларга йўллаган мактубининг таржимаси)ни диққат билан ўқир эканмиз, тиниб-тинчимас епископ форс

тилида битилиб, ўзи томонидан лотин тилига таржима қилинган мактубларнинг асл матнларини усталлик билан бузиб кўрсатганининг шоҳиди бўламиз. Ҳеч шубҳа йўқки, у бу ишни ўз элчилигининг ҳақиқий моҳиятини «ошириб», Франция қиролига ижобий таъсир кўрсатиш ниятида қилган. Кўриниб турибдики, истаган чора қи-диради...

МУНДАРИЖА

Сўз боши	4
Кириш	6
Ешлик йиллари	14
Самарқанд тарихи	28
Дастлабки зафар: Хоразм	38
Ғарбий ва Шарқий Эроннинг забт этилиши	44
Олтин Ўрда билан биринчи тўқнашув	61
Эронда исён ва Бағдоднинг олинishi	69
Ўрда устидан қозонилган ғалаба ва Урусиянинг Фатҳ этилиши	75
Ҳиндистоннинг забт этилиши	82
Мамлукларнинг мағлубияти ва Суриянинг эгалланиши	96
Туркиянинг маҳв этилиши ва яничарлар ҳалокати	119
Самарқандга қайтиш ва тавтаналар	140
Амир Темурнинг ўлими. Унинг шахси ҳақида айрим мулоҳазалар	158
Салтанатнинг илқирозга юз тутishi	171
Салтанатнинг тикланиши ва таназзулга учраши: Шоҳрух ва Улуғбек	183
Темурий Бобур Самарқандни қўлдан бой бериб, Ҳиндистонни эгаллагани ҳақида	195
Илова:	205
Амир Темур ва оврўноликлар ўртасидаги муносабатлар	205

ЛЮСЬЕН КЭРЭН
АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ

Тошкент «Маънавият» 1999

Муҳаррир М. Исоқова
Рассом А. Вобров
Техн. муҳаррир Т. Золотилова
Мусаҳҳиҳ С. Абдусаматова

Терешга берилди 05.12.98. Босишга рухсат этилди 11.02.99. Бичими 84×108½.
Литературная гарнитураси. Юқори босма усулда босилди. Шартли б.т.
11,76. Шартли кр-отт. 12,18. Нашр т. 12,06. 5000 нусха. Букюртма № 171.
Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 26—98.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг китоб-журнал
фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси,
1-уй, 1999.